

RİZE ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM HUKUKU PROGRAMI

**FIKİH USÛLÜNDE el-BÂKILLÂNÎ'NİN el-GAZZÂLÎ'YE TESİRİ
(HÜKÛM ÇIKARMA METODLARI ÇERÇEVESİNDE)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İlyas YILDIRIM

HAZİRAN - 2008

RİZE

RİZE ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU PROGRAMI

FIKİH USÛLÜNDE el-BÂKILLÂNÎ'NİN el-GAZZÂLÎ'YE TESİRİ
(HÜKÛM ÇIKARMA METODLARI ÇERÇEVESİNDE)

İlyas YILDIRIM

Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nce

Bilim Uzmanı (İslâm Hukuku)

Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tez'dir

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 06.06.2008

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 24. 06.2008

Tezin Danışmanı : Doç. Dr. Kemal YILDIZ

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hasan AYIK

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Şevket TOPAL

Enstitü Müdürü : Doç. Dr. Kemal YILDIZ

Haziran - 2008

RİZE

0. SUNUŞ

00. Önsöz

İslâmiyetin ilk dönemlerinden itibaren hükümler, belli esaslar çerçevesinde ortaya konulmuştur. Bu esasların tespiti, zamanla “İslâm Hukuk Metodolojisi” anlamında “Fıkıh Usûlü” ilmini doğurmuştur. Bu sahada günümüze ulaşan ilk eser, Hicri ikinci asırda yaşamış olan İmam Şâfi’ nin er-Risâle adlı eseridir. Daha sonraki dönemlerde bu esaslar geliştirilmiş, eserlerde kullanılan metod açısından mütekellimîn ve fukahâ metodu olmak üzere iki temel metod ortaya çıkmıştır.

Mütekellimîn metoduyla eser telif eden en önemli simalardan ikisi el-Bâkılânî ve el-Gazzâlî’dir. Bu iki usûlcünün eserleri, kendilerinden sonraki çalışmalara önemli derecede etkide bulunmuştur. Daha sonra yaşamış olan el-Gazzâlî’nin, el-Bâkılânî’ye sık sık atıfta bulunması, ondan etkilendiğini göstermektedir. Tezimiz, bu etkinin boyutlarını tespiti hedeflemektedir.

“Fıkıh Usûlünde el-Bâkılânî’nin el-Gazzâlî’ye Tesiri (Hüküm Çıkarma Metodları Çerçevesinde)” isimli tezimiz, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında fıkıh usûlünün müelliflerimize kadar olan tarihi hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Birinci bölümde müelliflerimizin hayatları, eserleri, yaşadıkları dönemlerin ilmî, siyâsî ve sosyal ortamı, fıkıh usûlü ilmindeki yerleri hakkında bilgi verilmiş ve el-Gazzâlî’nin, el-Bâkılânî’nin görüşlerini hangi kanalla aldığı hakkında bazı tespitlerde bulunulmuştur. İkinci bölümde ise fıkıh usûlünde el-Bâkılânî’nin hüküm çıkarma metodları açısından el-Gazzâlî’ye tesiri, Gazzâlî’nin tercih etmiş olduğu alt başlıklar dâhilinde ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise araştırmadan elde edilen netice özetlenmiştir.

Tez ve diğer çalışmalarım esnasında her türlü ilgi ve desteğini esirgemeyen hocam Doç. Dr. Kemal YILDIZ’a teşekkür ederim. Ayrıca tezi okuyarak katkıda bulunan Doç. Dr. Hasan AYIK ve Yrd. Doç. Dr. Şevket TOPAL’a, teknik destek ve ilgilerinden dolayı Arş. Gör. Bayramali NAZIROĞLU ve Arş. Gör. Ümit ERKAN’a, ilgi ve desteklerini esirgemeyen diğer hoca, meslektaş ve arkadaşlarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Rize, Haziran 2008

İlyas YILDIRIM

01. İçindekiler

	SayfaNr.
0. SUNUŞ	III
00. Önsöz	III
01. İçindekiler	IV
02. Özet	VIII
03. Summary	IX
04. Kısaltmalar Listesi	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. el-BÂKILLÂNÎ VE el-GAZZÂLÎ	5
10. el-Bâkılânî	5
100. Hayatı	5
101. Eserleri	7
1010. el-Bâkılânî'nin Fıkıh İlmi Sahasında Verdiği Eserler	8
1011. el-Bâkılânî'nin Diğer Eserleri	9
102. Yaşadığı Dönemin İlmî, Siyasî ve Sosyal Ortamı	10
1020. İlmî Ortam	11
1021. Siyasi Ortam	12
1022. Sosyal Ortam	12
103. Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri	12
20. el-Gazzâlî	14
200. Hayatı	14
201. Eserleri	17

2010. Fıkıh İlmi Sahasındaki Eserleri.....	17
2011. el-Gazzâlî'nin Diğer Eserleri	19
202. Yaşadığı Dönemin İlmî, Siyasî ve Sosyal Ortamı	21
2020. İlmî Ortam.....	21
2021. Siyasi Ortam	22
2022. Sosyal Ortam.....	23
203. Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri.....	24
30. el-Bâkılânî'nin Fıkıh Usûlüne Dair Görüşlerinin el-Gazzâlî'ye İntikâli	25

İKİNCİ BÖLÜM

2. FIKIH USÛLÜNDE el-BAKILLANÎ'NİN el-GAZZÂLÎ'YE TESİRİ (HÜKÛM ÇIKARMA METODLARI ÇERÇEVESİNDE)	30
20. Manzum ve Sıyga ile İstidlal	31
200. Giriş	31
2000. Dillerin Menşei	31
2001. Lüğavî İsimlerde Kıyas.....	32
2002. Örfî İsimler	33
2003. Şer'î İsimler	34
2004. el-Kelâmü'l-Müfîd (Anlam İfade Eden Söz).....	37
2005. Hakikat ve Mecâz	38
201. Mücmel ve Mübeyyen	42
2010. Mücmel	42
20100. Örfî Kullanım Yoluyla Anlaşılabilen Sözün Mücmelliği.....	42
20101. Vaz'î Kullanım ile Örfî Kullanımın Çatışması.....	43
20102. Nefyin Sıhhat ve Kemâle Hamledilmesi.....	44
20103. Lafzın Hem Şer'î Hem de Lüğavî Anlama Gelebilecek Biçimde Kullanılması	45
2011. Beyan ve Mübeyyen	46
20110. Beyanın Tanımı	46
20111. Beyanın Mahiyeti	47

20112. Beyanın Sonraya Bırakılması	49
20113. Beyanda Tedrîc	51
20114. Âhad Rivayetlerin Tevatürle Sabit Olan Mücmeli Beyanı	52
202. Zâhir ve Nass	52
203. Emir ve Nehiy	53
2030. Emir	53
20300. Emrin Tanımı	54
20301. Emir Sıygasının Hükümü	54
20302. Yasaklamadan Sonra Gelen Emir Sıygası	56
20303. Emrin Tekrara Delâlet Edip Etmemesi	58
20304. Emrin Fevr veya Terâhîye Delâleti	59
20305. Şarta Bağlanmış Emir	60
2031. Nehiy	61
20310. Nehyin Tanımı	61
20311. Emredilen Şeyin Zıddı Yasaklanmış mıdır?	62
20312. Nehyin Fesada ve Sıhhate Delâleti	63
204. Âmm ve Hâss	65
2040. Tanım	65
2041. Umûm İçin Bir Sıyganın Olup Olmaması ve Bu Mevzu ile Alakalı Çeşitli Meseleler	67
20410. Umûm İçin Bir Sıyganın Olup Olmaması	67
20411. Umûm Tahsîs Edildiğinde Geri Kalanlar Hakkında Mecâz Olup Olmaması ve Delil Olabilmesi	70
20412. Bir Soruya Cevaben Söylenen Âmm Lafız	71
20413. Özel Bir Sebep Üzerine Söylenen Âmm Lafız	72
20414. Fiilde Umûmlük	73
20415. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Fiilinin Umûmî Olup Olmaması	73
20416. "Hz. Peygamber (s.a.s.) Şöyle Hüküm Verdi" gibi Rivayetlerin Umûmu	74
20417. Müşterek Lafızların Umûmu	75
20418. Çoğulun Alt Sınırı	76
2042. Umûmu Tahsîs Eden Deliller	77

2043. İki Umûmun Teâruzu.....	90
20430. Teâruz.....	90
20431. Husûstan Habersiz Olanlara Umûmu Duyurmanın Câizliği Meselesi	97
20432. Husûs Delili Kendisine Ulaşmamış Müctehidin Umûmla Hüküm Vermesi.....	99
2044. İstisnâ	102
2045. Şart	107
2046. Takyîd	109
21. Lafızların Fahvâ ve İşâret Yönünden Delâleti	111
210. İktizânın Delâleti.....	112
211. Hükümün Münâsib Vasfa İzâfesinden Talîlini Anlamak	113
212. Mefhûmu'l-muvâfaka	114
213. Mefhûm (Mefhûmu'l-muhâlefe/Delîlu'l-hitâb).....	115
22. Lafızlardan ve Lafızların Ma'kûlünden Kıyas Yoluyla Hüküm Çıkarma.....	125
3. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	130
YARARLANILAN KAYNAKLAR	132
a.Kitaplar.....	132
b. Makaleler	138
ÖZGEÇMİŞ	140

02. Özet

“Fıkıh Usûlünde el-Bâkılânî'nin el-Gazzâlî'ye Tesiri (Hüküm Çıkarma Metodları Çerçevesinde)” adlı bu çalışma ‘Giriş’ ve ‘Sonuç’ dışında iki bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın Giriş kısmında fıkıh usûlünün müelliflerimize kadar olan tarihi hakkında özet bilgiler sunduk.

Birinci bölümde, el-Bâkılânî ve el-Gazzâlî'nin hayatları, eserleri, yaşadıkları dönemlerin ilmî, siyâsî ve sosyal ortamı ve fıkıh usûlü ilmindeki yerleri hakkında bilgi verdik. Daha sonra el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini hangi kanalla aldığı hakkında bazı tespitlerde bulunduk.

İkinci bölümde, fıkıh usûlünde el-Bâkılânî'nin hüküm çıkarma metodları açısından el-Gazzâlî'ye tesirini inceledik.

Sonuç kısmında ise araştırmamızdan elde ettiğimiz neticeyi özetledik.

03. Summary

This study which is named “The Effects of al-Baqillani on al-Ghazzali in the area of Usûl al-Fiqh in terms of Judgment Deduction Methods” contains from an introduction, and two chapters and a conclusion.

In the Introduction, some basic information about the Usul al-Fiqh’s history on the ground of al-Ghazzali and al-Baqillani are introduced by us.

In the First Chapter, various aspects of al-Ghazzali and al-Baqillani on the ground of their scientific, political and social environment are examined; in addition to these their positions about usul al-Fiqh are investigated. Then, some conclusions are found out how are occurred al-Baqillani’s methodical approach by al-Ghazzali.

In the Second Chapter, the effects of al-Baqillani on al-Ghazzali are examined in the view of Judgment Deduction Methods of Usul al-Fiqh.

In the Conclusion Chapter, general views and conclusions related to effects of al-Baqillani on al-Ghazzali which are reached by us are summarized.

04. Kısaltmalar Listesi

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
b.	Bin, ibn
bk.	Bakınız
c.	Cilt
c.c.	Celle celâlühû
Dan.	Danışman
der.	Derleyen
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
İA	İslâm Ansiklopedisi
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
H.z.	Hazreti
İÜSBE	İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslâmî Araştırmalar Merkezi
m.	Milâdî
nr.	Numara
ö.	Ölüm / Ölüm Tarihi
r.a.	Radiyallahü anhü
s.	Sayfa

sy.	Sayı
s.a.s.	Sallallâhü ‘aleyhi ve selem
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme eden
ts.	Tarihsiz
v.dğr	Ve diğerleri
vd.	Ve devamı
ys.	Basım yeri yok

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden beri hukukun izlerine rastlanır. Bu dönemlerdeki hukuk malzemesi, sadece kanunlardan ibaret olup hukuk metodolojisiyle alakalı esasların tespiti şeklindeki çalışmalar, İslâmiyetten sonraki dönemde ortaya konulmuştur.¹

İslâm Hukuk Metodolojisi anlamında olan Fıkıh usûlü “Müctehidin, şer‘î-amelî hükümleri tafsîlî delillerinden çıkarabilmesine yarayan kurallar bütünü” olarak tanımlanmıştır. Tanımdan da anlaşılacağı üzere bu ilimden maksat, şer‘î-amelî hükümleri tafsîlî delillerden çıkarabilmeyi sağlamaktır.²

İslâmın ilk dönemlerinden itibaren şer‘î-amelî hükümler, belli bir usûl çerçevesinde tafsîlî delillerden çıkartılmaktaydı.³ Bu sahadaki ilk çalışma hakkında ihtilaf olsa da günümüze ulaşan ilk eser, İmam Şâfi‘î’nin (ö.204/820) er-Risâle adlı çalışmasıdır.⁴ Bu eser, kendi zamanına kadar tartışılmalı fıkıh usûlüyle ilgili hususları bir araya getirme hüviyetine sahiptir.⁵ Ancak bütün usûl konularını içerdiği iddiası da mümkün değildir.⁶

¹ Muhammed Hamidullah, “Usûlü’l-Fıkh’ın Tarihi”, İslâmın Hukuk İlimine Yardımları (Makaleler Külliyyatı), der. Salih Tuğ, İstanbul, 1962, s. 31-32.

² Zekiyyüddin Şa‘bân, Usûlü’l-Fıkh: İslâm Hukuk İlminin Esasları, (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara, 2001, s. 28, 31.

³ İslâmiyetin ilk dönemlerinde fıkıh usûlünde takip edilen metodlar hakkında bilgi için bk. Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, Mukaddime, haz. Alî Abdülvâhid Vâfi, Kahire, ts; III, 1063-1066. Muhammed Ebû Zehra, Usûlü’l-Fıkh, İstanbul, ts, s. 11-13; Hayreddin Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul, 1999, s. 57-73, 101-111; Mustafa Saîd el-Hin, Ehbâs Havle Usûli’l-Fıkhî’l-İslâmî Târihuhû ve Tetavvuruhû, Beyrut, 1420/2000, s. 11-62; Şamil Dağcı, İmam Şâfi‘î Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri, Ankara, 2004, s. 61-64. Ayrıca mezhep İmamlarının fıkıh usûlünde takip ettikleri metod için bk. el-Hin, Ehbâs Havle Usûli’l-Fıkhî’l-İslâmî, s. 121-265.

⁴ Fıkıh usûlü sahasında ilk tedvinle ilgili görüşler için bk. el-Hin, Ehbâs Havle Usûli’l-Fıkhî’l-İslâmî, s. 87-98.

⁵ Hamidullah, “Usûlü’l-Fıkh’ın Tarihi”, s. 33.

İmam Şâfiî'den sonra bu ilim, yapılan çalışmalarla inkişafını sürdürmüştür. Ancak İmam Şâfiî'den sonraki birkaç asırda yapılan çalışmalar daha çok er-Risâle'nin şerhi mahiyetindedir.⁷

Fıkıh usûlü, yapılan çalışmalarda kullanılan metod açısından zamanla iki temel metoda ayrılmıştır. Bu metodlar ve bu metodlarla yapılan en önemli çalışmalar özetle şöyledir:

a. Mütakellimîn Metodu: Bu metoda göre yazarların çoğunluğunu kelamcılarının oluşturması sebebiyle bu ismi almıştır. Bu metodun temel özelliği usûl kurallarını, delillerin ve burhânların gösterdiği yönde vaz' etmeleridir. Bu metodda, delillerin gösterdiği kurallar tespitle kabul edilmiş, bunlara aykırı olanlar reddedilmiştir.⁸ Bu metodla yazılan en önemli eserler ve müellifleri şunlardır:⁹

1. "et-Takrîb ve'l-İrşâd": Kâdî Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013).
2. "el-'Umd": Kâdî Abdülcebbar el-Mu'tezîlî (ö. 415/1024).
3. "el-Mu'temed": Ebu'l-Hasen el-Basrî (ö. 436/1044).
4. "el-Burhân": İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Muhammed el-Cüveynî (ö. 478/1085).
5. "el-Müstasfâ": Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111).

b.Fukahâ/Hanefiyye Metodu: Bu metodunun özelliği, mezhep imamlarının ictehad ederken ve fikhî meselelerin hükmünü verirken takip ettiklerine kanaat getirilen usûl kurallarının tesbit edilmesidir. Bu metoda göre eser telif eden usûlcülerin kuralları tesbit ederken dayandıkları esas malzeme, mezhep imamlarından nakledilen fikhî çözümlerdir.¹⁰ Bu metodla yazılan en önemli eserler ve müellifleri şunlardır:¹¹

⁶ el-Hin, Ebhâs Havle Usûli'l-Fıkhî'l-İslâmî, s. 110.

⁷ Bu eserler için bk. el-Hin, Ebhâs Havle Usûli'l-Fıkhî'l-İslâmî, s. 110-114.

⁸ Şa'bân, İslâm Hukuk İlminin Esasları, s. 34.

⁹ Bu metodla verilen eserler hakkında geniş bilgi için bk. el-Hin, Ebhâs Havle Usûli'l-Fıkhî'l-İslâmî, s.286-303.

¹⁰ Şa'bân, İslâm Hukuk İlminin Esasları, s. 35.

¹¹ Bu metodla verilen eserler hakkında geniş bilgi için bk. el-Hin, Ebhâs Havle Usûli'l-Fıkhî'l-İslâmî, s. 306-311.

1. “el-Usûl”: Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs (ö. 370/980).
2. “Takvîmü'l-edille”: Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer ed-Debûsî (ö. 430/1038).
3. “el-Usûl”: Fahru'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Bezdevî (ö. 482/1089).
4. “el-Usûl”: Şemsül'eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090).

el-Bâkılânî ve el-Gazzâlî, mütekellimîn metodunda eser veren iki usûlcüdür. Pek çok sahada mümtaz eserler veren el-Gazzâlî, fıkıh usûlü alanında da önemli teliflerde bulunmuş bir âlimdir. Bu eserler içerisinde el-Müstasfâ'nın ise ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu eser, bilhassa mütekellimîn metoduyla kaleme alınan pek çok çalışmada temel müracaat kaynaklarından birisi olmuştur.¹² el-Gazzâlî'nin, bu eserini hayatının sonuna doğru telif etmiş olması, onun fıkıh usûlüyle ilgili son görüşlerini içerdiğini göstermektedir. Bu eserde el-Gazzâlî, daha önceki görüşlere yer vermekle birlikte ismen zikrederek görüşünü aktardığı âlimlerin sayısı azdır. Ancak kendisinden bir asır önce yaşamış olan el-Bâkılânî'ye pek çok konuda atıfta bulunmakta, onun görüşlerini bazen yetersiz bulup kendi görüşünü ortaya koymakta ama çoğu yerde de onunla aynı kanaati paylaştığını göstermektedir. Bu yüzden el-Gazzâlî'nin, fıkıh usûlünde el-Bâkılânî'ye ayrı bir yer verdiği ve ondan çok istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Biz tezimizde, fıkıh usûlünün asıl konusunu teşkil eden hüküm çıkarma metodları çerçevesinde el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'den etkilenme boyutunu tespit etmeye çalıştık. Konuyu hüküm çıkarma metodlarıyla sınırlandırmamızda iki faktör etkili olmuştur. Birincisi, el-Bâkılânî'nin fıkıh usûlüyle ilgili günümüze ulaşan tek telifi olan et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr adlı eserinin sadece bu kısmı kapsaması. İkincisi ise bu konunun fıkıh usûlüyle ilgili asıl kısmı oluşturuyor olması.

Bu çalışmamızla, kendinden sonraki fıkıh usûlü eserleri üzerinde büyük etkisi olan el-Gazzâlî'nin, hüküm çıkarma metodlarında el-Bâkılânî'den ne oranda etkilendiğini ortaya koymayı amaçladık. Bu etkinin tespiti, el-Bâkılânî'nin de fıkıh usûlü ilmine katkısının ne boyutta olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca birer yüzyıl arayla yaşamış bu iki usulcünün görüşleri ve konuları ele alış tarzlarıyla fıkıh usûlünün bir döneme ait seyrinin de görülebilmesi mümkün olacaktır.

¹² H. Yunus Apaydın, “el-Müstasfâ”, DİA, XXXII, İstanbul, 2006, 124.

Çalışmamızda kaynak sınırlandırmasına gidilmiştir. el-Bâkılânî'nin et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr adlı çalışması günümüze ulaştığı için onun görüşlerini bu eserden takip ettik. el-Müstasfâ, el-Gazzâlî'nin fıkıh usûlü sahasındaki son telifi olması sebebiyle nihâi görüşlerini yansıtacağından sadece bu eserdeki görüşlerini esas aldık. Bu yönüyle tezimiz, et-Takrîb ve el-Müstasfâ'daki görüşleriyle el-Bâkılânî'nin el-Gazzâlî üzerindeki tesirini tespitle sınırlıdır.

Tezimiz, iki bölümden müteşekkildir. İlk bölümde her iki usûlcünün hayatları, eserleri, yaşadıkları dönemlerin ilmî, siyâsî ve sosyal ortamı ve fıkıh usûlü ilmindeki yerleri hakkında bilgi verdik. Daha sonra el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini hangi kanalla aldığı hakkında bazı tespitlerde bulunduk. İkinci bölümde ise fıkıh usûlünde el-Bâkılânî'nin hüküm çıkarma metodları açısından el-Gazzâlî'ye tesirini, çeşitli alt başlıklar dâhilinde ele aldık.

Konuları, daha sistematik olması sebebiyle el-Gazzâlî'nin ele alış sırasına göre tertip ettik. Konuları işlerken müelliflerimizin konuyu ele alış tarzını özetle sunduktan sonra kendi görüşlerine yer vermeye çalıştık. İlk önce el-Bâkılânî'nin görüşlerine yer verdik. Daha sonra el-Gazzâlî'nin görüşlerini aktardık. En sonunda da bu görüşleri mukayese edip aralarındaki paralelliklere ve farklılıklara değinerek etkinin boyutunu tespiti çalıştık. Yer yer bazı değerlendirmelerde de bulunduk.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. el-BÂKİLLÂNÎ VE el-GAZZÂLÎ

Bu bölümde ayrı başlıklar altında el-Bâkîllânî ile el-Gazzâlî'nin hayatları hakkında kısaca bilgi verilecek, eserleri tanıtılacak, yaşadıkları dönem çeşitli yönleriyle ele alınacak, fıkıh usûlü disiplinindeki yerleri tespitte çalışılacaktır. Son olarak da el-Gazzâlî'nin, el-Bâkîllânî'den nasıl etkilendiği, onun görüşlerini hangi kanalla aldığı hakkında bazı veriler değerlendirilerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

10. el-Bâkîllânî

Bu başlık altında el-Bâkîllânî'nin hayatı hakkında kısa bilgi verilecektir. Daha sonra eserleri iki kısma ayrılarak ele alınacak; ilk önce fıkıh ilmi sahasındaki eserlerine yer verilecek, daha sonra da diğer sahalardaki eserleri zikredilecektir. el-Bâkîllânî'nin yaşadığı dönem ilmî, siyâsî ve sosyal ortam açısından tanıtılacaktır. Son olarak da el-Bâkîllânî'nin fıkıh usûlü ilmindeki yeri özet bir şekilde sunulacaktır.

100. Hayatı

İlim dünyasında el-Bâkîllânî olarak tanınan¹³ ünlü âlimin tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Kâsım el-Basrî'dir.¹⁴ Babası veya dedelerinden biri bakla ticaretiyle uğraştığı için "İbnü'l-Bâkîllânî" künyesiyle anılmasına rağmen zamanla "el-Bâkîllânî" diye şöhret kazanmıştır. Bir müddet kadılık yaptığı için "Kâdî" unvanıyla da meşhurdur.¹⁵ Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte h.330 (m.941–

¹³ Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-a'yân, Beyrut, ts., IV, 269.

¹⁴ Ömer Rıza Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifin, Beyrut, ts., X, 109.

¹⁵ Şerafeddin Gölcük, "Bâkîllânî", DİA, İstanbul, 1991, IV, 531.

42) yılı olduğu sanılmaktadır.¹⁶

Tahsiline doğum yeri olan Basra'da başlamış, dönemin ilim merkezlerinden olan Bağdat'ta devam etmiştir. Bağdat'ta tahsilini tamamlayınca Basra'ya dönmüş ve Basra camiinde ders vermeye başlamıştır.¹⁷

Büveyhî¹⁸ hükümdarı Adudüdevle'nin (ö.373/983)¹⁹ davetiyle münazaralarda Ehl-i Sünneti temsil etmek üzere m.970 (veya 977) yılında Şiraz'a gitmiştir. Burada bulunduğu süre içerisinde gerek hükümdarın ve gerekse ilim adamlarının takdirini kazanmıştır.²⁰ Bu dönemde çeşitli konuları görüşmek üzere h.371 yılında²¹ hükümdar tarafından Bizans'a gönderilen heyetin başkanı olarak İstanbul'a gitmiştir.²² Ülkesine döndükten sonra bir müddet Bağdat, Ukberâ ve Sağr şehirlerinde kâdîlik ve kâdîlkudâtılık yapmıştır.²³

Adudüdevle'nin ölümü üzerine Bağdat'a yerleşmiş ve vefatına kadar Mansûr Camii'nde ders vermeye devam etmiştir. Ders halkasına İslâm dünyasının farklı bölgelerinden çok sayıda öğrenci katılmıştır.²⁴

Hicri 23 Zilkade 403 (5 Haziran 1013) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁵ Önce evine defnedilmiş, daha sonra Bâb-ü Harb Kabristanlığı'na nakledilerek İmam Ahmed b.

¹⁶ Gölcük, "Bâkılânî", IV, 531. Zirikli, el-Bâkılânî'nin doğum tarihini 338/950 olarak vermektedir. Zirikli, A'lâm, Beyrut, 1992, VI, 176.

¹⁷ Gölcük, "Bâkılânî", IV, 531.

¹⁸ 932–1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hânedandır. Ayrıntılı bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", DİA, İstanbul, 1992, VI, 496-500.

¹⁹ Büveyhîler'nin dördüncü hükümdarı olup, 338–372/ 949–983 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Babası İmadüdevle Ali'nin vefatından sonra yerine geçmiş, Büveyhîler devletine her yönden en güçlü dönemini yaşatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hayati Ülkü, Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi, İstanbul, ts., III, 207.

²⁰ Gölcük, "Bâkılânî", IV, 531. Davet edilişi ve yaptığı münazaralarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Ebû'l-Fazl İyâz b. Musa, Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik, Trablus, ts., II, 589-593.

²¹ Halim Sabit Şibay, "el-Bâkılânî", İA, İstanbul, 1970, II, 254.

²² Hatîb el-Bağdâdî, Târîh-u Bağdâd, Beyrut, ts., V, 379. İstanbul'da yaşadığı olaylar için bk; Ebû'l-Fidâ' İmâmdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Beyrut, 1992, XI, 374.

²³ Gölcük, "Bâkılânî", IV, 531.

²⁴ Gölcük, "Bâkılânî", IV, 531.

²⁵ Kâdî İbrahim b. Nureddin, ed-Dibâcetü'l-Mezheb, Beyrut, 1417/1996, s. 363.

Hanbel'in (ö.241/855) yanına gömülmüştür.²⁶

Birçok sahada üstad kabul edilen el-Bâkılânî'nin daha çok kelamcılık yönü ağır basmaktadır.²⁷

Eş'arî mezhebinin sistemleşmesinde önemli katkılarının bulunduğu belirtilen el-Bâkılânî'nin²⁸ amelde hangi mezhepten olduğu hususu ihtilafıdır. Kaynakların çoğunda Mâlikî mezhebine mensup olduğu²⁹ ifade edilmekle birlikte çoğunluğu Şafiîler'den oluşan Eş'ariyye'nin önde gelen âlimlerinden olması sebebiyle Şafiî olduğu, haberî sıfatların izahında Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine paralel bir düşünceye sahip olmasından dolayı da Hanbelî mezhebine müntesib olduğu söylenmiştir.³⁰ Halim Sabit Şibay "*IV. Asır İptidasının müceddidi diye anılan el-Bâkılânî'nin ictihad yolunda yürüyen bir âlim olduğu akla pek yakındır*" diyerek bir mezhebe müntesip olmaktan ziyade el-Bâkılânî'nin, ictihâd ehliyetine sahip ve bu yolda yürüyen bir âlim olduğunu söylemeyi daha uygun bulmaktadır.³¹

101. Eserleri

el-Bâkılânî'nin faklı sahalarda olmak üzere elli beş civarında eser verdiği ifade edilmiştir.³² Bu eserleri iki başlık altında ele alacağız. Önce fıkıh ilmi ile ilgili olanları, haklarında bir bilgiye ulaşırsak kısaca tanıtacağız. Daha sonra diğer alanlarla ilgili olan eserlerin isimlerini vermeyeceğiz.

²⁶ Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, Tebyîn-u Kezibi'l-Müfterî, Beyrut, 1411/1991, s. 223.

²⁷ Gölcük, "Bâkılânî", IV, 531.

²⁸ Gölcük, "Bâkılânî", IV, 532.

²⁹ Kâdî İyaz, Tertîbu'l-Medârik, II, 586; Muhammed b. Muhammed Mahluf, Şeceretu'n-Nûri'z-Zekiyye, ys, ts., s. 92; Kâdî İbrahim b. Nüreddin, ed-Dibâcetü'l-Mezheb, s. 363.

³⁰ Gölcük, "Bâkılânî", IV, 531.

³¹ Şibay, "el-Bâkılânî", II, 254.

³² Gölcük, "Bâkılânî", IV, 534.

1010. el-Bâkılânî'nin Fıkıh İlmi Sahasında Verdiği Eserler

1. “Kitâbü'l-beyân ‘an ferâizi’ d-dîn ve şerâi’i’l-İslâm”: Kâdî İyaz (ö.544/ 1149) bu eseri zikretmekte ve bu eserde ahkâmın bilinmesinde telifte bulunacakların takip etmesi gereken usûlün tasvir edildiğini belirtmektedir.³³

2. “el-Ahkâm ve’l-‘ilel.”³⁴

3. “Emâlî icmâu ehli’l-Medîne.”³⁵

4. “el-Mukn‘i fî usûli’l-fikh.”³⁶

5. “Kitâbü’l-usûli’l-kebîr”: et-Takrîb ve’l-İrşâdü’l-Kebîr olarak da isimlendirilmektedir.³⁷ el-Bâkılânî, et-Takrib ve’l-İrşâdü’s-Sağîr adlı eserinde bu kitaba atıfta bulunmaktadır.³⁸ İsferyânî (ö.471/1078) et-Tebîr fî’ d-dîn adlı eserinde bu kitabın on bin varak olduğunu ifade etmektedir.³⁹

6. “Kitâbü’l-usûli’l-avsât”: el-Bâkılânî, et-Takrib ve’l-İrşâdü’s-Sağîr adlı eserinde bu kitaba da atıfta bulunmaktadır.⁴⁰

7. “et-Takrîb ve’l-irşâdü’s-sağîr”:⁴¹ el-Bâkılânî'nin fıkıh usûlü sahasında telif ettiği diğer iki eserine göre daha özet olan bir çalışmasıdır. Bu kitapta müellifin usûle dair yazmış olduğu diğer iki eserine atıflarda bulunması, onlardan daha sonra telif edildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu eserin günümüze ulaşan kısmı eksiktir. Eser, Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd tarafından üç cilt olarak neşredilmiştir. (Beirut 1993, 2. baskı 1998).

³³ Kâdî İyaz, Tertîbu’l-Medârik, II, 601.

³⁴ Kâdî İyaz, Tertîbu’l-Medârik, II, 601.

³⁵ Kâdî İyaz, Tertîbu’l-Medârik, II, 601.

³⁶ Kâdî İyaz, Tertîbu’l-Medârik, II, 601.

³⁷ Kâdî İyaz, Tertîbu’l-Medârik, II, 601.

³⁸ Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, et-Takrîb ve’l-İrşâdü’s-Sağîr, Beirut, 1418/1998, I, 420; III, 192, 207, 403.

³⁹ Ebu’l-Muzaffer İsferyânî, et-Tebîr fî’ d-Din, Beirut, 1403/ 1983, s. 193.

⁴⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 420.

⁴¹ Bu eserin ismi ve el-Bâkılânî’ye nispeti hakkında geniş bilgi için bk. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd, “Mukaddime”, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, et-Takrîb ve’l-İrşâdü’s-Sağîr, Beirut, 1418/1998, 87-89.

1011. el-Bâkılânî'nin Diğer Eserleri⁴²

1. "Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsu'd-delâil."
2. "el-İnsâf."
3. "İ'câzü'l-Kur'ân."
4. "el-İntisâr li-sıhhati nakli'l-Kur'ân ve'r-red 'alâ men nehâlehü'l-fesâd bi'z-ziyâde ev noksân."
5. "el-Beyân."
6. "Hidâyetü'l-müsterşidîn ve'l-makne' fî usûli'd-dîn"
7. "İkfârü'l-müteevvilîn."
8. "Nakzü'l-fünûn li'l-Câhiz."
9. "el-İbâne 'an mezhebi ehli'l-küfr ve'd-delâle."
10. "et-Ta'dîl ve't-tecvîr."
11. "Şerhu'l-Lüm'a li'l-Eş'arî."
12. "er-Red 'ale'l-Mu'tezile fîmâ İştebehe 'aleyhim min te'vîli'l-Kur'ân."
13. "Fî Enne'l-ma'dûm leyse bi-şey."
14. "Şerhu Edebi'l-cedel."
15. "Keyfiyyetü'l-istişhâd."
16. "Dekâ'iku'l-keâm."
17. "İmâmetü Benî Abbâs."
18. "el-Kerâmât."
19. "Tasarrufü'l-'ibâd ve'l-fark beyne'l-halk ve'l-iktisâb."
20. "ed-Dimâ'ü-llettî ceret beyne's-sahâbe."
21. "Keşfu'l-esrâr ve hetkü'l-estâr fî'r-red 'ale'l-Bâtiniye."

⁴² Gölcük, "Bâkılânî", IV, 534-535.

22. “el-Kesb.”
23. “el-Bağdâdiyyât.”
24. “el-Cürcâniyyât.”
25. “el-İsfahâniyyât.”
26. “Nihâyetü’l-îcâz.”
27. “el-Îmân.”
28. “et-Tebşıra.”
29. “el-Mukaddimât fî usûli’ d-diyânât.”
30. “el-Mesâilü’l-Kostantîniyye.”
31. “er-Red ‘ale’l-mütenâsihîn .”
32. “el-Mesâil ve’l-mücâlesâtü’l-mensûre.”
33. “el-Îmâmetü’l-kebîre.”
34. “el-Îmâmetü’s-sağîre.”
35. “er-Rudûd ‘alâ Ebî Tâhir b. Kâsım.”
36. “Ecvibetü ehl-i Filistîn.”
37. “Mesâil se’elehâ İbn ‘Abdilmü’ mîn.”
38. “Fazlü’l-cihâd.”
39. “Emâlî.”
40. “Menâkıbu’l-eimme ve nakzü’l-metâ’in ‘an Selefi’l-ümme.”
42. “Suâlâtü ehli’r-re’y ‘ani’l-keâm fî’l-Kur’ân.”
43. “Nakzu Nakzi’l-Lüma‘ li’l-Eş‘arî.”

102. Yaşadığı Dönemin İlmî, Siyasî ve Sosyal Ortamı

Bir ilim adamının yetişmesinde, meseleleri ele almasında ve bunlara çözüm üretmesinde yetiştiği çevrenin önemi inkâr edilemez. Bundan dolayı el-Bâkılânî’nin

yetiştirdiği çevre hakkında kısaca bilgi vermek gerekir.

el-Bâkılânî, doğuda en güçlü devletin Büveyhîler olduğu bir zamanda ve bu devlete ait coğrafyada yaşamıştır.⁴³ Bu başlık altında o dönemi ilmî, siyâsî ve sosyal ortam açısından değerlendirmeye çalışmak isabetli olacaktır.

1020. İlmî Ortam

Dönem, ilmi faaliyetler açısından oldukça hareketlidir. Siyasi hayat çok karışık olduğu için ilimle meşguliyet ve bu sayede bir şeyler yapmak daha cazip olmuştur. Ayrıca devlet ricalinin ilim adamına değer vermesi, bu sahada temâyüz etme gayretini teşvik eden unsurlardan biri olarak telakki edilmiştir.⁴⁴

Büveyhîler Devleti, ilme ve ilim adamlarına çok değer vermiştir. Özellikle Adudüddeve, ilim adamlarına ayrı bir önem vermiş ve onları mükâfatlandırmıştır. Bu dönemde pek çok farklı sahadan kendi alanında temâyüz etmiş ilim adamları devlet tarafından himaye edilmiş, farklı görüşlere sahip olmaları buna engel olmamıştır.⁴⁵ el-Bâkılânî'nin münazaralarda Ehl-i Sünnet'i temsil etmesi için başkent Şiraz'a davet edilmesi⁴⁶ bunun en güzel örneğidir.

Bu dönemde zengin kütüphaneler oluşturulmuştur. Bunların en meşhuru Bahâuddeve (ö.402/1012) zamanında Kerh'te kurulan ve 10.000'den fazla kitabın bulunduğu Dâru'l-ilm'dir.⁴⁷

Büveyhîler döneminde yaşamış olan meşhur âlimlerden bazıları şunlardır: Astronomi bilgini Abdurrahman es-Sûfi(ö.986), mantık, felsefe ve kelim sahasında temâyüz etmiş Ebû Süleyman es-Sicistanî (ö.392/1002), Ebü'l-Hasan el-Âmirî (ö.381/992) ve el-Bâkılânî, İranlı meşhur şair Firdevsî (ö.411/1020), meşhur muhaddis Dârekutnî (ö.385/995), meşhur Hanefî fakîhi Ebu'l-Hasan Abdullah b. Hüseyin el-Kerhî (ö.340/952),

⁴³ Ebû Züneyd, "Mukaddime", I, 11.

⁴⁴ Bu dönemde siyasi kargaşalığa rağmen ilmî hayatın çok canlı olmasının sebepleri için bk. Ebû Züneyd, "Mukaddime", I, 17-20.

⁴⁵ Kâdî İyaz, Tertîbu'l-Medârik, II, 589-590; Merçil, "Büveyhîler", VI, 499.

⁴⁶ Kâdî İyaz, Tertîbu'l-Medârik, II, 589.

⁴⁷ Merçil, "Büveyhîler", VI, 499.

İbn-i Sîna (ö.428/1037), İbnü'n-Nedîm (ö.385/995), İbn Miskeveyh (ö.421/1030).⁴⁸

1021. Siyasi Ortam

Büveyhîler arasında zaman zaman iktidar mücadelesi yaşandığı için el-Bâkılânî'nin yaşadığı coğrafyaya siyasi açıdan istikrarsızlık hâkim olmuştur.⁴⁹ Ayrıca Şîî olan devlet yöneticileri, Abbâsî Halifelerinin otoritesini zayıflatmış, bununla birlikte halifeliğin nüfuzunu kullanmak için Sünnî bir halifenin varlığına da müsamahayla yaklaşmışlardır.⁵⁰

Devletin en güçlü dönemi olan Adudüdevle zamanında el-Bâkılânî, devletin başkenti olan Şiraz'a davet edilmiş ve bu dönemde yönetimle iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Öyle ki Adudüdevle, el-Bâkılânî'yi oğlu Samsâmüdevle'nin eğitimiyle ilgilenmekle görevlendirmiştir.⁵¹

1022. Sosyal Ortam

el-Bâkılânî'nin yaşadığı dönem, içtimâî hayat açısından pek parlak değildir. Zira devlet yönetimi, halka çeşitli şekillerde zulmetmektedir.⁵² Halkın çoğunluğu Sünnî, devlet yönetimi ise Mûtezilî ve Şîî olduğu için zamanla Şiîler güçlenmiş ve bu durum Şiîler ile Sünnîler arasında sürtüşmelere sebebiyet vermiştir. Muizzüdevle, yönetimi esnasında almış olduğu kararlarla Sünnî-Şîî çatışmasının devam etmesine sebep olmuştur.⁵³

103. Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri

İlk dönemden itibaren fakîhler, belli bir yöntem muvacehesinde meseleleri ele almakta idi. İmam Şâfiî, kullanılan bu yöntemlerin bir kısmını, yazdığı "er-Risâle" adlı eserinde toplamıştır. Bu eser, fıkıh usulü ilmi sahasında günümüze ulaşan ilk eser olarak kabul

⁴⁸ Merçil, "Büveyhîler", VI, 499.

⁴⁹ İktidar mücadeleleri için bk. Ülkü, İslâm Tarihi, III, 207-208; Merçil, "Büveyhîler", VI, 497.

⁵⁰ Merçil, "Büveyhîler", VI, 497.

⁵¹ Gölcük, "Bâkılânî", IV, 531.

⁵² Ebû Züneyd, "Mukaddime", I, 16.

⁵³ Merçil, "Büveyhîler", VI, 498.

edilmektedir.⁵⁴

Dağınık bir görünüm arzeden fıkıh usûlünün bütün konuları, yaklaşık hicri IV. asırda bir kitap içerisinde toplanmaya başlamıştır. Bu alanda ilk kapsamlı çalışma olarak el-Bâkılânî'nin et-Takrîb ve'l-İrşâd adlı eseri (eserleri) kabul edilmektedir.⁵⁵

ez-Zerkeşî (ö.794/1392), Bahru'l-Muhît adlı eserinde şöyle demektedir: “İmam Şafîî'den sonra gelenler (usul konularını) açıkladılar, ortaya koydular, genişçe izah ettiler, şerh yaptılar. Ta ki iki Kâdî gelene kadar durum böyle devam etti. Bunlar Ehli Sünnet'ten Kâdî Ebû Bekr b. Tayyib ve Mûtezîlî Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed'dir. Bu ikisi ibareleri açtılar, işaretleri çözdüler, icmâlî olanları izah ettiler ve müşkülleri giderdiler.”⁵⁶

el-Bâkılânî'nin et-Takrîb ve'l-İrşâd adlı eseri (eserleri), bilhassa mütekellimîn metoduyla eser telif eden daha sonraki usûlcülerin müstağni kalamadığı, onlar için rehber vazifesi gören bir eser olmuştur.⁵⁷

Mütekellimîn metodunun en önemli eserlerinden birisi kabul edilen el-Burhân adlı eserde el-Cüveynî'nin, el-Bâkılânî'ye 165 yerde atıfta bulunması,⁵⁸ yine mütekellimîn metodunun en önemli eserlerinden sayılan el-Müstesfâ'nın müellifi el-Gazzâlî'nin, bu eserden (eserlerden) ya doğrudan ya da hocası el-Cüveynî'nin et-Telhîs adlı eseri⁵⁹ kanalıyla çok istifade etmiş olması⁶⁰ da el-Bâkılânî'nin fıkıh usûlündeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

⁵⁴ Şa'bân Muhammed İsmail, Usûlü'l-Fıkh Târihuhi ve Ricâlühü, Mekke, 1419/ 1998, s. 29-30.

⁵⁵ Yunus Apaydın, “Mütercimim Önsözü”, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi”, (trc. Yunus Apaydın), Kayseri, 1994, I, VIII-IX.

⁵⁶ Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, el-Bahrü'l-Muhît fi Usuli'l-Fıkh, ys, 1413/ 1996, I, 6.

⁵⁷ Ebû Züneyd, “Mukaddime”, I, 102.

⁵⁸ İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, el-Burhân fi Usûli'l-Fıkh, ys., 1412/1992, II, 948-949.

⁵⁹ Tam adı “et-Telhîs fi Usûli'l-fıkh” olan bu eser, “*Telhîsu't-Takrîb*” olarak da bilinmektedir. el-Bâkılânî'nin fıkıh usûlü sahasındaki *et-Takrîb ve'l-irşad* adlı üç eserinden birisinin muhtasarıdır. Abdülazîm ed-Dîb, “Cüveynî”, DİA, İstanbul 1993, VIII, 144.)

⁶⁰ Ebû Züneyd, “Mukaddime”, I, 95; Apaydın, “Mütercimim Önsözü”, I, IX.

20. el-Gazzâlî

Bu başlık altında el-Bâkılânî hakkında verdiğimiz bilgileri el-Gazzâlî için de vereceğiz. Bu çerçevede ilk önce hayatı hakkında kısaca bilgi verilecektir. Daha sonra eserleri iki kısma ayrılarak ele alınacak; ilk önce fıkıh ilmi sahasında verdiği eserlere yer verilecek, daha sonra diğer sahalardaki eserleri zikredilecektir. el-Gazzâlî'nin yaşadığı dönem de ilmî, siyâsî ve sosyal ortam açısından tanıtılacaktır. Son olarak da el-Gazzâlî'nin fıkıh usûlü ilmindeki yeri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

200. Hayatı⁶¹

Tam adı Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed⁶² olup, babasının yüncü olması sebebiyle “el-Gazzâlî” diye meşhur olmuştur.⁶³ 450/1058 tarihinde⁶⁴ İran'ın Horasan bölgesinde bulunan Tûs vilayetine bağlı Tâberân kasabasında dünyaya gelmiştir.⁶⁵ İlk eğitimini⁶⁶ memleketi Tûs'ta almış,⁶⁷ daha sonra Cürçân'a giderek eğitimine beş yıl orada devam etmiştir.⁶⁸ 473/1080 yılında o dönemde öğrencilere geniş maddi imkânların

⁶¹ el-Gazzâlî'nin hayatının yıllara, bulunduğu yerlere ve fikrî dönemlere göre tasnifi için bk. Ferid Cuhâ, “Sîretü'l-Gazzâlî”, el-İmâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî: Mutasavvifen ve Mütakellimen ve Fakîhen, (ed. Abdülhâdî Bû Tâlib), Beyrut 1421/2001, s. 32-39.

⁶² Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, el-İber fi Haber men Ğaber, Beyrut, 1405/1985, II, 387.

⁶³ İsminin okunuşu ve kaynağı hakkındaki tartışmalar için bk. Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, DİA, İstanbul, 1996, XIII, 489.

⁶⁴ İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 185; Cemâlü'd-dîn Abdurrahîm el-İsnevî, Tabakâtü's-Şâfi'îyye, Beyrut, 1416/1996, s. 307; Ebû Hafs Sirâcüddin 'Umer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkîn, el-Akdü'l-müzheb fi Tabakâti Hamaleti'l-Mezheb, Beyrut, 1417/1997, s. 116. Doğum yılı pek çok kaynakta h. 450 senesi olarak geçmekle birlikte birkaç kaynakta h. 451 olduğu şeklinde bir bilgi de mevcut olup itimada şayan değildir. Çağrı, “Gazzâlî”, XIII, 489.

⁶⁵ Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifin, XI, 266.

⁶⁶ el-Gazzâlî'nin tahsil merhaleleri için bk. Ebû Bekr Hâlid Bâh, “el-Gazzâlî ve Merâhil-u Tahsilihî”, el-İmâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî: Mutasavvifen ve Mütakellimen ve Fakîhen, (ed. Abdülhâdî Bû Tâlib), Beyrut 1421/2001, s. 41-45.

⁶⁷ Yusuf b. İlyas Serkîs, Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe, Kâhire, ts., II, 1409.

⁶⁸ Çağrı, “Gazzâlî”, XIII, 490.

sunulduğu Nişabur'daki Nizâmiye Medresesi'ne intisâb etmiştir. Burada dönemin en tanınmış kelim âlimi olan İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olma şansını elde etmiştir. Bu medreseye gidene kadar geçen on iki yıllık eğitim hayatında el-Gazzâlî, dönemin geleneksel bilgi dallarında kendisini iyice yetiştirmiştir.⁶⁹

el-Gazzâlî, üstadı İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin vefatı üzerine Nişabur'dan ordugâhın bulunduğu yere gitmiş ve Nizâmülmülk'ün meclisine katılmıştır.⁷⁰ Burada bulunduğu altı yıl boyunca devletin sunduğu geniş imkânlardan yararlanmış, ayrıca dönemin entelektüel çevresiyle de münasebette bulunma fırsatını elde etmiştir.⁷¹ Bu zaman diliminde katıldığı münazaralarla da ünü artmıştır.⁷²

484/1091 tarihinde vezir tarafından Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliği ile vazifelendirilen el-Gazzâlî, 488/1095 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür.⁷³ Bu esnada pek çok eser telif etme imkânı bulmuştur.⁷⁴

Dört yıllık müderrislik vazifesinin sonlarına doğru derin bir şüphe krizine tutulan el-Gazzâlî,⁷⁵ yerine kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'yi (ö.520/1126) bırakarak 488/1095 yılında Bağdat'tan ayrılmıştır.⁷⁶

el-Gazzâlî'nin yolculuğu ve nerelere uğradığı hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Ancak el-Gazzâlî'nin ifadesiyle bu yolculuğun güzergâhı şöyle olmuştur: İlk

⁶⁹ Çağrı, "Gazzâlî", XIII, 490.

⁷⁰ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, Muhtasâr-u Tabakâti'l-Fukahâ, Beyrut, 1416/ 1995, s. 274; Salâhuddîn Halil b. Aybek es-Safedî, Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât, Wiesbaden, 1381/ 1962, I, 274-275.

⁷¹ Çağrı, "Gazzâlî", XIII, 491.

⁷² İbn Asâkir, Tebyîn-u Kezibi'l-Müfterî, s. 292; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, IV, 217.

⁷³ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, IV, 217.

⁷⁴ Zehebî, el-'İber, II, 387.

⁷⁵ el-Gazzâlî, yaşadığı bu süreci ve böyle bir karar almasının sebebini otobiyografisi mahiyetinde olan el-Münkız'da uzunca anlatmaktadır. bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, Hakikate Giden Yol (el-Münkız mine'd-Dalâl), trc. Ali Kaya, İstanbul, 2005, s. 25-143.

⁷⁶ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, IV, 217. Bağdat'ı terk ediş sebepleriyle ilgili yapılan yorumlar için bk. Çağrı, "Gazzâlî", XII, 492; Sabri Orman, "Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri", İslâmî Araştırmalar Dergisi, XIII/ 3-4, 2000, s. 239-242; Abdurrahman Acar, "İmam Gazzâlî'nin Bağdat'ı Terketmesinde Siyasî Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler", İslâmî Araştırmalar Dergisi, XIII/ 3-4, 2000, s. 495-504.

önce Şam'a giden el-Gazzâlî, yaklaşık iki yıl burada kalmıştır. Bu esnada Emeviyye Camii'nde riyâzet ve mücâhede ile meşgul olmuş, buradan Kudüs'e geçmiştir. Burada da bir süre riyâzetle meşgul olmuş, daha sonra hacetmek için Hicaz'a geçmiştir. Hac vazifesini îfâ ettikten sonra memleketine dönmüştür.⁷⁷

el-Gazzâlî, dönemin veziri olan Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'ün ısrarlarına dayanamayıp medresedeki vazifesine geri dönmüştür.⁷⁸ Üç yılın sonunda sağlığının ders vermesini engelleyecek derecede bozulması sebebiyle müderrisliği bir kez daha bırakarak 503/1109 yılında memleketi Tûs'a dönmüştür.⁷⁹

Evinin yanında bir medrese ve hankâh yaptıran el-Gazzâlî, ilimle ve sûfilerle olan irtibatını devam ettirmiştir.⁸⁰ Ayrıca o zamana kadar yeterince birikim sahibi olmadığını belirttiği hadis ilmiyle de meşgul olan el-Gazzâlî,⁸¹ 14 Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık 1111) tarihinde vefat etmiştir.⁸² Aynı yerde ünlü şair Firdevsî'nin mezarının yakınına defnedilmiştir.⁸³

el-Gazzâlî, Eş'âriyye mezhebi kelimcilerinden ve Şafîî mezhebi müctehidlerindedir.⁸⁴

⁷⁷ el-Gazzâlî, Hakikate Giden Yol, s. 143-145. el-Gazzâlî sadece memleketine döndüğünü ifade etmektedir.

Kaynaklarda bu süreç daha ayrıntılı olarak işlenmektedir. el-Gazzâlî'nin bu yolculuğuyla ilgili geniş bilgi için bk. Çağrıncı "Gazzâlî", XIII, 492-493; Orman, "Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri", XIII/ 3-4, s. 239-243; Hüseyin Zerrinkub, Medreseden Kaçış, (trc. Hikmet Soylu), İstanbul, 2001, 133-152.

⁷⁸ İmam Nevevî, Muhtasâr-u Tabakâti'l-Fukahâ s. 275; Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifin XI, 266. el-Gazzâlî'nin hocalığa tekrar dönüş sebebi ve gayesi için bk. el-Gazzâlî, Hakikate Giden Yol, s. 183-190.

⁷⁹ Çağrıncı, "Gazzâlî", XIII, 493.

⁸⁰ İbn Asâkir, Tebyîn-u Kezibi'l-Müfterî, s. 295.

⁸¹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 186; İbn Mülakkîn, el-Akdü'l-Müzheb, s. 117.

⁸² İbn Asâkir, Tebyîn-u Kezibi'l-Müfterî, s. 296; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 186; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, IV, 218. İmam Nevevî, el-Gazzâlî'nin vefat tarihini 19 Cemâziyelâhir 505 olarak vermektedir. bk. İmam Nevevî, Muhtasâr-u Tabakâti'l-Fukahâ, s. 276.

⁸³ Çağrıncı, "Gazzâlî", XIII, 494.

⁸⁴ Çağrıncı, "Gazzâlî", XIII, 489.

201. Eserleri

el-Gazzâlî'nin eserlerini iki başlık altında ele alacağız. İlk önce Fıkıh İlmi sahasında telif ettiği eserleri kısaca tanıtacağız. Daha sonra diğer sahalarla ilgili olan eserlerinden kaynaklarda müştereken zikredilenleri ismen vermekle yetineceğiz.

2010. Fıkıh İlmi Sahasındaki Eserleri

1. “el-Menhûl min ta‘likâti'l-usûl”:⁸⁵ el-Gazzâlî'nin Nizamiye Medresesi'nde öğrenci iken kaleme aldığı⁸⁶ fıkıh usûlü ile ilgili bir çalışmadır. Bu eser, el-Gazzâlî'nin ifadesiyle hocası İmâmü'l-Harameyn'in görüşlerinin özeti mahiyetindedir.⁸⁷ On kadar yazma nüshası günümüze ulaşan bu eser, Muhammed Hasan Heyto tarafından Dımaşk'ta yayımlanmıştır (Dımaşk 1970; 2. baskı Dımaşk 1980).⁸⁸ 3. Baskısı da Dımaşk'ta 1998 yılında yapılmıştır.

2. “el-Basît fi'l-fürû”:⁸⁹ Şâfiî fikhına dair bir çalışmadır. Hocası el-Cüveynî'nin Nihâyetü'l-matlab adlı eserinin özeti mahiyetindedir.⁹⁰ Ordugâhta iken kaleme alınmıştır.⁹¹ Günümüze on civarında yazma nüshası ulaşmıştır.⁹²

3. “el-Vasît”:⁹³ el-Gazzâlî'nin Şâfiî fikhına dair ikinci eseri olup el-Basît'in uzun olması sebebiyle bu eseri telif etmiştir. Ali Muhyiddîn Ali el-Karadâğî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Kâhire 1983).⁹⁴

⁸⁵ Abdurrahman Bedevî, Müellefâtü'l-Gazzâlî, Kuveyt, 1977, s. 6-16.

⁸⁶ Çağfer Karadaş, el-Gazzâlî, İstanbul, 2004, s. 57.

⁸⁷ el-Gazzâlî, el-Menhûl min Ta‘likâti'l-Usûl, Dımaşk, 1419/ 1998, s. 618.

⁸⁸ H. Bekir Karlığa, “Gazzâlî”, DİA, İstanbul, 1996, XIII, 518.

⁸⁹ Bedevî, Müellefâtü'l-Gazzâlî, s. 17-18.

⁹⁰ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 57-58.

⁹¹ Zerrinkub, Medreseden Kaçış, s. 287.

⁹² Karlığa, “Gazzâlî”, XIII, 518.

⁹³ Bedevî, Müellefâtü'l-Gazzâlî, s. 19-24.

⁹⁴ Karlığa, “Gazzâlî”, XIII, 518-519.

4. “el-Vecîz”:⁹⁵ Şâfiî fikhına dair üçüncü eseri olup çok rağbet gören özet bir çalışmadır. Pek çok nüshası günümüze ulaşan eser, basılmıştır (Kahire 1317).⁹⁶

5. “el-Fetâveyi’l-Gazzâlî”: Murâbıt hükümdarı Yusuf b. Tâşfîn’in isteği üzerine Ebû Muhammed İbnü’l-Arabî tarafından bizzat el-Gazzâlî ile görüşülerek elde edilen fetvalardır.⁹⁷ İsa Mustafa Tessa tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır (Beyrut 2004).

6. “el-Müstasfâ min ilmi’l-usûl”: el-Gazzâlî’nin hayatının sonlarına doğru (503 yılında telif edilmiştir⁹⁸) kaleme aldığı eseridir. Müellifin en önemli eserlerindedir. Mantık ilmini özetleyen bir mukaddime ile esere başlanmıştır. Özel bir bölüm tahsîs etmek suretiyle mantığı fıkıh usûlüne katan ilk kişi el-Gazzâlî’dir. el-Bâkılânî’nin görüşlerini barındıran bir kitap özelliği taşımaktadır. İlk olarak 1322’de (1904) Bulak’ta iki cilt olarak basılmış, daha sonra pek çok baskısı yapılmıştır.⁹⁹ Üzerinde çeşitli şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır.¹⁰⁰

7. “Hulâsatü’l-muhtasar ve nikâvetü’l-mu’tasar”:¹⁰¹ el-Gazzâlî, İhyâ ve Cevâhiru’l-Kur’ân adlı eserlerinde bu çalışmasından bahsetmektedir. Şâfiî fikhına dair özet bir çalışma olup bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (Yenicami nr. 442).¹⁰²

8. “Ğâyetü’l-gavr fî dirâyeti’d-devr”: el-Gazzâlî’nin talakla ilgili olarak Şâfiî fakîhlerinden Kâdî b. Süreyc’in (ö.306/918) görüşüne karşı telif ettiği bir eser olup beş nüshası zamanımıza ulaşmıştır.¹⁰³

9. “et-Ta’lika fî fûrû’i’l-mezheb”: Cürcân’da medresede okurken fıkha dair tuttuğu ders

⁹⁵ Bedevî, Müellefâtü’l-Gazzâlî, s. 25-29.

⁹⁶ Karlığa, “Gazzâlî”, XIII, 519.

⁹⁷ Bedevî, Müellefâtü’l-Gazzâlî, s. 44-46.

⁹⁸ İbn Hallikân, Vefeyâtü’l-A’yân, IV, 217-218.

⁹⁹ Apaydın, “el-Müstasfâ”, XXXII, 124-125.

¹⁰⁰ Bu çalışmalar için bk. Apaydın, “el-Müstasfâ”, XXXII, 125.

¹⁰¹ Bedevî, Müellefâtü’l-Gazzâlî, s. 30-31.

¹⁰² Karlığa, “Gazzâlî”, XIII, 519.

¹⁰³ Bedevî, Müellefâtü’l-Gazzâlî, s. 50-52.

notlarıdır.¹⁰⁴

10. “Meâhizü’l-hilâf”: Şâfiîler ile Hanefiler arasındaki ihtilafları konu edinen bu eser günümüze ulaşmamıştır.¹⁰⁵

11. “Tehzîbü’l-usûl”: el-Müstasfâ’da el-Gazzâlî’nin bahsettiği bu eser, fıkıh usûlüne dair olup Müstasfâ’dan daha hacimlidir.¹⁰⁶

12. “Şifâü’l-ğalîl fî beyâni’ş-şebehi ve’l-muhîl ve mesâliki’t-talîl”: Bu eserde el-Gazzâlî, kıyas konusunu beş bölümde ele almaktadır.¹⁰⁷

13. “Esâsü’l-kıyâs”: el-Gazzâlî, bu eseri *kıyasın esaslarının ve bu mevzuda insanların ihtilaf ettiği konunun ne olduğunun* sorulması üzerine konuyla ilgili bilgilendirme amacıyla böyle bir çalışma yaptığını ifade etmektedir.¹⁰⁸

14. “el-Mebâdî ve’l-ğâyât.” el-Gazzâlî, el-Müstasfâ’da bu eserine atıfta bulunmaktadır.¹⁰⁹ Abdurrahman Bedevî’nin verdiği bilgiye göre bu eser, fıkıh usûlüne dairdir.¹¹⁰

2011. el-Gazzâlî’nin Diğer Eserleri¹¹¹

1. “Mi’yârü’l-ilm.”

2. “Mihakku’n-nazar fî ilmi’l-mantık.”

¹⁰⁴ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 57.

¹⁰⁵ Karlığa, “Gazzâlî”, XIII, 519.

¹⁰⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, el-Müstasfâ min İlmi’l-Usûl, Beyrut, ts., I, 14.

¹⁰⁷ Bu bölümler için bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, Şifâü’l-Ğalîl fî Beyâni’ş-Şebehi ve’l-Muhîl ve Mesâliki’t-Ta’lîl, Beyrut, 1420/1999, s. 10.

¹⁰⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, Esâsü’l-Kıyâs, Riyâd, 1993, s. 1-2.

¹⁰⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 8.

¹¹⁰ Bedevî, Müellefâtü’l-Gazzâlî, s. 36-37.

¹¹¹ Zirikli, A’lâm, VII, 22-2; Babanzâde İsmâîl Paşa, Hediyyetü’l-Ârifîn, Beyrut, 1412/1992, VI, 79-81; Karadaş, el-Gazzâlî, s. 55-64; Karlığa, “Gazzâlî”, XIII, 518-524; Serkîs, Mu’cemu’l-Matbûâtî’l-Arabiyye, II, 1409-1416; Zerrinkub, Medreseden Kaçış, 291-292; Bedevî, Müellefâtü’l-Gazzâlî, s. 3-238. Ayrıca aşağıda verdiklerimizin haricinde el-Gazzâlî’ye ait olarak kabul edilen diğer eserler için bk. Bedevî, Müellefâtü’l-Gazzâlî, s. 241-468; Karlığa, “Gazzâlî”, XIII, 524.

3. "el-Kıstâsü'l-müstakim."
4. "Lübâbü'n-nazar."
5. "Tahsînü'l-meâhiz."
6. "Fedâihu'l-Bâtuniyye."
7. "el-İktisâd fi'l-i'tikâd."
8. "el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâi'l-lâhi'l-hüsnâ."
9. "Faysalatü't-tefrika."
10. "el-Kânûnü'l-küllî fi't-te'vîl."
11. "Risâle ilâ Ebi'l-Feth Ahmed b. Selâme."
12. "ed-Dürretü'l-fâhire."
13. "İlcâmü'l-avâm 'an ilmi'l-keâm."
14. "Kavâidü'l-akâid."
15. "Hüccetü'l-hak."
16. "Mufassılü'l-hilâf."
17. "ed-Dürcü'l-merkûm bi'l-cedâvil."
18. "el-Müntehal fî ilmi'l-cedel."
19. "Makâsıdü'l-felâsife."
20. "Tehâfütü'l-felâsife."
21. "el-Madnûn bih 'alâ ğayri ehlih."
22. "el-Madnûn bih 'alâ ehlih."
23. "er-Risâletü'l-ledüniyye."
24. "Mişkâtü'l-envâr."
25. "el-Münkız mine'd-dalâl."
26. "Mîzânü'l-'amel."
27. "el-Maârifü'l-akliyye."
28. "İhyâ-u ulûmi'd-dîn."
29. "el-Bidâyetü'l-hidâye."

30. “Cevâhirü'l-Kur'ân.”
31. “Kimyâ-yı Saâdet.”
32. “Eyyühe'l-veled.”
33. “Nasihâtü'l-mülûk.”
34. “el-İmlâ 'alâ müşkülâti'l-İhyâ.”
35. “Sırrü'l-âlemîn.”
36. “Minhâcü'l-âbidîn.”

202.Yaşadığı Dönemin İlmî, Siyasî ve Sosyal Ortamı

2020. İlmî Ortam

el-Gazzâlî, Selçuklu Devleti'nin¹¹² hâkim olduğu coğrafyada yaşamıştır.¹¹³ Özellikle bu zaman diliminde Nizamiye Medreseleri sünî kesim için dönemin ilim merkezi idi.¹¹⁴ Vezir Nizâmülmülk (ö.485/1092), dönemin en önemli tehlikesi olarak görülen İsmâilî-Bâtınî akımını önlemek için bu medreseleri kurmuştur.¹¹⁵ Vezir bu medreselerde ilim erbabı için geniş imkânlar sunmuş, öğrencilere burs verdirmiştir.¹¹⁶

Devletin idare merkezinin bulunduğu ordugâhta dönemin meşhur ilim adamları da hazır bulunmuş, orada çeşitli münazaralar düzenlenmiştir.¹¹⁷ Vezirin karargâhı âlimlerin, din büyüklerinin ve edebiyatçıların buluşma yeri olarak görülmüştür. Bu ilim erbabı için

¹¹² Selçuklular'ın 1038 yılında Horasan'ın merkezi olan Nişabur'u Gazneliler'den alarak kurdukları bir devlettir. İlk hükümdarı Tuğrul Beydir. Zamanla bölünmüş ve en son Irak Selçukluları Devleti'nin 1194 yılında Harezmşah devleti tarafından istilasıyla son bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Ülkü, İslâm Tarihi, III, 253-319.

¹¹³ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 23.

¹¹⁴ Ahmet Ocak, Nizâmiye Medreseleri, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi.), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1993, s. 22.

¹¹⁵ Nizâmiye Medreseleri'nin kurulmasını gerektiren sebepler için bk. Ocak, Nizâmiye Medreseleri, s. 15-23

¹¹⁶ Nizâmülmülk, vakıflar kanalıyla sağladığı maddi imkânlarla Medrese hoca ve talebelerinin sadece ilimle meşgul olmasını temin etmiştir. bk. Ocak, Nizâmiye Medreseleri, s. 60.

¹¹⁷ Zerrinkub, Medreseden Kaçış, s. 64.

devletin tüm imkânları seferber edilmiştir.¹¹⁸ Dahası bu ilim adamları, orduyla birlikte seferlere iştirak etmek suretiyle her ortamda ilmî hareketliliğin olması sağlanmıştır.¹¹⁹

el-Gazzâlî ilim erbabını korumayı kendisine görev addeden Vezir Nizamülmülk tarafından himaye edilmiş, onun sağladığı geniş imkânlardan istifade etmiştir. Nizamülmülk, özellikle sünnî kesim için büyük bir tehlike halini alan İsmâilî-Batınî hareketini engelleme projesinde el-Gazzâlî'yi uygun bir elaman olarak görmüş, O'nu daha genç yaşta dönemin en önemli medreselerinden olan Bağdât Nizamiye Medresesi müderrisliğine tayin etmiştir.¹²⁰

2021. Siyasi Ortam

el-Gazzâlî'nin yaşadığı dönemdeki en önemli olay, Türklerin Müslümanlığı kabul etmesi, Şîî-Büveyhî baskısı altında olan Abbâsî Halifesi'nin Selçuklu sultanı Tuğrul Bey (ö.1065) tarafından Şîî boyunduruğundan kurtarılması olmuştur. Ayrıca Alparslan'ın (ö.1072) Malazgirt savaşını kazanması, Selçuklular'a İslam dünyasında büyük bir itibar kazandırmıştır.¹²¹

Göçebe olan Türkler, Sultan Tuğrul zamanında yerleşik hayata geçmiş, hiyerarşiye dayalı bir devlet düzeni kurulmuştur. Ordu, ağırlıklı olarak Türkmenlerden, bürokrasi ise daha çok İranlılardan oluşmuştur.¹²² Alparslan ve Melikşah dönemleri, vezir Nizamülmülk'ün¹²³ önemli katkılarıyla devletin her bakımdan en güçlü olduğu dönemlerdir.¹²⁴

Bu dönemde Alamut kalesini merkez edinerek faaliyetlerde bulunan İsmâilî-Bâtınî hareketi, İslâm dünyası için büyük tehlike arz ediyordu.¹²⁵ Bu hareket sadece bir mezheb

¹¹⁸ Çağrııcı, "Gazzâlî", XIII, 491.

¹¹⁹ Zerrinkub, Medreseden Kaçış, s. 65.

¹²⁰ Çağrııcı, "Gazzâlî", XIII, 491.

¹²¹ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 21.

¹²² Karadaş, el-Gazzâlî, s. 22.

¹²³ Ülkü, İslâm Tarihi, III, 292.

¹²⁴ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 22.

¹²⁵ Çağrııcı, "Gazzâlî", XIII, 491.

faaliyeti olarak kalmamış, yaptığı suikastlarla sosyal bünyeyi de sarsan terör olayları gerçekleştirmiştir. Selçuklu Devletini en fazla etkileyen bu hareket için hem ilmî hem de askerî tedbirler alınmak zorunda kalınmıştır.¹²⁶

Selçuklu Devleti, İslam dünyasını Sünnî bayrağı altında birleştirmek gibi bir amaç gütmüştür. Zira bu döneme bakıldığında büyük devletlerin arkasında böyle bir dînî güç bulunmaktaydı. Bunu fark eden Sultan Tuğrul, bir taraftan batıya doğru açılmış, diğer taraftan Sünnî kesimin desteğini alarak birlik oluşturmaya çalışmış ve bunda da kısmen başarılı olmuştur.¹²⁷

2022. Sosyal Ortam

el-Gazzâlî'nin yaşadığı coğrafyada üç ilahî dînin mensupları birlikte yaşamaktaydı.¹²⁸ Gerek Hıristiyanlar ve gerekse Yahudiler, herhangi bir baskıya maruz kalmadan devletin sahip olduğu hoşgörü vizyonundan en güzel şekilde istifade ediyorlardı.¹²⁹

Farklı mezheplerin Selçuklu coğrafyasına yayıldığı bu dönemde ağırlığı Sünnî mezhepler oluşturmuştur.¹³⁰ Bilhassa Sultan'ın da bağlı olduğu Hanefî Mezhebi, o dönemde sûfilikle mezcolmuş bir şekilde Türk bölgelerinde yaygınlaşmıştır. Yine bu dönemde bilhassa el-Gazzâlî'nin etkili çalışmaları ile sûfilik, Sünnîlikle birlikte sosyal alanda yaygınlaşmıştır.¹³¹ Selçuklu sultanlarının sûfilere itibar göstermesi bu akımın yayılarak toplumda itibar kazanmasında çok etkili olmuştur.¹³²

Bu dönemde kimi zaman Sünnî-Şîî ve kimi zaman da Sünnî mezheplerin kendi aralarındaki çatışmalara rastlanmıştır. Bu çatışmalar, bazen pek çok Müslüman'ın ölmesine de sebep olabilmıştır.¹³³ Nitekim farklı mezheblere müntesib âlimlerin, baskılardan dolayı

¹²⁶ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 33-34.

¹²⁷ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 36-37.

¹²⁸ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 23.

¹²⁹ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 24-25.

¹³⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, İstanbul, 1966, X, 403.

¹³¹ Fazlurrahmân, İslâm, (trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara, 2000, s. 208.

¹³² Karadaş, el-Gazzâlî, s. 27.

¹³³ Karadaş, el-Gazzâlî, s. 31.

farklı coğrafyalara hicret etmek zorunda kalması,¹³⁴ bu çatışmaların boyutunu göstermesi bakımından önemlidir.

203. Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri

el-Gazzâlî, birçok sahada olduğu gibi fıkıh usûlü sahasında da önemli bir sima olarak kabul edilmektedir. Şâfiî fikhının yanı sıra bilhassa fıkıh usûlü alanındaki etkisinin de yaygın olduğu ifade edilmektedir.¹³⁵

el-Gazzâlî'nin el-Müstasfâ adlı eseri, mütekellimîn metoduyla yazılan en önemli dört eserden birisi olarak kabul edilmektedir.¹³⁶ Bu eser, usûl kitaplarının pek çoğunu çeşitli derecelerde etkilemiştir. Mesela VII. (XIII.) yüzyıl sonrası fıkıh usûlü kitapları üzerinde önemli tesirleri olan Fahreddîn er-Râzî'nin (ö.606/1209) el-Mahsûl adlı eseri, özellikle el-Müstasfâ ve el-Mu'temed adlı eserlerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Yine Seyfeddîn el-Âmidî'nin (ö.631/1233) el-İhkâm'ı da tertip itibariyle büyük ölçüde el-Müstasfâ'dan etkilenmiştir. İbn Kudâme'nin (ö.620/1223) Ravzatu'n-Nâzır adlı eseri el-Müstasfâ'nın muhtasarı mahiyetindedir.¹³⁷

el-Gazzâlî'nin söz konusu eserine mantık konularını özetleyen bir mukaddime ile başlaması, bu sahada ilk olan bir uygulamadır.¹³⁸ *Mantık bilgisi olmayanın ilmine güvenilemeyeceğini* söyleyen el-Gazzâlî,¹³⁹ mezkur beyanı ile doğru ifade ve düşünmenin anahtarı sayılan bu ilmin önemine de işaret etmiş olmaktadır. Onun bu uygulaması, daha sonraları birkaç usulcû tarafından takip edilmiş ama pek rağbet görmemiştir.¹⁴⁰

el-Gazzâlî, el-Müstasfâ'nın başlangıcında usûl konularını -daha önceki dönemlere ait olup günümüze gelen hiçbir usûl kitabında rastlanmayan- tutarlı bir sistematik içinde ve

¹³⁴ Kafesoğlu, "Selçuklular", X, 403; Karadaş, el-Gazzâlî, s. 31.

¹³⁵ Karlığa, "Gazzâlî", XIII, 526.

¹³⁶ Muhammed Hüseyin Heyto, "Mukaddime", Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl, Dımaşk, 1998, s. 33.

¹³⁷ Apaydın, "el-Müstasfâ", XXXII, 125.

¹³⁸ Apaydın, "Mütercimim Önsözü", I, XI.

¹³⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 29.

¹⁴⁰ Apaydın, "el-Müstasfâ", XXXII, 124.

ana hatlarıyla tanıtması¹⁴¹ onun bu sahaya vukufiyetini ve kendi sistemini oluşturduğunu göstermesi açısından önemli bir noktadır.

el-Gazzâlî, fıkıh usûlü sahasında el-Müstasfâ'dan başka şu eserleri¹⁴² telif etmiştir; el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl, Şifâü'l-Ğalîl fi'l-Kıyâs ve't-Talîl, Tehzîbü'l-Usûl, Esâsü'l-Kıyâs, el-Mebâdî ve'l-Ğâyât.

30. el-Bâkılânî'nin Fıkıh Usûlüne Dair Görüşlerinin el-Gazzâlî'ye İntikâli

Bu başlık altında el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini hangi kanalla aldığı hakkında bazı tespitlerde bulunacağız.

el-Bâkılânî ve el-Gazzâlî, birer asır arayla yaşamış iki âlimdir. Devletler farklı olsa da her iki âlim, hayatlarının bir dönemini Bağdat'ta geçirmiştir. Bu dönem, her iki usûlcü için de ilmî anlamda çok verimli olmuştur.

Aynı coğrafyada yaşamının, bilhassa o dönem için birikimlerin aktarılmasında önemli bir faktör olduğu muhakkaktır. Bu sebeble ilk önce el-Bâkılânî ile el-Gazzâlî arasındaki bağın, hoca-talebe kanalıyla olup olmadığını tespit etmeye çalıştık. Ancak el-Gazzâlî'nin hocaları silsilesindeki zevâtla, el-Bâkılânî'nin talebe silsilesi arasında bu irtibatı sağlayacak bir isme rastgemedik. Bu yüzden el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini elde etmesi büyük bir ihtimalle eserler kanalıyla olmuştur.

İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, el-Bâkılânî'nin eserlerine özel ilgi duyan ve el-Gazzâlî'nin de en önemli hocası olan bir âlimdir. el-Cüveynî'nin el-Bâkılânî'nin çalışmalarına olan ilgisini göstermesi açısından sadece *el-Bâkılânî'ye ait olan 12.000 varak hacmindeki eserleri ezberlercesine okumuş olmasını zikretmek kâfidir.*¹⁴³ Ayrıca el-Cüveynî'nin et-Telhîs fî Usûlü'l-Fıkıh adlı eserinin, el-Bâkılânî'nin et-Takrîb ve'l-İrşâd adlı eseri (eserleri) üzerinde yapılan bir telhîs çalışması olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁴

Gazzâlî'nin fıkıh usûlü sahasındaki en önemli çalışması olan el-Müstasfâ'nın büyük

¹⁴¹ İbrahim Kâfi Dönmez, "Gazzâlî", DİA, İstanbul, 1996, XIII, 512.

¹⁴² Bu eserler hakkında kısa bilgiler yukarıda verilmişti.

¹⁴³ ed-Dîb, "Cüveynî", VIII, 142.

¹⁴⁴ ed-Dîb, "Cüveynî", VIII, 144; Ebû Züneyd, "Mukaddime", I, 95; Apaydın, "Mütercimim Önsözü", I, IX.

ölçüde el-Bâkılânî'nin et-Takrîb ve'l-İrşâd adlı eserleri ile el-Cüveynî'nin buna yazdığı telhisten yararlanılarak hazırlandığı ifade edilmiş, bu yönüyle el-Müstasfâ'nın, el-Bâkılânî'nin görüşlerini barındıran bir kitap özelliği taşıdığı belirtilmiştir.¹⁴⁵ Dolayısıyla el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini ya doğrudan müellifin eserlerinden ya da hocası el-Cüveynî'nin bu eserler üzerine yaptığı telhis çalışmasından aldığı söylenebilir.

el-Gazzâlî, el-Müstasfâ'da “*sâhibu't-Takrîb* şöyle dedi...” şeklinde bir ifade kullanarak bir görüşe yer vermektedir.¹⁴⁶ Burada atıfta bulunulan “et-Takrîb” adlı eser, büyük ihtimalle el-Bâkılânî'nin usûl eserlerinden birisidir. el-Gazzâlî öncesi dönemde usûlle ilgili bu isimle bilinen bir çalışmayı bulamayışımız ve el-Gazzâlî'nin sık sık el-Bâkılânî'ye atıfta bulunması bunu göstermektedir. el-Gazzâlî'nin bu ifadesinden her ne kadar kesin olarak *bizzat o eserden elde edilen bilginin aktarımı* anlaşılmasa da en azından el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin bu eserinden (eserlerinden) haberdar olduğunu göstermesi açısından önemli bir bilgidir.

el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini doğrudan et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr adlı eserden mi hocası el-Cüveynî'nin et-Telhîs adlı eserinden mi yoksa el-Bâkılânî'nin diğer eserlerinden mi aldığı hususunda bir kanaat oluşturması açısından el-Müstasfâ'da el-Bâkılânî'ye atfen verilen görüşlerden hareketle bazı tespitlerde bulunacağız. Ayrıca el-Cüveynî'nin el-Burhân adlı eserinde bu konularda el-Bâkılânî'ye atıfta bulunulmuşsa oradaki görüşlere de işaret edeceğiz. Tezimizin ikinci bölümünde yer vereceğimiz görüşleri doğrudan aktarmayıp sadece eserlerde olup olmadıklarına değineceğiz, hangi başlık altında ele alınacaklarına dipnotlarda işaret edeceğiz. Değerlendirmelerimizi de konu sonuna saklayacağız.

el-Bâkılânî, Şer'în isimler üzerinde bir tasarrufu olmayacağını savunmaktadır. Bu görüşünün delillerine¹⁴⁷ et-Takrîb'de yer vermektedir.¹⁴⁸ el-Gazzâlî de el-Müstasfâ'da el-Bâkılânî'nin görüşüne atıfta bulunup, onun ileri sürdüğü delilleri özetlemektedir. Bu

¹⁴⁵ Apaydın, “el-Müstasfâ”, XXXII, 125.

¹⁴⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 441.

¹⁴⁷ “Şer'î İsimler” başlığı altında bu delillere yer verilecektir.

¹⁴⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 391-394.

deliller, el-Bâkılânî'nin et-Takrîb'de yer verdiği delillerin özeti mahiyetindedir.¹⁴⁹ Ancak el-Gazzâlî'nin yer verdiği bu deliller et-Telhîs'te mevcut değildir.¹⁵⁰ el-Burhân adlı eserde el-Bâkılânî'nin görüşüne yer verilmesine rağmen bu deliller zikredilmemiştir.¹⁵¹

Beyân'ın sonraya bırakılması konusunda el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'ye nispetle iki delil¹⁵² zikredip bunları yetersiz bulmaktadır.¹⁵³ Bu deliller et-Takrîb'de mevcuttur.¹⁵⁴ Ancak et-Telhîs'te konu işlenirken el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'ye atfettiği bu delillere yer verilmemiştir.¹⁵⁵

el-Bâkılânî'nin et-Takrîb'de çoğulun alt sınırıyla ilgili görüşünü desteklemek için ileri sürdüğü görüş ve deliller,¹⁵⁶ el-Gazzâlî tarafından özetlenerek el-Müstasfâ'da aktarılmaktadır.¹⁵⁷ Burada yer verilen bilgiler, et-Telhîs'te de mevcuttur.¹⁵⁸

Âmmın özel nass ile tahsîs edilmesi mevzuunda el-Bâkılânî bu iki nassın teâruz edeceğini savunmaktadır. Bu görüşüne ve bunu temellendirdiği delillere¹⁵⁹ et-Takrîb'de yer vermektedir.¹⁶⁰ el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin et-Takrîb'de verdiği bilgileri eserinde özetlemektedir.¹⁶¹ et-Telhîs ve el-Burhân adlı eserlere baktığımızda el-Bâkılânî'nin et-Takrîb'deki görüşlerinin bu iki eserde de özetlenerek aktarıldığını görmekteyiz.¹⁶²

Husûs delilinin kendisine ulaşmadığı müctehidin umûmla hüküm vermesi konusunda

¹⁴⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 666-669.

¹⁵⁰ İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, et-Telhîs fi Usûli'l-Fıkh, Beyrut, 1424/ 2003, s. 45-48.

¹⁵¹ el-Cüveynî, el-Burhân, I, 134.

¹⁵² "Beyân'ın Sonraya Bırakılması" adlı başlık altında bu delillere yer verilecektir.

¹⁵³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 701-702.

¹⁵⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 389-391.

¹⁵⁵ el-Cüveynî, et-Telhîs, s. 235-243.

¹⁵⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 322-330. "Çoğulun Alt Sınırı" adlı başlık altında bu görüş ve delillere yer verilecektir

¹⁵⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 135-141.

¹⁵⁸ bk. el-Cüveynî, et-Telhîs, s. 221-223.

¹⁵⁹ "Umûmu Tahsîs Eden Deliller" başlığı altında bu görüş ve delillere yer verilecektir.

¹⁶⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 177-179.

¹⁶¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 149.

¹⁶² el-Cüveynî, el-Burhân, I, 285-286; et-Telhîs, s. 195-199.

el-Bâkılânî, et-Takrîb’de kısa bilgi vermektedir.¹⁶³ el-Gazzâlî, bu konuyla ilgili el-Bâkılânî’nin görüşüne¹⁶⁴ el-Müstasfâ’da yer vermektedir.¹⁶⁵ Ancak el-Gazzâlî’nin, el-Bâkılânî’ye atfen verdiği bu görüş, et-Takrîb’de el-Bâkılânî’nin savunduğu görüşten biraz farklıdır.¹⁶⁶ et-Telhîs’te bu konuyla ilgili verilen bilgi, et-Takrîb’deki gibidir.¹⁶⁷

el-Bâkılânî, hükmün aynı, sebebin farklı olduğu durumlarda takyîdin olup olamayacağı hususunda, kıyas veya onun yerine geçebilecek bir şey olduğu zaman, sadece mutlakın mukayyede hamlinin olabileceği görüşünün doğru olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁸ Ancak el-Gazzâlî, bu konuda el-Bâkılânî’nin görüşüne yer verirken onun, “teâruz olacağı” görüşünü savunduğunu söylemektedir.¹⁶⁹ et-Telhîs’te ise konu, et-Takrîb’deki malumatın özeti şeklinde ele alınmaktadır. Bu eserde de “teâruz” görüşü zikredilmemektedir.¹⁷⁰

el-Gazzâlî, mefhûmu’l-gâye konusunda el-Bâkılânî’nin görüşünü¹⁷¹ özetlemektedir.¹⁷² el-Gazzâlî’nin yer verdiği bilgiler et-Takrîb’deki malumatın¹⁷³ özeti mahiyetindedir. et-Telhîs’te de bu konuya yer verilmiştir.¹⁷⁴ el-Gazzâlî’nin aktardığı deliller her iki eserdeki bilgilerle örtüşmekle beraber bir tanesi sadece et-Takrîb’de vardır. Bu delil de şöyledir: el-Bâkılânî’ye göre “*Hattâ tenkiha zevcen ğayrahü*” ve “*hatta yethurne*” gibi sözlerin tam bir anlam ifade etmediği ve müstakil sözler olmadıkları hususunda dil ehli ittifak etmiştir. Burada bir anlamın gizlenmiş olması gereklidir. Şayet böyle bir anlamın gizlendiği takdir edilmezse “*onlara yaklaşmayın*” ifadesi, faydası olmayan boş bir söz olur.”¹⁷⁵ el-Gazzâlî

¹⁶³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 305-306.

¹⁶⁴ “Husûs Delili Kendisine Ulaşmamış Müctehidin Umûmla Hüküm Vermesi” başlığı altında bu görüşe yer verilecektir.

¹⁶⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 191-194.

¹⁶⁶ Bu farklılığa ileride değinilecektir.

¹⁶⁷ el-Cüveynî, et-Telhîs, s. 218.

¹⁶⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 310.

¹⁶⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 213.

¹⁷⁰ el-Cüveynî, et-Telhîs, s. 218-221.

¹⁷¹ “Mefhûm” konusunda bu mevzu işlenecektir.

¹⁷² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 249-250.

¹⁷³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 358-360.

¹⁷⁴ el-Cüveynî, et-Telhîs, s. 233.

¹⁷⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 359.

de el-Müstasfâ'da bu görüşü şöyle aktarmaktadır: “Kâdî ise bunu (mefhûmü'l-gâye ile hüküm vermeyi) kabul etmektedir. Çünkü Allah Teâlâ'nın “*hattâ tenkiha zevcen ğayrehu*” ve “*hattâ yethurne*” sözleri müstakil sözler değildir. Eğer bu sözler, “*velâ takrebûhunne*” ve “*felâ tehilla lehu*” sözleriyle ilişkilendirilmezse, boş birer söz olurlar.”¹⁷⁶

el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini doğrudan et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr'den mi hocası el-Cüveynî'nin et-Telhîs veya el-Burhân adlı eserlerinden mi yoksa el-Bâkılânî'nin diğer eserlerinden mi aldığı hususunda bir kanaat oluşturması açısından yer verdiğimiz örneklerden ortaya çıkan sonuç şudur: et-Telhîs'te verilen görüşler, et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr'de de mevcuttur. Bazı görüşler sadece et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr'de vardır, et-Telhîs'te ise bu görüşlere yer verilmemiştir. Bir kısım görüşler de et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr ve et-Telhîs'te olmayıp sadece el-Müstasfâ'da bulunmaktadır. el-Burhân'da el-Bâkılânî'nin görüşlerine pek çok yerde atıfta bulunulmasına rağmen ele aldığımız örneklerden sadece bir tanesinde el-Bâkılânî'ye atıfta bulunulmuştur. Bu, diğer eserlerde de mevcut olan bir görüştür.

Bu bilgilerden hareketle el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'nin görüşlerine et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr ve et-Telhîs vesilesiyle ulaşmış olabileceği gibi el-Bâkılânî'nin diğer usûl eserlerinden veya el-Bâkılânî'ye atıfta bulunulan başka kaynaklardan da ulaşmış olması da muhtemeldir. Ancak el-Cüveynî'nin el-Burhân adlı eserinden bu görüşleri alma ihtimali diğerlerine nispetle daha zayıftır. Ayrıca el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini aktarırken kullandığı dil, et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr adlı eserle büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. Bu da bizde el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini doğrudan onun eserlerinden aldığı kanaatini oluşturmaktadır.

¹⁷⁶ el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 180.

İKİNCİ BÖLÜM

2. FIKIH USÛLÜNDE el-BAKİLLÂNÎ'NİN el-GAZZÂLÎ'YE TESİRİ (HÜKÜM ÇIKARMA METODLARI ÇERÇEVESİNDE)

Bu bölümde el-Bâkılânî'nin, fıkıh usûlünde el-Gazzâlî üzerindeki tesiri konusu ele alınacaktır. Girişte de belirtildiği üzere bu etki, fıkıh usûlünün asıl kısmı olan istinbâtü'l-ahkâm/ hüküm çıkarma metodları yönüyle ele alınacaktır.

Bu bölüm, tezimizin asıl kısmını oluşturmaktadır. Burada hüküm çıkarma metodları açısından el-Bâkılânî'nin el-Gazzâlî üzerindeki etkisini tespit etmeye çalışacağız. Çalışmamızda, konuları belli bir mantıkî sırayla ele alması sebebiyle el-Gazzâlî'nin konuları ele alış sırasını takip edeceğiz. Bu çerçevede konu, üç temel başlık altında işlenecektir. Bu başlıklar sırasıyla şöyledir: *Manzûm ve sıyga ile istidlâl, lafızların fahvâ ve işâret yönünden delâleti ve lafızlardan ve lafızların ma'kulünden kıyas yoluyla hüküm çıkarma.*

“İstinbât metodları” denince, Kur'ân ve Sünnet metinlerini anlayabilme ve onlardan hüküm çıkarabilme amacıyla yararlanılan kurallar kastedilir.¹⁷⁷ el-Gazzâlî'nin de belirttiği gibi *İstinbâtü'l-ahkâm, fıkıh usûlü ilminin temeli olup müctehidin asıl uğraş alanıdır.*¹⁷⁸

Bu bölümde özetle şu konular işlenecektir: Mücmel-mübeyyen, zâhir-müevvel, emir-nehî ile âmm-hâss mevzularını içine alan “*manzum ve sıyga ile istidlâl*”. Bu kısmın başında konuyla ilgili bazı meselelerin ele alınacağı bir giriş de yer alacaktır. Daha sonra lafızların fahvâ ve işâret yönünden delâleti konusu, son olarak da kıyas bahsinin ele alınacağı lafızlardan ve lafızların ma'kulünden kıyas yoluyla hüküm çıkarma bahsi işlenecektir. Bu tasnif el-Gazzâlî'ye ait olup el-Bâkılânî'nin konuları işleyiş sırasının

¹⁷⁷ Şa'bân, İslâm Hukuk İlminin Esasları, s. 309.

¹⁷⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 657.

sistematik bir halidir.

20. Manzum¹⁷⁹ ve Sıyga ile İstidlal

Bu başlık altında lafızlar, yapısal özellikleriyle ifade ettikleri mana cihetiyle değerlendirilecektir. İlk önce her iki müellifin mukaddime olarak¹⁸⁰ yer verdiği hususlar, giriş başlığı altında ele alınacaktır. Daha sonra sırasıyla mücmel ve mübeyyen, zâhir ve müevvel, emir ve nehiy, âmm ve hâss konularına yer verilecektir. Bu başlıklar atında konular, çeşitli alt başlıklar dâhilinde işlenecektir. Girişte de ifade ettiğimiz gibi daha sistematik olması sebebiyle konular, el-Gazzâlî'nin takip ettiği sıraya göre ele alınacaktır.

200. Giriş

Bu bölümde her iki müellifin de mukaddime olarak bahsettikleri bazı konular alt başlıklar dahilinde ele alınacaktır.

2000. Dillerin Menşei

Bütün dillerde, varlık isimleri ve kavramların (insan idrakinde oluşan anlamların isimleri) menşei konusunda farklı görüşlerin bulunduğunu ifade eden el-Bâkılânî,¹⁸¹ bunları özetle üç grup olarak vermektedir.

Birinci grup, bunların tevkîf yoluyla Allah (c.c.) tarafından Hz. Âdem'a (a.s.) bildirildiğini söylemektedir.¹⁸²

İkinci grup ise lügat ehlinin anlaşmasıyla bu isimlerin ve mefhumların oluştuğunu ifade etmektedir.¹⁸³ Bu görüş sahipleri dillerin menşeinin ıstılâhî olduğunu savunmaktadır.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Manzûm, nazm kelimesinden türetilmiştir. Nazm kelimesininin tanımı ise şöyle yapılmaktadır: “ Aklın gerektirdiğine uygun biçimde, delâletleri mütenasib ve manaları düzenlenmiş olarak, kelimelerin ve cümlelerin derlenmesidir.” Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürânî, Kitâbu't-Ta'rîfât, thk. Abdülmü'nîm Hafenî, Kâhire, 1991, s. 270.

¹⁸⁰ Ebû Züneyd, el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 441, 20 no.lu dipnot; el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 658.

¹⁸¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 319.

¹⁸² el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 319.

¹⁸³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 319-320.

Diğer grup ise yukarıda ilk iki görüşün doğru olabileceğini belirtmekte ve bunlara başka ihtimaller de eklemektedir. Mesela bir kısmının tevkîfî bir kısmının da ıstılâhî olabileceğini söylemektedirler.¹⁸⁵

el-Bâkılânî, son grubun görüşünü benimsemektedir.¹⁸⁶ Ona göre dillerin menşeinin tevkîfî, ıstılâhî veya bazısının tevkîfî bazısının da ıstılâhî olması aklen câiz olmakla birlikte bu konuda kesin bir delil bulunmamaktadır.¹⁸⁷

el-Gazzâlî de el-Bâkılânî'nin tasnifini yapmakta¹⁸⁸ ve bunların hepsinin aklen mümkün olabileceğini belirtmektedir.¹⁸⁹ Ancak bu konuda kesin bir delil olmadığı için net bir şeyin söylenemeyeceğini ve pratiğe yönelik bir faydasının olmaması sebebiyle bu konuya fazla dalmanın da gereksiz olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁰

Her iki müellifin konuyu ele alış tarzında ve görüşlerinde bir paralellik bulunduğu açık olarak görülmektedir.

2001. Lüğavî İsimlerde Kıyas

el-Bâkılânî, bu konuda farklı görüşlerin bulunduğunu belirtmektedir. Meseleyi çeşitli açılardan ele aldıktan sonra en uygun görüşün “*isimlerde kıyasın olmayacağı*” şeklinde olduğunu belirtmektedir.¹⁹¹ Burada sadece tevkîfî olarak bazı şekiller için kıyasın olabileceğini ifade etmekte, bunun da isimlerde kıyas ile değil de tevkîf yoluyla hâsıl olabileceğini savunmaktadır.¹⁹²

el-Gazzâlî, bu konuda da el-Bâkılânî ile aynı görüşü paylaşmaktadır. O da konuyu

¹⁸⁴ Ebû Züneyd, el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 320, 3 no.lu dipnot.

¹⁸⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 320.

¹⁸⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 320-321.

¹⁸⁷ Ebû Züneyd, el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 320, 4 no.lu dipnot.

¹⁸⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 659-660.

¹⁸⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 660.

¹⁹⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 660-661.

¹⁹¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 361-365.

¹⁹² el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 365-366.

işledikten sonra “Araplardan tevkîf yoluyla alınan sarf kurallarına¹⁹³ uygun olmayan hiç bir şeyi kıyas yoluyla isbat ve vaz‘ etmek mümkün değildir. Böylece dilin, tamamen vaz‘ ve tevkîf yoluyla olduğu, dilde kıyasın kesinlikle olmadığı sabit olmuş oldu”¹⁹⁴ sonucuna varmaktadır.

Her iki müellif de sadece tevkîf yoluyla alınan sarf kurallarına uygun bir kıyasın dışında, dilin kıyas ile sabit olamayacağı görüşünde birleşmektedir.¹⁹⁵

2002. Örfî İsimler

el-Bâkılânî, isimlerin örfî isim olarak vasıflanmasının iki şekilde olabileceğini belirtmektedir. Birincisi, çok kullanım sebebiyle isimlerin vaz‘ olunduğu anlamın bir kısmı için kullanımı. İkincisi, yine isimlerin çok kullanılması sebebiyle hakikat anlamında değil de mecâz anlamında kullanımı. Her iki kullanım için de yeni bir vaz‘ın söz konusu olmadığını belirten el-Bâkılânî, bu durumun diğer bütün lüğavî isimler için geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca *ilim, sanat, iş ve meslek erbabının kullandıkları isimlerin örfî sayılamayacağını, aksi takdirde bütün isimlerin örfî olarak vasıflanması gerekeceğini* belirtmektedir.¹⁹⁶

el-Gazzâlî de bir ismin örfî isim olarak adlandırılmasının iki şekilde olacağını söylemektedir. Birincisi, bir isim, genel bir mana için vaz‘ edilir. Sonra dilcilerin kullanım örfüyle bu ismin bazı müsemmalarına tahsîs edilmesi şeklinde olur. İkincisi ise bir ismin ilk konulduğu anlamın dışında hatta mecâz anlamında yaygın olarak kullanılmasıdır. Sanat

¹⁹³ İsm-i fâil, ism-i mef‘ûl gibi sıygalara kıyas yapılmasını kastetmektedir. Örnek olarak da Arapların, her masdar için bir fâilin olacağını bildirdiğini, bundan dolayı da vurma işini yapana dârib (vurucu) dendiğini, ancak bunun da kıyasî değil tevkîfî olduğunu ifade etmektedir. bk. el-Gazzâlî el-Müstasfâ, I, 663.

¹⁹⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 663-664.

¹⁹⁵ Bu konunun önemini ve nasıl bir kullanıma sahip olduğunu göstermesi açısından el-Gazzâlî’den şöyle bir örnek verilebilir. Emrin hemen (fevren) mi yapılması gerekir konusunda karşıt görüş sahiplerinin sunduğu “emir, fiilin vâcip olduğunu, vücuba inanmayı ve onu yapmaya azmetmeyi gerektirir, inanmanın ve karar vermenin vâcipliği ise emrin hemen sonrasında olmaktadır, fiil de aynı bunun gibi olmalıdır” deliline cevap olarak el-Gazzâlî “dilde kıyas batıldır” dermektedir. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 17.

¹⁹⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 367-368.

ve meslek erbabının kendi aletleri için koydukları isimlerin örfî olmadığını belirten el-Gazzâlî, buna gerekçe olarak da dillerin başlangıcının ve aslî vaz'ın tamamının bu şekilde olmasını göstermektedir.¹⁹⁷

Gerek el-Bâkılânî ve gerekse el-Gazzâlî, örfî isimler konusunda aynı görüşleri paylaşmakta ve burada da el-Gazzâlî'nin konuyu işleyişinde ve vardığı sonuçta el-Bâkılânî ile paralel bir çizgide olduğu görülmektedir.

2003. Şer'î İsimler

el-Bâkılânî, çoğu âlimin Allah'ın (c.c.) lügavî isimlere şer'î anlamlar yüklediği hususunda birleştğini söylemektedir. Ayrıca ümmete hitabın sadece Arap diliyle yapıldığını ve bunun da lügatin vaz'ına göre olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁸

Bu konuyla ilgili farklı düşünenlerin üç fırka olduğunu söylemekte ve bunların görüşlerini verip karşı delillerle de bu görüşlerin geçersizliğini ispata çalışmaktadır.¹⁹⁹

el-Gazzâlî'nin el-Müstasfâ'da özetlediği gibi²⁰⁰ el-Bâkılânî, görüşünü iki temel sebebe dayandırmaktadır.

Bunlardan ilki *“Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik”*²⁰¹, *“Açık Arapça bir dille”*²⁰² gibi ayetlerden açıkça anlaşılacağı üzere bu ümmete hitab, sadece Arap diliyle ve Arapların dili kullandığı şekliyle yapılmaktadır. Aksi takdirde Araplara başka bir dille hitab edilmiş olurdu. Bundan dolayı lügavî isimler, şer'î ibadetler ve ahkâma nakledilirse bu isimler, ne hakikat ne de mecâz anlamında dile uygun bir kullanıma sahip olur. Bu da Araplara dillerinde olmayan bir şeyle hitap etmek ve onlara dillerinde olmayan, ihdas edilmiş, onların kullanmadığı isimlerle hitab etmek demektir. Bu durum, *“müşrikleri öldür”* sözüyle *müminleri*; *“hırsızların (ellerini)kesin”* sözüyle de

¹⁹⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 664-666.

¹⁹⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 387.

¹⁹⁹ Karşıt görüşler ve sahipleri ile el-Bâkılânî'nin ileri sürdüğü deliller için bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 387-398.

²⁰⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 666-669.

²⁰¹ Yûsuf 12/2.

²⁰² eş-Şu'arâ' 26/195.

katilleri kastetmek gibi Araplara, dillerinde olmayan şeyle hitabda bulunmaktır.²⁰³

el-Bâkılânî, bu isimlerin gerek hakikat ve gerekse mecâz anlamında Arapların kullandığı şekilde kullanılmadığına göre muarızların söylediklerinin batıl olduğunun ortaya çıkacağını belirtmektedir.²⁰⁴

el-Bâkılânî'nin sunduğu ikinci sebep ise şayet Rasûlullah (s.a.s.) bazı lüğavî isimleri, şer'î hükümleri ya da dînî hükümleri vasıflandıran fiilleri ifade için kullansaydı, ilim ifade etmesi ve mazeretleri ortadan kaldırması amacıyla bunu nakletmeleri için ümmete bildirirdi. Böylece hüccet olabilsin ve delille ya da zaruri olarak ilim ifade etme durumu söz konusu olsun. Fakat bu konuda hüccet olabilecek ne sağlam bir rivayet, ne ümmetin icmâi ve ne de aklın zarûrî olarak verdiği bir hüküm vardır.²⁰⁵ Onların tutunduğu rivayetlerin âhad haberler olduğunu belirten el-Bâkılânî, bu meselenin tashihinde âhad rivayetlerle amel etmenin câiz olmadığını ifade etmektedir.²⁰⁶

el-Bâkılânî, örneklere de yer vererek karşı tarafın görüşünün sakat olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.²⁰⁷ Biz burada sadece bir örneği aktarmakla yetineceğiz. el-Bâkılânî, zekâtı ele almakta ve şöyle demektedir: “*Zekât, sadece artmadır. Vâcip olan kısmı maldan çıkarmak, zekât olarak isimlendirilmiştir. Bu şundan dolayıdır ki ne zaman bu kısım verilirse, mal bereketlenir, artar ve çoğalır.*”²⁰⁸

el-Gazzâlî, Mu'tezîle, Haricîler ve bazı fakîhlerin isimleri lüğavî, dînî ve şer'î olmak üzere üç kısma ayırdıklarını belirtmektedir. Daha sonra bu görüşte olanların yanlışlıklarını savunan el-Bâkılânî'nin görüşüne²⁰⁹ delilleriyle birlikte yer vermektedir.²¹⁰

el-Gazzâlî'ye göre şer'in bu isimlerde tasarrufunun olduğunu inkâr etmek uygun

²⁰³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 391-392.

²⁰⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 392.

²⁰⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 392-393.

²⁰⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 394.

²⁰⁷ el-Bâkılânî'nin verdiği örnekler için bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 395-398.

²⁰⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 396-397. Yani zekât, sözlük anlamından dolayı malum ibadete isim olmuştur.

Yoksa şer'in tasarrufuyla zekât kelimesi özel ibadet için isim olmamıştır.

²⁰⁹ el-Bâkılânî'nin yaklaşımına yukarıda yer vermiştik.

²¹⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 666-669.

olmadığı gibi bu isimlerin tamamen dilden aktarılmış olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Dilin kullanımının iki yönden bu isimlerde tasarrufta bulunduğunu belirten el-Gazzâlî, bu iki yönü şu şekilde açıklamaktadır.²¹¹

Birincisi, *dabbe* örneğinde olduğu gibi ismin, bazı anlamlarına tahsîs edilmesi. Şer‘in hac, oruç ve iman lafızlarındaki tasarrufu bu kabildendir. Çünkü Arapların kullanım örfü olduğu gibi Şer‘in de bir kullanım örfü vardır.²¹²

İkincisi ise Arapların, bir ismi, taalluk ettiği ve ilişkili olduğu şeyler için kullanma adetleri vardır. Mesela “*şarap haramdır*” derler, burada haram olan şarabın içilmesidir.²¹³ Şer‘in *salât* lafzındaki tasarrufu da bu şekildedir. Çünkü *rükû* ve *secdeyi* Şer‘, namazın tamamlaması için şart koşturmuştur. Böylece *salât* ismi, Şer‘in kullanım örfüyle, rükû ve secdeyi de kapsamaktadır. Çünkü rükû ve secdenin namazın rüknü ve onun özünden olduklarını inkâr etmek uzaktır. Şer‘in kullanım örfüyle bu kadar bir tasarrufunun olduğunu kabul etmek, rükû ve secdeyi namazın özünden hariç tutmaktan daha kolaydır. Bu kendisine ihtiyaç duyulan şey gibidir. Çünkü Şer‘in biçimlendirdiği ibadetlerin, bilinen isimler olması daha uygundur. Bu da dilde ancak bir nevi tasarrufla var olabilmektedir. Bu yaklaşım, ne Kur‘ân‘ı ne de bu kelimeleri Arapça olmaktan çıkarır. Tevkîf, bu kadar tekrar ve onca karineye rağmen Şer‘in neyi kastettiği anlaşılamamış olması durumunda söz konusu olurdu.²¹⁴

el-Gazzâlî, yukarıda da görüleceği üzere, el-Bâkılânî’nin aksine Şer‘in lügavi isimlerde tasarrufunun olduğunu belirtmektedir. Konuyu ele alırken de el-Bâkılânî’nin görüşlerine ve getirdiği delillere yer vermiş, daha sonra kendi kanaatini ortaya koyup gerekçelerini izah etmiştir.

²¹¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 669.

²¹² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 669.

²¹³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 669-670.

²¹⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 670.

2004. el-Kelâmü'l-Müfid (Anlam İfade Eden Söz)²¹⁵

el-Bâkılânî, anlam ifade eden sözlerin üç kısma ayrıldığını söylemektedir.²¹⁶ Bunlar:

1. Her yönden kendi başına müstakil bir anlama delâlet eden kelimedir. el-Bâkılânî, bunu da ikiye ayırmaktadır. Birincisinin, kendisiyle kastedilen manada herhangi bir ihtimal ve müşküllüğün bulunmadığı hitab olup *nass* diye vasıflandığını belirtmektedir. “*Zinaya yaklaşmayın*”²¹⁷ ayetini buna örnek vermektedir. İkincisinin ise fahvâ ve mefhumu ile kendi başına bir anlam ifade ettiğini söylemektedir. Buna da “*Ana-babaya öf deme*”²¹⁸, “*Size zerre kadar zulmedilmez*”²¹⁹ ayetlerini örnek vermektedir. el-Bâkılânî, dilcilerin, burada *söylenmeyen kısmın manasının, söylenen kısımdan daha süratli bir şekilde dinleyenin zihnine geldiğinde ittifak ettiğini* belirtmektedir.²²⁰

2. Bir yönden müstakil anlam ifade eden, bir yönden de müstakil anlam ifade etmeyen kelimedir. el-Bâkılânî bu kısım için “*Hasat gününde, onun hakkını verin*”²²¹ ayetini örnek vermektedir. Burada *hasat günü* ve *vermek* sözlerinin bilindiğini ama verilmesi gereken miktarın bilinmediğini söylemektedir.²²²

3. Kendi başına müstakil bir mana ifade etmeyen kelimedir.²²³ Bu tür sözlerin, dilde konuldukları anlamın dışında kullanılan *mecâz* olduğunu belirten el-Bâkılânî, bunların ancak başka bir delille bilinebileceğini ifade etmektedir.²²⁴ “*Bir eşek gördüm*” diyen birisinin bununla *aptal birisini* kastettiğini ancak *mecâz* anlamda kullandığını gösteren bir

²¹⁵ Bu, mantıkta *önerme* anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bk. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara, 2004, s. 103 vd.

²¹⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 340.

²¹⁷ el-İsrâ 17/32.

²¹⁸ el-İsrâ 17/23.

²¹⁹ en-Nisâ 4/77.

²²⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 340-342.

²²¹ el-En‘âm 6/141.

²²² el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 349-350.

²²³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 350.

²²⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 351.

delille anlayabileceğimizi söylemektedir.²²⁵

el-Gazzâlî de konuyu bu şekilde ele almakta ve aynı örnekleri kullanmaktadır.²²⁶ Konunun sonunda ise özetle şunları ifade etmektedir: “*Bütün bunlardan ortaya şu sonuç çıkmaktadır: Anlam ifade eden söz, delâlet ettiği şeye göre ya kendisinde ihtimal bulunmaz ki bu nass diye adlandırılır. Veya tercih imkânı olmaksızın kendisinde iki anlam çatışır, böyle sözler mücmel ve mübhem diye isimlendirilir. Yahut da iki ihtimale gelen sözden biri diğerine nispetle tercih edilebilir durumdadır. Bu tür sözler, tercih edilebilir ihtimale nispetle zâhir, daha uzak olan ihtimale nispetle müevvel olarak adlandırılır. Böylece anlam ifade eden söz, ya nasstır, ya zahirdir, veyahut da mücmeldir.*”²²⁷

Bu konuda da el-Bâkılânî'nin konuyu ele alış tarzı ve verdiği örneklerin, el-Gazzâlî tarafından daha sistematik bir şekilde ve terimlerle ifade edilerek aktarıldığını görmekteyiz. Bu da el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'yi bir adım öteye götürdüğü, onun ifadelerini net kavramlarla ortaya koyduğunu göstermektedir.

2005. Hakikat ve Mecâz

el-Bâkılânî, *hakikat* kelimesinin iki anlamda kullanıldığını belirtmektedir. Bunlardan ilki bir şeyin vasfının hakikati ki bu onun tanımıdır ve o vasfın kendisinde gerçekleştiği manadır. Mesela âlimin hakikati kendisinde ilmin bulunmasıdır. Yine ona göre *hakikat* ile *kendisi için gerekli olmadığı halde bir şeyi diğerlerinden ayıran vasfı* da kastedilir. Mesela *muhdes* kelimesinin hakikati, yokluktan var olmaktır. Burada var olmak *muhdesin* mevcudiyeti için ayırt edici bir mana değildir.²²⁸

Hakikat ile kastedilen ikinci anlamın ise “*sözün hakikati*” olduğunu ifade eden el-Bâkılânî, bununla da *sözün asıl vaz' edildiği anlamda kullanılmasının* kastedildiğini ifade etmektedir.²²⁹

el-Gazzâlî *hakikat* isminin müşterek olduğunu ifade etmektedir. O'na göre *hakikat* ile

²²⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 351.

²²⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 671-674.

²²⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 673-674.

²²⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 352.

²²⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 352.

bazen bir şeyin zatı ve tanımı kastedilir; bazen de sözün hakikati kastedilir. Fakat lafızlar için kullanıldığında *hakikat* ile *lafzın vaz' edildiği anlamda kullanılmasının* kastedildiğini belirtmektedir.²³⁰

*Hakikat*in izahında her iki âlimin de aynı tanımları yaptığını görmekteyiz. el-Bâkılânî ilk tanımında “*vasfının hakikati*” ifadesini kullanmakta, buna mukabil el-Gazzâlî hakikati “*bir şeyin zatı*” diye ifade etmektedir. Lafızlar farklı olsa da müelliflerimizin izahlarından ifade edilen anlamın aynı olduğu görülmektedir.²³¹

el-Bâkılânî *mecâzı*, konulduğu anlamın dışında kullanılmak ve konulduğu anlamı aşır başka bir anlamda kullanılmak olarak tarif etmektedir. “Köye sor”²³², “yıkılmak isteyen bir duvar”²³³ ayetleri ile aptal adam için öküz ve eşek ifadelerinin kullanılmasını mecaza örnek vermektedir.²³⁴

el-Bâkılânî *mecâzın* kelama ziyade, ondan hazf ve eksiltme olduğu şeklinde bir görüşün de bulunduğunu belirtmektedir.²³⁵

el-Gazzâlî ise *mecâzı* “*Arapların, konulduğu anlamın dışında kullandığı isim*” olarak tanımlamaktadır.²³⁶ el-Gazzâlî *mecâzın* üç çeşit olduğunu belirtmektedir. Bunlar:

1. Meşhur olan bir özellik sebebiyle bir şey için istiare edilen isim. Cesur insan için aslan, aptal insan için ise eşek denilmesi gibi.²³⁷

²³⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 677.

²³¹ Bu, mantık ilminde “modalite” konusuyla ilgili bir meseledir. İslam mantıkçılarına göre önermenin konusunun/öznesinin zorunlu oluşu, ya bizzat kendisinden kaynaklanıyor ki buna “zarûret-i zâtiye” denilir. Ya da konuya atfedilen yüklemden kaynaklanıyor ki buna da “zarûret-i vasfiyye” denilir. Geniş bilgi için bk. Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara, 1978, s. 78.

²³² Yûsuf 12/ 82.

²³³ el-Kehf 18/ 77.

²³⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 352-353.

²³⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 353. el-Cüveynî, et-Telhis'te el-Bâkılânî'nin de bunların *mecâz* olduğu görüşüne meylettiğini ifade etmektedir. el-Cüveynî, et-Telhis, s. 36.

²³⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 677.

²³⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 677.

2. Ziyade. “Onun benzeri hiçbir şey yoktur”²³⁸ ayetindeki “kef” gibi.²³⁹

3. Anlamı bozmayan eksiklik. “Köye sor”²⁴⁰ ayetinden *halk* kelimesinin düşürülmesi gibi.²⁴¹

el-Bâkılânî, bir kelimenin hakiki anlamda mı yoksa mecâz anlamında mı kullanıldığının bilinebilmesi için dört yol olduğunu belirtmektedir.²⁴² Bunlar:

1. Hakikat, sözün bilgi vermek için konulduğu anlamların hepsine câridir. Mesela âlim sözümüz kendisinde ilim olan herkes için geçerlidir. *Mecâzda* kıyas yapmak mümkün olmayıp sadece konulduğu anlamda kullanılır. *Köye sor* ifadesine kıyas edilerek *halıya sor* demek mümkün değildir.²⁴³

2. Kendisinden türetme yapma imkânı varsa bunun *hakikat* olduğu anlaşılır. Kendisinden türetme imkânı yoksa bu takdirde de kelimenin *mecâz* olduğu anlaşılır. Mesela iş, fiil anlamına gelen *emr* kelimesi mecâz anlamında kullanılmıştır. Hakikat anlamında kullanılan *emre* gelince bu, nehyetmenin zıddı olan kelimedir. Bu anlamda kullanılınca âmir sözcüğü bundan türemektedir. Mecâz anlamında kullanıldığında ise böyle bir türetme söz konusu değildir.²⁴⁴

3. İsmi çoğul yapıldığında değişiklik oluyorsa bunlardan bir tanesi *mecâz*, diğeri ise *hakikat*tır. Nehyin zıddı olan emrin çoğulu *evâmir* şeklinde gelir ve bu hakikat anlamındadır. İş, fiil anlamında olan emrin çoğulu *umûr* şeklinde gelir ve bu ise mecâz anlamındadır.²⁴⁵

4. İsim, kendi dışındaki bir şeye taalluk eder, ya da alakalı olmadığı bir şey için kullanılırsa, bu takdirde *hakikat* anlamında kullanılmış olur. Mesela *ilim*, *kudret* ve *emr* için *malum*, *makdur* ve *me'mur* olan müteallakları vardır ve bu durum hakiki anlamda

²³⁸ eş-Şûrâ 42/ 11.

²³⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 677.

²⁴⁰ Yûsuf 12/ 82.

²⁴¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 678.

²⁴² el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 355.

²⁴³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 355.

²⁴⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 355.

²⁴⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 356.

kullanıldıklarını gösterir. Şayet müteallakları olmazsa mecâz olarak isimlendirilirler. Adet dışı gerçekleşen harika şey için “*Bu, Allah’ın kudretidir*” denilmesi gibi.²⁴⁶

el-Gazzâlî *mecâz*ın dört alâmetle bilineceğini söyleyerek el-Bâkılânî’nin yukarıda vermiş olduğumuz tasnifini ve örneklerini vermektedir.²⁴⁷

el-Bâkılânî her *hakikat*in bir *mecâz*ı olması gerekmeceğini, ama her *mecâz* için bir *hakikat*in zorunlu olduğunu belirtmekte,²⁴⁸ el-Gazzâlî de bu görüşü paylaşmaktadır.²⁴⁹

el-Bâkılânî, *mecâz*ın söz konusu olamayacağı iki tür isimden bahsetmektedir. Bunlar;

1. Kendisinden daha umûmu bulunmayan isimler. Malum, meçhul gibi.²⁵⁰

2. Özel isimler. Zeyd, Amr gibi. Zira özel isimler sıfatların değil, şahıslar ve zatların arasını ayırt etmek için konulmuşlardır. Konulduğu anlamı içermeyip sıfat olarak kullanılan özel isimler *mecâz*dır. Mesela zulmetmeyen birisinin isminin *zâlim* olması gibi. Bundan dolayı Esved b. Ya‘fer adlı şahsın isminin esved²⁵¹ olması *mecâz*dır.²⁵²

el-Gazzâlî burada da el-Bâkılânî ile aynı görüşleri paylaşmakta ve konuyu bu şekilde ele alıp işlemektedir.²⁵³

Özetle söyleyecek olursak *hakikat-mecâz* konusunda yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi el-Gazzâlî, el-Bâkılânî’nin meseleyi ele aldığı şekliyle işlemekte ve aynı görüşleri paylaşmaktadır. Hatta örneklerin çoğu bile aynıdır.

²⁴⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 356.

²⁴⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 678-679.

²⁴⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 358.

²⁴⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 679.

²⁵⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 358.

²⁵¹ Esved, siyah anlamında sıfattır. Burada sıfat olarak değil de özel isim olarak kullanılmasından dolayı *mecâz*dır.

²⁵² el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 359.

²⁵³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 679-680.

201. Mücmel ve Mübeyyen

Bu başlık altında mücmel ve mübeyyen konularında her iki müellifin değindikleri hususlar, el-Gazzâlî'nin verdiği başlıklar takip edilerek işlenecektir. İlk önce mücmel konusuna yer verilecek, daha sonra mübeyyen konusu, beyanın mahiyetiyle alakalı çeşitli meseleler verilerek ele alınacaktır.

2010. Mücmel

Mücmel, el-Gazzâlî'nin ifadesiyle “iki anlamdan biri için uygun olan ve anlamı, ne dilin vaz‘ı sebebiyle ne de kullanım örfü sebebiyle belirginleşen lafızdır.”²⁵⁴

el-Bâkılânî, mücmel konusunda tanım yapmamıştır. Sadece bazı meselelere temas etmiştir. Bundan dolayı mücmel konusunu, örneklerden hareketle farklı yönlerine işaret ederek ele alacağız.

20100. Örfî Kullanım Yoluyla Anlaşılabilen Sözün Mücmelliği

“*Size analarınız haram kılınmıştır*”²⁵⁵ ve “*Size meyte haram kılınmıştır*”²⁵⁶ ayetlerindeki haramın kapsamı bazı Mutezîli âlimler ile bir gruba göre anlamı kapalı olduğu için bu tür kullanımların da mücmel kabul edilmesi gerektiği ifade edilmektedir.²⁵⁷

el-Bâkılânî, bu tür kullanımın mecâz olduğunu, bu mecâzın da yaygın kullanım sebebiyle ne ifade ettiğinin herkes tarafından anlaşılabilirdiğini söylemektedir.²⁵⁸

el-Gazzâlî, bu tür kullanımların mücmel olamayacağı gibi mecâz da olamayacağını savunmaktadır. Ona göre kullanım örfü, vaz‘ gibidir. Meyte için bir haram kılınma olacaksa onun yenilmesiyle ilgili olacağı, elbiseyle ilgili bir haram kılınma söz konusu

²⁵⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 681.

²⁵⁵ en-Nisâ 4/ 23.

²⁵⁶ el-Mâide 5/ 3.

²⁵⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 681-682.

²⁵⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 370-371.

olunca onun giyilmesiyle ilgili olacağı ve şarab için söz konusu olacak haram kılınmanın da onun içilmesiyle alakalı olacağı hususu dalciler açısından tereddütsüz ve net bir durumdur. Bundan dolayı anlaşılmasında dalciler açısından bir problemin olmadığı bu ayetler, mücmel veya mecâz olarak değerlendirilmemelidir. Zira bu tür kullanımların mecâz olarak adlandırılması, örfî isimlerin mecâz grubuna dâhil edilmesini gerekli kılacaktır.²⁵⁹

el-Bâkılânî ve el-Gazzâlî, örfî kullanım sebebiyle anlamları açık olan sözlerin mücmel olmayacağı konusunda fikir birliğine sahip olmalarına rağmen, bu tür ifadelere mecâz diye isim veren el-Bâkılânî'ye el-Gazzâlî katılmamakta, bu tür kullanımda mananın dalciler tarafından anlaşılması sebebiyle bunların mücmel de mecâz da olamayacağını ifade etmektedir.

20101. Vaz'î Kullanım ile Örfî Kullanımın Çatışması

*“Ümmetimden hata ve unutmaya kaldırılmıştır”*²⁶⁰ hadisinden, kelimelerin vaz' edilmiş oldukları anlamlar çerçevesinde anlaşılacak mana ile örfî kullanımda anlaşılan mana farklılık arz etmektedir. Hadisteki lafızlara sadece vaz'î yönden bakıldığında hata ve unutmamanın tamamen kaldırılmış olduğu gibi bir mana anlaşılırken realitede bunun böyle olmadığı görülmekte ve bu ifadede bir hata varmış gibi durmaktadır.

el-Bâkılânî, bu hadisin nasıl anlaşılması gerektiğini şöyle ifade etmektedir: Bu hadisin vârid olduğu ortamda daha önceden bilinen bir kullanım vardır, bu kullanım bilinmektedir ve hadis buna göre vârid olmuştur. Bundan dolayı burada kaldırılan şey, hata ve unutmamanın hükmüdür ve ona verilecek günah ve ikâbdır.²⁶¹

el-Gazzâlî de bu konuda el-Bâkılânî ile aynı kanaati paylaşmaktadır.²⁶²

Vaz'î kullanım ile örfî kullanımın çatıştığı yerlerde mananın, örfî kullanım ışığında anlaşılması gerektiği ve bu tür kullanımların mücmel olarak nitelendirilemeyeceği

²⁵⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 682-683.

²⁶⁰ İbn mace, Talâk, 16; Hâkim, Müstedrek, II, 216; Beyhakî, Kitâbu Süneni'l-Kübrâ, VII, 356.

²⁶¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 371-377.

²⁶² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 683-684.

hususunda el-Bâkılânî ve el-Gazzâlî'nin aynı görüşe sahip oldukları görülmektedir.

20102. Nefyin Sıhhat ve Kemâle Hamledilmesi

el-Bâkılânî, “*Orucu geceletmeyenin orucu yoktur*”²⁶³, “*Nikâh ancak veli iledir*”²⁶⁴ gibi hadislerde kastedilen mananın, bu hadisler vârid olmadan önce dilcilerin kullanım örfüyle anlaşıldığını ve bu mananın da söz konusu kullanım örfüne hamledilmesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla bu tür hadislerde kastedilen mananın anlaşılır olduğunu, bunların mücmel lafızlar olarak değerlendirilemeyeceğini söylemektedir.²⁶⁵

Bununla birlikte el-Bâkılânî, nefiy şeklinde meydana gelen bir ifade ile amelin sahih olabilmesinin mi yoksa o amelin kemaline hâlel getiren bir eksikliğin mi kastedildiği noktasında bir mücmelliğin olabileceğini belirtmektedir.²⁶⁶ Şöyle ki “*Mescide komşu olan kişinin namazı ancak mescidedir*”²⁶⁷ hadisi iki şekilde anlaşılabilir. Birinci ihtimal burada kastedilenin şer‘an geçerli bir namazın olmaması, ikinci ihtimal ise bu namazın sahih olmakla birlikte, kemal bakımından eksik olmasıdır. Bu durumda iki ihtimalden birisine hamli gerektirecek bir delil yoksa tevakkuf gerekecektir.²⁶⁸ Ona göre bu tür ifadeler sadece sıhhatte mi yoksa kemale mi hamledilmeleri gerektiği açısından mücmel olabilirler.²⁶⁹

el-Gazzâlî, yukarıdaki hadislerin mücmel olup olmaması konusunu ele aldığı bölümde temel hareket noktası olarak şunu ifade etmiştir: *Şer‘in, şer‘î isimleri, kendi amaçlarına indirgemesi şeklindeki örfü, dilin örfü gibidir.* Dolayısıyla burada Mutezîlî usulcülerin ifade ettiği “*bu tür yerlerde biz şeklin mi yoksa hükmün mü nefyedildiğini bilemeyiz! Bundan dolayı bu lafızlar mücmeldir*” şeklindeki görüşleri geçersiz kalmaktadır. Zira ona göre şer‘in örfü, ihtimali gidermektedir. Bu da yukarıdaki hadislerde şer‘î namazın, şer‘î

²⁶³ Benzer ifadelerle bk. Muvatta’, Sıyâm, 5; Beyhakî, Sünenü’l-Kübrâ, IV, 202;

²⁶⁴ Ebû Davud, Nikâh, 20; Tirmizi, Nikâh, 14; İbn Mâce, Nikâh, 15.

²⁶⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 381-383.

²⁶⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 383.

²⁶⁷ Hâkim, Müstedrek, I, 373; Beyhakî, Sünenü’l-kübrâ, III, 57; Dârekutnî, Sünen, I, 420.

²⁶⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 384.

²⁶⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 383.

nikâhın nefyinin söz konusu olduğunu açıklığa kavuşturmaktadır.²⁷⁰

el-Gazzâlî eserinde el-Bâkılânî'nin bu konuyla ilgili görüşlerine yer verdikten sonra bunlara katılmadığını belirtmektedir. Ona göre el-Bâkılânî, dînin, dilin kullanımına aykırı bir örfünün olamayacağından hareketle lafızların sıhhat veya kemale nispet edilmesi noktasında bir mücmelliği mümkün görmektedir. Hâlbuki el-Gazzâlî'ye göre burada şer'î'nin bir örfünün olduğunu kabul etmek meseleyi halledecektir, bir ihtimal söz konusu değilken kâmilliğe hamletmek gibi bir yola başvurulamayacağı da açıktır.²⁷¹

Nefiy sıygasıyla gelen lafızların kullanım örfü ışığında anlaşılması ve bu lafızlarda mana yönünden bir mücmelliğin olmayacağı noktasında her iki usulcü de aynı kanaattedir. el-Bâkılânî'nin *“nefiy sıygalarının sıhhat ve kemal açısından hangisine hamledilmesinin daha uygun olacağını tercih edemeyeceğimizden, bu yönden bir mücmelliğin olabileceği”* şeklindeki görüşünü el-Gazzâlî tasvip etmemektedir. Ona göre bu tür lafızlarda dînin bir örfü söz konusudur ve bu lafızlarla kastedilen mana *“şer'î anlamda sahih”* şeklinde anlaşılması gerekir. Bu anlamda bir mücmelliği kabul etmemekle el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'ye katılmadığını göstermektedir.

20103. Lafzın Hem Şer'î Hem de Lüğavî Anlama Gelebilecek Biçimde Kullanılması

Lafzın hem şer'î hem de lüğavî anlama gelebilecek şekilde kullanılması durumunda tevakkuf gerektiğini ifade eden el-Bâkılânî, böyle bir durumda muradı gösterecek bir delil olmadığı sürece hangisinin kastedildiğinin bilinemeyeceğini, sonuç itibariyle de lafzın ihtimalli olacağını belirtmektedir.²⁷²

Bu konuda el-Gazzâlî, önce el-Bâkılânî'nin görüşüne yer vermekte, onun bu tür lafızların mücmel lafızlar olacağı şeklindeki kanaatini aktarmaktadır. el-Bâkılânî'nin şer'î isimleri kabul etmemesine rağmen *“Hz. Peygamberin Araplara kendi şer'înin örfüyle hitap ettiği gibi onlara kendi dillerinin örfüyle de hitab etmiştir”* ifadesi el-Gazzâlî

²⁷⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 686.

²⁷¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 687-689.

²⁷² el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 371.

tarafından şer‘î isimleri savunanlara karşı bir galebe çalma gayesine matuf olarak yorumlanmaktadır.²⁷³

Bununla birlikte el-Gazzâlî, şer‘î isimleri ispat noktasında birkaç hususa değindikten sonra kendi kanaatini şu şekilde ifade etmiştir: “İspat ve emir hususunda vârid olan ifadeler şer‘î anlam içindir; namazı terk et gibi nehiy hususunda vârid olan şeyler de mücmeldir”.²⁷⁴

Şer‘î ve lügavî anlam arasında dönüp duran lafızların mücmel olacağı noktasında el-Gazzâlî’nin, emir ve ispat durumunu hariç kılması sebebiyle el-Bâkılânî’den farklı bir görüşe sahip olduğunu görmekteyiz.

2011. Beyan ve Mübeyyen

Bu başlık altında her iki usûlcünün beyan konusuyla ilgili yer vermiş olduğu ortak meseleleri ele alacağız. Bu bağlamda beyanın tanımı, mahiyeti, sonraya bırakılması, beyanda tedric ve âhad rivayetlerin tevatürle sabit olan mücmeli beyan edip edemeyeceği konularına yer vereceğiz.

20110. Beyanın Tanımı

el-Bâkılânî, beyanın hakikatiyle ilgili olarak şöyle demektedir: “*Hakkında sağlıklı olarak düşünüldüğünde kişiyi, göstermiş olduğu manayı bilmeye ulaştıran delil.*” el-Bâkılânî, buna delil olarak da dil sahasındaki uzmanların, beyan kelimesini “*durumu ortaya koymak*” ve “*kendisinden olmayan şeyleri ayırmak*” anlamında kullanmalarını göstermektedir.²⁷⁵

el-Gazzâlî, beyan terimiyle ilgili farklı tanımlamalara yer verdikten sonra en uygun tanımın, yukarıda verdiğimiz el-Bâkılânî’nin yaptığı tanım olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁶

Her iki usulcü de beyanla ilgili yapılmış olan birbirinden farklı tanımlamalara yer

²⁷³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 691.

²⁷⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 692.

²⁷⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 370.

²⁷⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 696-697.

vermişlerdir. el-Bâkılânî, bu tanımlarda ortaya çıkan farklılıkları değerlendirip kendi tanımının dışındaki görüşlerin isabetsizliğini ortaya koyarken el-Gazzâlî, bu farklı görüşlerin haklılık taraflarının ihtimalini dikkate alarak bunlar içerisinde tercihe şayan olanın el-Bâkılânî'nin yaptığı tanım olduğunu ifade etmektedir.

20111. Beyanın Mahiyeti

el-Bâkılânî, şer'î hükümlerin beyanının şu yolların biriyle meydana gelebileceğini ifade etmiştir: Söz; Mabûd ile mükellef arasında söz yerine geçebilecek akıl, yazı, işaret, ima ve rumuz; Şâri'ın takriiriyle²⁷⁷ rızasını gösteren her hangi bir fiil.²⁷⁸

Beyanın geçerli olması için duyulduğunda, üzerinde düşünüldüğünde ve kullanıldığı manada anlaşılmasının kâfi geleceğini belirten el-Bâkılânî, her duyanın onu anlaması gibi bir şartın söz konusu olamayacağını vurgulamaktadır.²⁷⁹

el-Bâkılânî'ye göre illet ve sıfatların kendileri beyan sayılmazlar. Zira illet ve sıfatlarla hükmün sabit olması için zann elde edilir, onlarla ilim (kesin bilgi) meydana gelmez. Ancak müctehid, bunları kullanarak vardığı hükmün -her ne kadar zannı galiple de olsa- kesinlikle Allah'ın (c.c.) hükmü olduğunu bildiği için illet ve sıfatlar, müctehid için beyan olabileme hüviyetine sahiptir.²⁸⁰

el-Bâkılânî'ye göre beyan, sadece muhtemel ve mücmel lafızlar için değildir. Bir sözün vaz' olduğu mananın ortaya çıkartılmasını da o söz için beyan olarak değerlendirmiştir.²⁸¹ Ayrıca ona göre kastedilen mananın anlaşıldığı bir sözün beyana ihtiyacı yoktur, sadece anlaşılmayan kısımlar için beyan gerekli olabilir.²⁸²

el-Gazzâlî, beyanın, tarif etme ve bildirmeye ilişkin bir durumdan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Ona göre beyan, ıstılah yoluyla konulmuş ibarelerle olabileceği gibi fiil, işaret

²⁷⁷ Burada "Şâri'" ile kastedilenin, cümle bütünlüğü cihetiyle bakıldığında mecâzi anlamda şâri' olan Hz. Peygamber (s.a.s) olduğu anlaşılmaktadır.

²⁷⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 376.

²⁷⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 372.

²⁸⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 377.

²⁸¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 373.

²⁸² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 379.

ve rumuzlarla da olabilir. Zira bunların her biri birer delil ve mübeyyindir.²⁸³

el-Gazzâlî'ye göre Şâri''in sözünden, fiilinden, susmasından ve sevinç göstermesinden anlaşılan şeylerin hepsi birer delil olmaları sebebiyle beyandır. Yine Şâri''in sözünün içeriği ile hükmün illetine dikkat çekmesi de bir beyandır. Bunlardan bazıları zannı galip ifade etse de amelin vücubunu kesin olarak ortaya koymaları bakımından her birisi delil ve beyan olabilmektedir.²⁸⁴

el-Gazzâlî de beyan için herkes tarafından anlaşılma gibi bir şartın olamayacağını söylemektedir. Ona göre sadece kullanım örfüne uygun bir şekilde istimal edilmek suretiyle duyulup düşünüldüğünde anlaşılır olmak yeterlidir. Ayrıca beyan için müşküli açıklama gibi bir sınırlandırmanın yapılamayacağını, bazen nasslar için de beyanın söz konusu olabileceğini ifade etmektedir.²⁸⁵

Her iki usulcünün de beyanın mahiyetiyle ilgili pek çok hususta aynı kanaatleri paylaştığını görmekteyiz. Şöyle ki beyanın söz, fiil, işaret, rumuz gibi yollarla yapılabileceği, normal kullanımda anlaşılmanın kâfi geleceği ve herkesin anlaması gibi bir zorunluluğun olamayacağı, amelin vücubiyetini göstermesi bakımından zann-ı galiple olabilen beyanın da kabul edilebileceği, sadece mücmel ve müşkül olan lafızlar için değil ihtiyaç duyulan her lafız için beyanın söz konusu olabileceği gibi hususlarda her ikisi de aynı kanaattedir. Ancak el-Bâkılânî, aklı da beyan vasıtası olarak zikretmektedir. el-Gazzâlî ise bu hususa yer vermemiştir. Ancak el-Bâkılânî'nin ifadelerinden anladığımız kadarıyla akıl, *söz üzerine düşünülme ve kastedilen manayı anlama* şeklinde kullanılmıştır. el-Gazzâlî de duyulup düşünüldüğünde kastedilen mananın anlaşılmasının yeterli olacağını ifade etmektedir. Buradan her iki usulcünün de aynı şeyi ifade ettiği sonucuna ulaşmamız mümkündür.

²⁸³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 696-698.

²⁸⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 698.

²⁸⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 698.

20112. Beyanın Sonraya Bırakılması

Her iki usûlcü de şer‘de, beyanın ihtiyaç anından sonraya bırakılmasının vârid olmadığı hususunda ümmetin ittifakı olduğunu ifade etmektedir. Ancak el-Bâkılânî, Ebû'l-Hasen el-Eş‘ârî'ye (ö.324/936) göre bunun aklen câiz olabileceğini belirtmektedir.²⁸⁶ el-Gazzâlî ise “*imkânsız teklifi câiz görenleri*” bundan istisnâ etmiştir.²⁸⁷

Beyanın ihtiyaç anına kadar geciktirilmesi hususunda ise el-Bâkılânî, yapılması istenen şey eğer geciktirilebilecek bir mahiyette ise o takdirde beyana ihtiyaç duyulan şeylerin tehirinin câiz olacağını belirtmektedir.²⁸⁸ el-Bâkılânî, âmmın beyanını tehir ile mücmel, emir ve haberlerin beyanını tehir arasında bir farkın olmadığını belirtmekte, bu konuda farklı düşünenlerin görüşlerine yer vermekte ve onları geçersiz kılmak için deliller sunarak meseleyi tartışmaktadır.²⁸⁹

Bu konuda el-Gazzâlî de el-Bâkılânî ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Ona göre âmm, mücmel, mecâz, farklı şekilde yorumlanabilmesi mümkün olan fiil, kendisine kayıt getirilmemiş mutlak şart gibi beyana ihtiyaç olan durumlarda beyanın, ihtiyaç duyulan ana kadar tehiri câizdir.²⁹⁰

Beyanın ihtiyaç anına kadar ertelenebileceği görüşünü desteklemek için her iki müellifin sunduğu delil²⁹¹ ve örneklerde²⁹² paralellik olmakla beraber el-Gazzâlî, el-

²⁸⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 384-385

²⁸⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 699. Burada pratikte ihtilafın olmadığı, teorik olarak ise bunun mümkün olabileceğini belirtenlerin bulunduğu her iki müellif tarafından vurgulanmış olmaktadır.

²⁸⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 388.

²⁸⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 404-406.

²⁹⁰ el-Gazzâlî el-Müstasfâ, I, 704.

²⁹¹ Her iki müellif de Kur‘ân ve sünnetten deliller getirmektedir. Ayrıca neshin tehirinin câizliğini de delil olarak sunmaktadırlar. bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 391-403; el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 702-704. Ancak birazdan vereceğimiz iki delilde müelliflerimizin farklı kanaatte olduğu görülmektedir.

²⁹² bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 389-406; el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 700-710. Biz burada her iki müellifin müştereken vermiş olduğu bir örneği vermek suretiyle meseleyi daha anlaşılır kılmak istiyoruz. el-Bâkılânî, “Muhakkak ki Allah bir sığır boğazlamanızı istiyor” (el-Bakara 2/67) ayetini örnek veriyor. Burada Allah'ın (c.c.) kastettiği ineğin aslında belli olduğunu, açıklanmasının ise sual edildiği zamana kadar geciktirildiğini ifade etmektedir. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 400. el-Gazzâlî de aynı ayeti örnek

Bâkılânî'ye atfen naklettiği iki delili yetersiz bulmaktadır. el-Gazzâlî'nin yetersiz bulduğu iki delil şöyledir:

1. “Beyanın ertelenmesinin imkânsız olması iki nedenle olabilir. İlki beyanı geciktirmenin bizzat kendisinin muhal oluşu. İkincisi ise imkânsız bir sonuca götürmesi. Bütün bunlar da ya zarûrî olarak ya da inceleme yoluyla bilinirdi. Her iki şık da söz konusu olmadığına göre beyanın tehir edilmesinin câizliği sabittir.”²⁹³ el-Gazzâlî, bu delilin tartışmaya açık olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu delil, beyanın tehirinin imkânsızlığını iptal etmeyeceği gibi câizliğini de göstermez. Bu delilin geçersizliğini ise şu şekilde ortaya koymaktadır: “Karşıt görüş sahibinin zikrettiği ve ayrıntılarıyla verdiği şeylerin arkasında kendi hatırına gelmeyen, imkânsızlığa delâlet eden bir delilin bulunması mümkündür. Dolayısıyla bunun muhallik ve câizlik hususunda delil olması mümkün değildir. Câiz olduğuna dair delilin bulunmayışı, muhal olduğunu ispat etmeyeceği gibi muhal olduğuna dair delilin bulunmayışı da câizliğini ispat etmez. Muhal olduğuna dair delilin bulunmayışı, muhalliğin olmadığı bilgisini meydana getirmez. Belki de bu konuda bizim bilmediğimiz bir delil vardır. Hatta muhallik delilinin olmadığını bilmiş olsak bile câizlik yine sabit olmaz. Çünkü belki de muhaldir ve muhalliği hususunda insanoğlunun bilebileceği bir delil yoktur. Her câiz ve her muhali bilmenin insanoğlunun gücü dâhilinde olması nereden vâcip olmaktadır!”²⁹⁴

2. “Beyana ihtiyaç duyulmasının sebebi, ona uymak ve onun imkân dâhilinde olmasıdır. Bundan dolayı yapabilme gücüne ve alete ihtiyaç vardır. Kudreti ve aleti yaratmanın geciktirilmesi de câizdir. Aynı durum beyan için de mümkündür.”²⁹⁵ el-Gazzâlî, bu delile şu şekilde itiraz etmektedir: “Bu delili de Kâdî zikretmiştir. Ne var ki, bu delil de inceleme ve tartışmaya açıktır. Çünkü bu delil, ancak, hasmın, imtisalin imkânsızlığı yüzünden bunu imkânsız saydığını itiraf etmesi durumunda fayda verir. Hâlbuki hasım bunu belki de ihtiva ettiği bir bilinemezlik yüzünden veya anlamsız ve

olarak sunmaktadır. O da burada kastedilen ineğin belli olduğunu ancak Allah'ın (c.c.) soru sorulmasından sonra bunu açıkladığını belirtmektedir. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 702.

²⁹³ el-Bâkılânî, et-Takrîb'de farklı ifadelerle aynı delili zikretmektedir. bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 389.

²⁹⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 701.

²⁹⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb'de bu delili benzer ifadelerle zikretmektedir. bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 390-391.

yararsız olması yüzünden ya da daha başka bir sebep yüzünden muhal görmüş olabilir. Kaldı ki hasmın, kudret ve aletin, imtisalin yerine getirilmesiyle gerekçelendirilişini (talîl) kabul etmesi, başka şeyleri de bununla talîl etmesini gerektirmez.”²⁹⁶

Beyanın sonraya bırakılması hususunda her iki usulcü de aynı görüşleri paylaşmaktadır. Kullandıkları metod ve verdikleri örneklerde büyük ölçüde paralellik bulunmakla birlikte yukarıda verdiğimiz iki delilde el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin sunduğu bu delillerin, bu delilleri gerekçe edinmişler hariç, muhatablara cevap veremeyeceğini belirtmektedir. Buradan da el-Gazzâlî'nin kendi sistemi dâhilinde önceki malzemeyi değerlendirdiği, bu çerçevede eksik ya da yetersiz gördüğü hususlarda kendi kanaatini ortaya koyarak mevcut birikimi bir adım daha ileri taşıdığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

20113. Beyanda Tadrîc

Beyanın bir anda yapılabileceği gibi tedricen de yapılabileceği mevzuunda el-Bâkılânî, bunun mümkün ve vâki olduğunu ifade etmektedir. Beyanın bir anda yapılması gerektiği şeklindeki görüşün yanlışlığını, ileri sürdüğü delillerle ortaya koymaya çalışan el-Bâkılânî, hırsızlıkla ilgili hükmün²⁹⁷ tedricen beyanını buna örnek vermektedir. el-Bâkılânî önce eli kesme emri, bir müddet sonra akıl ve bülüğ, bir zaman sonra koruma altına alma, bir süre sonra da çalınan şeyin değerinin dört dinara ulaşmış olmasının zikredilmesinde olduğu gibi beyanın zaman içine yayılarak yapılmasının mümkün ve vâki olduğunu belirtmektedir.²⁹⁸

Umûm ifadelerde beyanın tehirini mümkün görenlerden bazılarının beyanda tedrici kabul etmemesinden hareketle konuyu ele alan el-Gazzâlî, bir şeyin umûm kapsamından çıkartılmasının, artık başka bir şeyin çıkartılamayacağı gibi bir sonuç doğurmayacağını ifade etmektedir.²⁹⁹

Beyanın tedricen yapılabileceğini savunan el-Gazzâlî, bu görüşünü çeşitli örneklerle desteklemektedir. Mesela hırsızlığın hükmünü belirten ayet geldikten sonra Hz.

²⁹⁶ el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 27-28.

²⁹⁷ bk. el-Mâide 5/8.

²⁹⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 416.

²⁹⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 710.

Peygamber'in önce nisabı, sonra da koruma altında olmayı zikrettiğini belirtmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.s) bazı şeyleri yavaş yavaş umûmun dışında tuttuğunun vâki olduğunu da delil olarak sunmaktadır³⁰⁰

Netice olarak beyanın tedricen yapılması hususunda her iki usûlcü de aynı kanaati paylaşmaktadır. Bunun mümkün ve vâki olduğunu, bir tanesine yukarıda da yer verdiğimiz örneklerle göstermektedirler.

20114. Âhad Rivayetlerin Tevatürle Sabit Olan Mücmeli Beyanı

el-Bâkılânî, bir kısım fukaha ile haberi vâhidle ameli vâcib kabul eden kelamcılara atfen yer verdiği *Kur'ân'da nazil olan ve mütevatir sünnette vârid olan mücmelin, âhad rivayetle beyan edilebileceği* şeklindeki görüşe katıldığını ifade etmektedir.³⁰¹

el-Bâkılânî ayrıca haberi vâhidle mütevatir rivayetin beyan edilemeyeceğini savunan Hanefî fukahasının görüşlerini, ileri sürdüğü delillerle geçersiz kılmaya çalışmaktadır.³⁰²

el-Gazzâlî, tevatüren sabit olan mücmelin haber-i vâhidle beyan edilebileceği kanaatindedir. O da bunu kabul etmeyen Hanefî fukahasının görüşünün geçersiz olduğunu vurgulamaktadır.³⁰³

Her iki müellifin de mütevatir rivayetle gelen mücmelin, haber-i vâhidle beyan olunabileceğini savundukları ve Hanefîlerin görüşünü geçersiz kılmaya çalıştıkları görülmektedir.

202. Zâhir ve Nass

et-Takrîb'de zâhir ve tevil konusunda bilgi bulamadık. el-Bâkılânî, sadece nass ile ilgili bir tanımlama yapmaktadır. el-Gazzâlî ise konuyu zâhir ve müevvel başlığı altında ele almakta, zâhiri kısaca tanımlamakta, nass ile ilgili farklı tanımlamalara yer vermekte,

³⁰⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 711.

³⁰¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 420.

³⁰² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 420-424.

³⁰³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 711-712.

son olarak tevîl konusunu işlemektedir.³⁰⁴ Bu yüzden biz, ilk önce el-Gazzâlî'nin zâhir tanımına yer vereceğiz. Daha sonra her iki müellifin nassla ilgili tanımlarını ele almakla yetineceğiz.

el-Gazzâlî zâhiri "*tevil ihtimali taşıyan lafız*" olarak tanımlamaktadır.³⁰⁵

el-Bâkılânî, kendisinde her hangi bir müşküllük ve ihtimalin bulunmadığı lafızların nass olduğunu ifade etmekte ve nass için şöyle bir tanımlama yapmaktadır: "*İhtimal olmaksızın manası açığa kavuşan lafız.*"³⁰⁶

el-Gazzâlî, nass ile ilgili üç tane tanım vermekte ancak en yaygın kullanılan ve tercihe şayan olanının şöyle olduğunu ifade etmektedir: "*Ne uzak ne yakın kendisine hiçbir şekilde ihtimalin girmedığı lafızdır.*"³⁰⁷

Her iki müellif, kendisine ihtimalin girmeyeceği şekilde manası açık olan lafzın nass olarak isimlendirildiği noktada hem fikirdir.

203. Emir ve Nehiy

Bu başlık altında emir ve nehiy konusu, alt başlıklar halinde ele alınacaktır. et-Takrîb'in elimizdeki nüshasında bir cilt bu konuya ayrılmıştır. el-Gazzâlî de bu konuya genişçe yer vermektedir. Ancak biz, konuyla alakalı temel hususları ele almakla yetineceğiz.

2030. Emir

Bu başlık altında şu konulara yer verilecektir: Emrin tanımı, emir sıygasının hükmü, yasaklamadan sonra gelen emir sıygası, emrin tekrara delâlet edip etmemesi, emrin fevr veya terâhiye delâlet etmesi ve şarta bağlanmış emir.

³⁰⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 716-736.

³⁰⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 713.

³⁰⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 341.

³⁰⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 714.

20300. Emrin Tanımı

el-Bâkılânî emri “taat üzere, emrolunan kişinin fiili gerçekleştirmesini gerektiren söz” olarak tanımlamaktadır.³⁰⁸

el-Gazzâlî ise emri, “emre muhatab olan kişinin, emredileni yapmak suretiyle itaat etmesini gerektiren söz” şeklinde tanımlamaktadır.³⁰⁹

el-Bâkılânî, emrin belirgin özelliği (hâssa) ve hakikatiyle ilgili olarak “*dilenme biçiminde olmaksızın fiilin taleb ve iktizası*” denilirse bunun da doğru olabileceğini belirtmektedir.³¹⁰

el-Gazzâlî de emrin tanımıyla ilgili olarak şöyle denildiğini ifade etmektedir: “Dilenme biçiminde olmaksızın fiilin taleb ve iktizası olup derece bakımından emredenden altta olanlara yönelik olur.”³¹¹ el-Gazzâlî derece bakımından emredenden altta olanlara yönelik olma ifadesinin gereksiz olduğunu belirtmekte ve el-Bâkılânî ile aynı noktada bulunmaktadır.

Her iki usûlcünün kullandıkları lafızlar farklı olsa da emrin tanımında aynı kanaati paylaştıklarını görmekteyiz.

20301. Emir Sıygasının Hükümü

el-Bâkılânî, emrin, lügatte neyi ifade etmek üzere vaz‘ edildiği ile ilgili farklı görüşlere yer verdikten sonra, Ebu’l-Hasen el-Eş‘ârî ve onu takip eden fakîh ve mütekellimlerin benimsediği “*vucûb ve nedb arasında müşterek olup her ikisinin de muhtemel olduğu, karine ve delil olmaksızın hiç birisine hamlolunamayacağı*” şeklindeki görüşe katıldığını belirtmektedir.³¹²

el-Gazzâlî de emrin, karinenin yönlendirmesiyle vucûb veya nedb için olabileceğini,

³⁰⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 5.

³⁰⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 737.

³¹⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 6.

³¹¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 738.

³¹² el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 26-27.

asıl ihtilafın karinelere mücerred emir sıygası hususunda olduğunu ifade etmektedir.³¹³

el-Bâkılânî karinelere mücerred emir sıygasının vücûb için mi nedb için mi olduğu hususunda tevakkufun gerekli olduğunu belirtmektedir.³¹⁴

el-Gazzâlî ise karinelere mücerred emir sıygasının kullanımında onbeş vecih bulunduğunu belirtip, bunları örneklerle sıralamaktadır.³¹⁵ Ona göre bu vecihlerden hangisinin aslî kullanım olduğunu tespit için araştırma yapmak gerekir. el-Gazzâlî, bazı âlimlerin emir sıygasının bu on beş vecih arasında müşterek olduğunu, diğer bir kısım âlimin bunun ibâha için konulduğunu, bazılarının da vücûba hamledileceğini söylediğini belirtmektedir. el-Gazzâlî meseleyi temelde, karinelere mücerred emir sıygasının nedb mi vücûb mu ifade ettiğine bağlayarak bu yönüyle ele almaktadır. Ona göre tercihe şayan olanın, bu konuda net bir karar verilemeyeceği, tevakkufun gerekli olduğudur.³¹⁶

Meseleyi daha anlaşılır kılmak için her iki müellifin de yer verdiği bir örneği aktaracağız. Karinelere mücerred emir sıygasının nedb değil de vücûb ifade ettiğini savunanlar şöyle bir delil sunmaktadır: “Hz. Peygamber (s.a.s.) *“Şayet ümmetime ağır geleceğini bilmeseydim, her namaz esnasında onlara misvakı emrederdim”*³¹⁷ sözü.” el-Bâkılânî, muarızların bu hadisi şu şekilde delil olarak sunduklarını belirtmektedir: “Şayet Hz. Peygamber (s.a.s.) ümmetine misvakı emretseydi bu farz olacaktı, çünkü bunda zorluk vardır.³¹⁸ Hz. Peygamber (s.a.s.), misvakı veya başka bir şeyi nedb üzere emretmiş olsa nedbi terk edebileceklerinden dolayı bunda bir zorluk olmayacaktı.”³¹⁹ el-Gazzâlî ise karşıt görüş sahiplerinin bu hadisi şu şekilde delil olarak sunduklarını ifade etmektedir: “*Bu söz, emrin vücûb için olduğuna delâlet etmektedir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) emretmediği*

³¹³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 736-737.

³¹⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 35.

³¹⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 746-750.

³¹⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 750-755.

³¹⁷ Buhârî, Cum’a, 8; Müslim, Tahâret, 42; Ebû Davud, Tahâret, 25; Tirmizî, Tahâret, 18; Nesâî, Tahâret, 7.

³¹⁸ Burada kastedilen, farzın tekedilemeyip yapılma zorunluluğunun bulunması hasebiyle zorluk ifade edebileceğidir.

³¹⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 67.

*için misvak kullanmak menduptur.*³²⁰

el-Bâkılânî bu delile çeşitli gerekçelerle karşı çıkmaktadır. Ona göre nedb de emredilmiştir. Bu yüzden Hz. Peygamber'in (s.a.s.) emrinin zahirinden nedb değil de vücûb anlaşılmasının uygun olmayacağını belirtmektedir. Diğer bir gerekçe olarak şunu sunmaktadır: "Belki de Allah (c.c.), Hz. Peygamber'e (s.a.s.) "şayet misvakı emredersek, farz olarak emrederiz" demiştir de bunu bilmiyoruz." Başka bir gerekçe olarak da şöyle demektedir: "Belki de ilk başta nedb olarak emredilen misvak, ikinci kez emredilirse vücûb için olacaktı, zira zorluk o zaman söz konusu olurdu."³²¹ el-Gazzâlî de sonuncusu hariç diğer gerekçelere yer vermekte, bu noktalardan karşıt görüş sahiplerine itirazın vâki olabileceğini belirtmektedir.³²²

el-Bâkılânî'nin farklı görüşleri geçersiz kılmada kullandığı aklî ve sem'î delillere yer verme³²³, muhaliflerin şüpheleri ve onlara cevaplar şeklinde takip ettiği usule ve verdiği örneklere baktığımızda el-Gazzâlî'nin de aynı üslûbu kullandığını³²⁴ görmekteyiz.

Gerek emir sıygasının luğavi kullanımında vücûb ve nedb ihtimalinin bulunuşu, gerekse karinelere mücerred emir sıygası için uygun olanın net bir şey söylenemeyeceği, tevakkufun gerekli olduğu hususunda el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî ile aynı görüşleri paylaştığını görmekteyiz.

Ayrıca farklı görüşlere yer vermede ve bu görüşlerin geçersiz olduğunu ispatta kullanılan metod ve örneklerde de paralellik bulunmaktadır.

20302. Yasaklamadan Sonra Gelen Emir Sıygası

Tahrîmden sonra gelen emir sıygasının vücûb, nedb, ibâha veya tevakkuftan hangisini ifade ettiği mevzuunda el-Bâkılânî, iki durumdan bahsetmektedir.

1. Şayet tahrîmden sonra gelen "yap" sözü başlangıçta, zâil olduğunda yasaklamanın

³²⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 769-770.

³²¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 67-68.

³²² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 770.

³²³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 39-81.

³²⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 759-775.

kalkacağı bir illetle birlikte bulunmazsa “*yap*” sözünü ilk halindeki duruma hamletmek gerekir. Bu da *ibâha*, *terğîb*, *îcab*, *tehdîd*, *tahzîr* gibi emrin hamledilebileceği vecihlerden birisi olabilir.³²⁵

2. Tahrîmden sonra ki “*yap*” sözü, bir illetten dolayı gelmiş ve bu illet, o fiilin önceki mutlak ve mubah halinden sonra yasaklamayı getirmişse “*yap*” sözünün izne ve tahrîmin *ibâha* ile kaldırılmasına hamledilmesi gerekir. el-Bâkılânî bu durumda illet ve sebebin ortadan kalktığına hükümün aslına döneceğini de verdiği örneklerden sonra ifade etmektedir.³²⁶

el-Gazzâlî de bu konuda iki ihtimalden bahsetmektedir. Bunlar:

1. Önceki tahrîm, bir illet nedeniyle gelmiş geçici bir hükümse ve “*yap*” sıygası da bunun ortadan kalkmasına bağlanmışsa kullanım örfü, önceki hükme dönmesi için sadece kınamanın ortadan kalkacağına delâlet eder.³²⁷

2. Tahrîm bir illetten dolayı getirilmiş geçici hüküm değilse ve “*yap*” sıygası bunun zevaline bağlanmamışsa bu sıyganın gereği, *nedb* ve *ibâha* arasında dönüp durmaktır. Ancak el-Gazzâlî, *ibâha* ihtimalini uzak bulduğunu belirtmektedir.³²⁸

Yasaklamadan sonra gelen emir sıygasının ne ifade edeceği hususunda her iki müellif de iki şeklin olabileceğini belirtmekte ve konuyu bu iki boyutuyla ele almaktadır.

Müelliflerimiz, şayet yasaklama, bir illet nedeniyle gelmiş geçici bir hükümse bu durumda ondan sonra gelen emrin, hükmü yasaklamadan önceki haline döndüreceği noktasında aynı kanaati paylaşmaktadırlar.

Eğer yasaklama bir illet nedeniyle gelmiş geçici bir hüküm değilse bu durumda tahrîmden sonra gelen emir sıygasının ne ifade edeceği hususunda el-Bâkılânî, emrin ilk halindeki duruma; emrin delâlet edebileceği hükümlerden birisine hamledileceğini belirtmektedir. Bu konuda el-Gazzâlî ise *nedb* ve *ibâha* ihtimalinden bahsetmekte, *ibâhanın* daha uzak bir seçenek olduğunu belirtmektedir.

³²⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 93-94.

³²⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 95.

³²⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 775-776.

³²⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 776.

Konuyla ilgili her iki müellif şu ayeti örnek olarak vermektedirler: “*İhramdan çıktığınız zaman avlanabilirsiniz.*”³²⁹ el-Bâkılânî, sebep ve mâni olan illet ortadan kalkınca hükmün aslına döneceğini ifade etmektedir. Sanki şöyle denilmiş olacağını belirtmektedir: “*Bu mubah, ihramlı olma illetinden dolayı haram olmuştu, ihramdan çıkınca avlanabilirsiniz.*”³³⁰ el-Gazzâlî de bu ayeti örnek verip illet kalkınca hükmün önceki haline döneceğini belirtmektedir.³³¹

Verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere birinci durumda her iki usûlcü de aynı kanaati paylaşmaktadır. Yasaklamadan sonraki emrin bir illet nedeniyle gelmiş geçici bir hüküm olmaması durumunda el-Bâkılânî daha geniş bir seçenek sunmakta, el-Gazzâlî ise iki ihtimalden bahsetmekle birlikte ibâha ihtimalini uzaklaştırmak suretiyle ağırlıklı olarak nebd ifade edeceğini savunmaktadır.

20303. Emrin Tekrara Delâlet Edip Etmemesi

el-Bâkılânî, emrin bir defa yapılmakla zimmetten beri olup olmayacağı hususunda farklı görüşleri zikrettikten sonra kendi kanaatini belirtmektedir. Ona göre ihtimalli lafızların bir kere mi yoksa daha fazla mı yapılması gerektiği, yoksa bütün zamanlarda tekrar edilmelerinin mi istendiği hususunda tevakkuf gerekir. Bununla birlikte el-Bâkılânî, tevakkuf dışında bir görüş belirtecek olsa bunun, çoğunluğun da benimsediği tekrara delâlet eden bir karine yoksa bir kere yapmanın gerekliliği ve bu bir kere yapıyla emrin zimmetten düşeceği şeklinde olacağını ifade etmektedir.³³²

el-Gazzâlî, bu konuda tercihe şayan olan görüşün bir kerelik yapmanın bilineceği, bunun zimmeti beri edip etmeyeceğinin ise tartışmalı olduğudur. Nihâi olarak bir kere yapmakla zimmetin beri olacağını, zira bir defa yapmanın vâcipliğinin bilindiğini belirtmekte, bundan fazlasının vâcip olup olmadığı hususunda delil olmadığını, bu fazla kısmın önceki hali üzere kalacağını ifade etmektedir.³³³

³²⁹ el-Mâide 5/2.

³³⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 95-96.

³³¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 775-776.

³³² el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 116-117.

³³³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 5-7.

el-Bâkılânî bu konuda duraksamanın kendilerince uygun olduğunu belirtmekle birlikte çoğunluğun görüşü olan bir kerelik yapmanın kişiyi sorumluluktan kurtaracağı görüşünü de tasvibi ile el-Gazzâlî'nin meseleye bakış açısının örtüştüğü görülmektedir. Ayrıca her iki usulcü de delil olmadığı durumlarda bir kereden fazla yapmanın vâcip olmadığına birleşmektedir. Ancak meselenin temelinde el-Bâkılânî'nin tevakkufu benimsemesi, el-Gazzâlî'nin de bir kereden fazla olan kısım için delil olmadığından önceki hali üzere kalacağını ifade etmesiyle farklı bir görüşe sahip olması, müelliflerimizin bu konuda kısmen de olsa farklı düşündüklerini göstermektedir.

20304. Emrin Fevr veya Terâhîye Delâleti

Burada mevzu, devam ve tekrar ifade etmeyen mücerred emir sıygasının derhal yapılmayı mı yoksa daha sonra da yapılabilmeyi mi ifade ettiği hususudur.

el-Bâkılânî fevr, terâhî ve vakf olmak üzere üç görüşün olduğunu söylemekte, kendi kanaatini *yapmaya azmetmek şartıyla terâhî* olarak ifade etmektedir. el-Bâkılânî, çeşitli deliller getirmek suretiyle vakf ve fevri savunanların söylediklerinin geçersizliğini ispata çalışmaktadır.³³⁴ *Vâcib olan bir amelin vücûbiyetini tasdik ve onu yapmaya azmetmenin gerekli olduğunu ancak burada zamana yer verilmediği için hemen yapmanın gerekli olmadığını* delil olarak sunmaktadır.³³⁵

el-Gazzâlî de bu konuda farklı görüşlerin bulunduğunu ifade ederek meseleyi ele almaya başlamakta, daha sonra vakf ve fevri savunanların görüşlerini aklî ve sem'î delillerle geçersiz kılmaya çalışmaktadır. Kendi kanaatinin sadece imtisalın gerekliliği olduğunu belirtmektedir. İmtisal açısından da hemen yapma ile daha sonra yapmanın eşit olacağı ifadesiyle de el-Gazzâlî, mücerred emir sıygasının terâhî ifade ettiğini savunmaktadır.³³⁶

Her iki usûlcü, konuyu daha açık kılıp örnek olabilecek şu mealde bir izah yapmaktadır: “Nasıl ki birisini dövmek için dövülecek kişiye ve dövme aletine ihtiyaç

³³⁴ Deliller için bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 208-226.

³³⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 208, 218.

³³⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 15-17.

varsa aynı şekilde fiil için de zamana ihtiyaç vardır ve bu zaten o fiil için gereklidir. Dövmeyi emretme nasıl ki muayyen bir aleti zorunlu kılmıyorsa aynı şekilde bir şeyi emretmiş olmak da belirli bir zamanda yapılmasını içermez. Bunlar birbirinden bağımsız durumdur. Şimdi dövme ile daha sonra dövme arasında bir fark yoktur, emre uyulmuş olur.”³³⁷

Zaman karinelerinden soyulmuş emir sıygasının yapılma zamanı açısından ne ifade edeceği mevzuunda her iki müellifimizin de emre uyma ve itaatın hemen olmasının gerektiği, ancak zamanı gösteren bir delilin bulunmaması sebebiyle böyle bir emrin derhal yapılmasının gerekmeyeceği ve daha sonra yapılmasıyla da emre uyulmuş olacağı noktasında aynı kanaati paylaştıklarını görmekteyiz. Ayrıca el-Gazzâlî, bu konuda el-Bâkılânî'nin kullandığı uslûb ve delilleri kullanmakla birlikte sadece konuyu anlaşır kılacak kadarıyla yetinmiş, tartışma ve örneklere fazla girmemiştir.

20305. Şarta Bağlanmış Emir

Bir şarta bağlı olarak gelen emrin, bu şartın tekerrürüyle yenileneceği mevzuunda el-Bâkılânî, mücerred emirde olduğu gibi herhangi bir şart veya sıfatla gelen emrin tekrar ifade etmeyeceğini belirtmektedir. Bunu delillendirmek için de her hangi bir şartın fiile taallukunun azaltma ya da çoğaltma gibi bir tesirinin olmayacağını ifade etmektedir. Bir kimse vekil tayin ettiği kişiye “*karım eve girdiğinde onu boşa*” dese, bu durumda karısının eve her girişinde boşamanın yapılabileceğini değil, ilk girdiğinde boşamanın gerçekleşip, diğerleri için böyle bir durumun olmayacağını örnek olarak vermektedir. Burada “*eve her girişinde boşa*” gibi bir ifade için durumun farklı olduğunu da vurgulamaktadır.³³⁸

Bu konuya el-Gazzâlî'nin yaklaşımına gelince o da el-Bâkılânî gibi şartın hiçbir etkisinin olmadığını savunmaktadır. Mesela “*ayakta ise ona vur*” sözünün “*her ayakta bulunuşunda ona vur*” anlamında olmayıp vurma işinin, o ayakta iken yapılmasına tahsîsini göstereceğini belirterek aradaki farkı göstermektedir.³³⁹

³³⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 212-213; el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 16.

³³⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 130-132.

³³⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 13.

Müelliflerimiz bir şarta bağlı olarak gelen emrin, şartın meydana her gelişinde tekrar etmeyeceği görüşünde birleşmektedir. Kullandıkları deliller, muarızların şüphelerine cevapta takip ettikleri usûl³⁴⁰ ve verdikleri örnekler³⁴¹ açısından aralarında bir paralellik olup el-Bâkılânî'nin bu konuda el-Gazzâlî üzerinde tesirinin olduğu görülmektedir.

2031. Nehiy

Nehiy konusunu, her iki müellifin müştereken yer verdiği şu alt başlıklar dâhilinde işleyeceğiz: Nehyin tanımı, emredilen şeyin zıddı yasaklanmış mıdır, nehyin fesada ve sıhhate delâleti.

20310. Nehyin Tanımı

el-Bâkılânî, nehyi “*fiilin terkini gerektiren söz*” olarak tanımlamaktadır. Ona göre *terk* ile *sakinma* ve *elini çekme* aynı anlamdadır. Ayrıca nehyi “*fiilin yapılmamasını talep etmek*” olarak tanımlayanlara da karşı çıkmaktadır.³⁴² Zira söz dışında olan işaretler, nehyi sayılamaz.³⁴³

el-Gazzâlî de nehyi “*fiilin terkini gerektiren söz*” olarak tanımlamaktadır.³⁴⁴

Nehyin tanımı konusunda her iki müellifin de aynı tanımlamayı yaptıklarını görmekteyiz. Sadece lafızda el-Bâkılânî'den farklı olarak el-Gazzâlî “*mukteza bih*” değil de yalnız “*mukteza*” ifadesini kullanmıştır. Bunun haricinde her iki usûlcü, lafızlar da dâhil aynı tanımı yapmaktadırlar.

³⁴⁰ Muarızların delilleri ve onlara verilen cevaplar için bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 133-136.; el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 14-15.

³⁴¹ Yukarıda farklı olarak verdiğimiz örneklere her iki müellif de yer vermektedir. Konuyu daha anlaşılır kılma amacıyla birer örnek göstermekle yetinilmiştir.

³⁴² el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 317.

³⁴³ Ebû Züneyd, el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 317, 3 no.lu dipnot.

³⁴⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 737-738.

20311. Emredilen Şeyin Zıddı Yasaklanmış mıdır?

Bir şeyin emredilmesi, zıddının yasaklanmış olduğu anlamına gelip gelmeyeceği hususunda el-Bâkılânî, Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söyleyen hak ehlinin tamamının savunduğu şöyle bir görüşe yer vermektedir: Allah'ın emri, emrettiği şey ile zıddı arasında her hangi bir seçme imkânı olmayacak şekilde ise bu emir aynı zamanda zıddının yasaklanması demektir. Yine onlar, bir şeyi vâcib olarak ve muhayyerliğe engel olacak şekilde emretmek, zıddının yasaklanması anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.³⁴⁵

el-Bâkılânî, yine Hak ehlinden bazılarına ait olan bir şeyi emretmek, onun zıddının vâcib bir emir olarak nehyini gerektirmeyeceği, zira emir, bazen nedb ifade eder ki bu durumda zıddının yasaklanması da bu emrin, vüçûb ve nedb durumuna göre olacağı şeklindeki görüşe yer verip kendi kanaatinin de bu cihette olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁶

Bunların yanında el-Bâkılânî, bilhassa şu hususa dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir: “Bir şeyi emretmek, şayet seçme imkânı yoksa onun zıddını ve zıddının bedeli olabilecek şeyleri de yasaklamaktır.” el-Bâkılânî bedel olabilecek bir durum var ve bunlar arasında tahyir söz konusu ise bu takdirde emrin, zıddını nehyetmesinin zorunlu olmayacağını savunmaktadır. Buna kefarete seçeneklerini³⁴⁷ örnek veren el-Bâkılânî, burada mükellefin bunlardan birisini yapmakta serbest olduğunu belirtmektedir.³⁴⁸

Emredilen şeyin zıddı yasaklanmış mıdır konusunda ihtilafın bulunduğunu ve

³⁴⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 198. el-Bâkılânî'nin birazdan yer vereceğimiz yaklaşımlarından onun da bu görüşe katıldığı anlaşılmaktadır.

³⁴⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 199.

³⁴⁷ el-Bâkılânî'nin “üç keffâret” diye ifade ettiği hususun yemin kefaretiyle ilgili olduğu kanaatindeyiz. Mâide 89'da “Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size âyetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz!” buyrulmaktadır.

³⁴⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 199. Buradaki serbesiyet on fakiri yedirmek yahut giydirmek ya da bir köle azat etmektir. Kişi bunlar arasında muhayyerdir. Ancak bu tahyir, bunlardan birisinin yapılmasıyla diğerlerinin yasaklanmış olacağı gibi bir sonuç doğurmamaktadır.

meselenin iki yönünün olduğunu ifade eden el-Gazzâlî, bunlardan birincisinin sıyga ile ilgili, ikinci yönün ise nefiste bulunan anlamı araştırmak suretiyle neyin kastedildiğini ortaya koymak şeklinde olduğunu ifade etmektedir. Mutlak olarak “*bir şeyi emretmek, onun zıddını yasaklamak değildir*” görüşünü savunan Mutezile’ye, el-Bâkılânî’nin verdiği cevabı nakleden el-Gazzâlî, daha sonra konuyla ilgili araştırmaları neticesinde ulaştığı sonuca yer vermektedir.³⁴⁹

Ona göre bir şeyi emretmek, ne yasaklamanın aynısı olduğu anlamı ile ne onu içerdiği ne de ayrılmaz olduğu anlamlarıyla zıddının yasaklanmasıdır. Bir kimsenin zıtlarından habersiz olduğu bir şeyi emretmesi mümkündür. Şu kadar var ki emrettiği şeyin zıtlarını bilen birisinin emrettiği şeyin zıddını yasaklaması, sadece *emredilen bir şeyin yapılması, zıtlarının terkini gerektirmesi* durumunda söz konusu olur. Bu da zarureten böyle olmaktadır. Yoksa emrin, zıddının yasaklanmasını içerdiğinden dolayı değil.³⁵⁰

el-Bâkılânî şayet bedel/tercih imkânı söz konusu değilse bir şeyin emredilmesinin zıddının yasaklanmasıyla aynı anlama geldiğini belirtmektedir. el-Gazzâlî’ye gelince ona göre bir şeyin emredilmesi herhangi bir şekilde zıddının yasaklanması anlamına gelmez. Sadece emredilene ittiba, zıddını terk etmeyi gerektiriyorsa bu hariç. Ona göre bu da zaten zarûrî bir sonuçtur.

el-Bâkılânî’nin bu meselede vardığı sonuçla el-Gazzâlî’nin elde ettiği neticenin aslında aynı olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki el-Bâkılânî’nin ifade ettiği *tercih imkânının olmaması durumunda bir şeyin emredilmesinin, zıddının yasaklanmasıyla aynı olduğu* şeklindeki ifadeyi el-Gazzâlî böyle bir durumda o emrin, zarûrî olarak zıddının yasaklanmasını gerektireceğini belirtmektedir. Ne var ki iki usûlcünün meseleye yaklaşımlarının farklı olduğu da açıktır.

20312. Nehyin Fesada ve Sıhhate Delâleti

Alım-satım, nikâh ve hüküm ifade eden tasarruflarla ilgili yasaklamanın, bunların fesadını gerektirip gerektirmeyeceği hususunda el-Bâkılânî, farklı görüşlerin bulunduğu

³⁴⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 216-218.

³⁵⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 219-220.

ifade etmektedir. Bir grup âlime göre³⁵¹ *bir şeyden nehiy, onun fesadına delâlet eder.* el-Bâkılânî, bu görüşü savunanlardan bazılarının da fesada delâletin dil cihetiyle, diğer bir kısmının ise şer‘ cihetiyle olduğunu belirtmek suretiyle bunlar arasında da ihtilafın bulunduğunu dile getirmektedir.³⁵²

el-Bâkılânî, bu meselede zahiriler hariç bütün mezheplerden bir kısım fakîh ile çoğu kelamcının kanaatinin bir şeyin yasaklanması -gerek dil açısından olsun ve gerek de şer‘ cihetiyle olsun fark etmez-onun ne fesadına ne sıhhatine ne de yerine getirilmiş olmağına delâlet eder şeklinde olduğunu belirttikten sonra kendi tercihinin de bu cihette olduğunu ifade etmektedir.³⁵³ el-Bâkılânî daha sonra muhaliflerin delillerine ve onlara yönelttiği eleştirilere yer vermektedir.³⁵⁴

el-Gazzâlî de farklı görüşleri özetledikten sonra tercihe şayan olan görüşün “nehyin fesadı gerektirmeyeceği” şeklinde olduğunu ifade etmektedir. Mesela Şâri‘ “gasbedilmiş suyla pisliği elbiseden gidermeni sana yasaklıyorum; ama bunu yapacak olursan elbise temizlenmiş olur” dese bu sözde bir çelişki ve imkânsızlık yoktur.³⁵⁵

Nehyin sıhate delâleti noktasında ise el-Gazzâlî, mücerred emir bile icza ve sıhate yeterli olmadığı halde nehiy için böyle bir şeyin söz konusu olmasının mümkün olmadığını belirtmektedir.³⁵⁶

Her iki usulcü de nehyin fesad ve sıhate herhangi bir etkisinin olmayacağı noktasında hemfikirdir.

³⁵¹ el-Bâkılânî bu görüşü Mâlikî, Şâfi‘î fakihlerinin çoğu, Kerhî ve Îsâ b. Ebân’ın dâhil olduğu Hanefîlerin çoğunluğu ile Zâhîrîlerin tamamı ve bir kısım mütekellîmin savunduğunu ifade etmektedir. bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 339.

³⁵² el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 339-340.

³⁵³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 340.

³⁵⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, II, 341-349.

³⁵⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 36-37. el-Gazzâlî bu örnekle yasaklanmış olan gasbedilmiş suyun kullanımının elbisenin temizliği için fesad sebebi olmadığını göstermektedir.

³⁵⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II

204. Âmm ve Hâss

Bu bölümde lafızları, umûmî ve hususî olmaları bakımından ele alacağız. Müelliflerimizin konuyu ele aldıkları şekilde lafızların, umûmî ve husûsî olmalarıyla ilgili yönlerini bir arada işleyeceğiz. Konuları, el-Gazzâlî'nin takip ettiği sıraya göre ele alacağız.

Sırasıyla âmm ve hâssın tanımı, umûm için bir sıyganın olup olmaması ve bu mevzuyla ilgili çeşitli meseleler, umûmu tahsîs eden deliller, iki umûmun teâruzu, istisnâ, şart bir de takyîd konularına yer vereceğiz.

2040. Tanım

el-Bâkılânî âmmı “*iki ve daha fazla şeyi kapsayan söz*” olarak tanımlamaktadır. İki ve daha fazla şeye şamil olan sözlerin, kapsamları yönüyle âmm olduğunu ifade eden el-Bâkılânî, durum böyle olunca iki şeye şamil olan sözün de âmm olacağını belirtmektedir. Ona göre bir söz, bir yönüyle âmm, başka bir yönüyle de hâss olabilir.³⁵⁷

Âmmı “*aynı yönden iki ve daha fazla şeye delâlet eden tek lafız*” olarak tanımlayan el-Gazzâlî, bir lafzın izafetle bir yönüyle âmm, başka bir yönüyle de hâss olabileceğini ifade etmektedir. Buna örnek olarak da *müminler* lafzını vermektedir. Şöyle ki müminlere tek tek izafet edildiğinde bu lafız âmmdır; bütün müminleri kapsamaya izafetle de hâss olmaktadır.³⁵⁸

Umûmun, anlamlarda ve fiillerde söz konusu olamayacağını belirten el-Bâkılânî, vaz‘ açısından böyle bir kullanımın olmadığı ve her birisi için müşterek bir kullanım olmayıp delâletin tek tek olduğu hususlarını sebep göstermektedir.³⁵⁹

el-Gazzâlî de anlamların ve fiillerin umûmunun olamayacağını belirtmektedir. Ona göre fiillerin nisbetleri tek tek olduğu için iki kişi arasında müşterek bir fiilden bahsedilemez. Aynı şekilde nisbetleri tek tek olacağı için manaların da umûmu söz konusu

³⁵⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 5.

³⁵⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 47-48.

³⁵⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 9.

değildir. Mana da iki şey arasında müştereken meydana gelmez.³⁶⁰

Âmmın tanımında her iki âlimin ifadeleri farklı olmakla birlikte kastettikleri mananın aynı olduğunu görmekteyiz. Yine bir lafzın izafetle âmm veya hâss olabileceği, fiillerin ve manaların umûmunun olmadığı noktasında da aynı kanaattedirler.

el-Bâkılânî, lafzın hâss ile vasıflanmasının anlamıyla ilgili olarak şunları söylemektedir: “Hâss, lügatteki vaz‘ yönüyle ismin kapsamına giren şeyi veya şeyleri; bu ismin konulması ve kullanılmasının sahih olabileceği şeyi veya şeyleri; bir de ismin kapsamına girebilecek şeylerin bir kısmını tam olarak karşılayan sözdür.”³⁶¹

el-Müstasfâ’da hâss için bir tanıma rastlayamadığımızdan konuyla ilgili bazı hususlara yer vermekle yetineceğiz.

el-Bâkılânî, cem‘in en azı ile istiğrak arasında müşterek olan lafızlar için “*husûsilemiş âmm*” ifadesini kabul etmemektedir. Ona göre bir lafzın, vaz‘an âmm, kişinin iradesine göre de mecâzen hâss olması mümkün değildir. Doğru olan, iki veya daha çok şey için müşterek kullanılan lafızlarda umûmluk ve husûsluğun, kişinin irade ve kastına göre şekillenmesi ve o kişi bunlardan hangisini kastetmişse umûmluk ya da husûsluğun, buna göre belirlenmesidir.³⁶²

el-Gazzâlî de el-Bâkılânî’nin usûlüne uyarak onun verdiği bilgileri özetlemekte, ve nihayetinde şöyle bir sonuca varmaktadır: “*Vaz‘ itibariyle âmm veya hâss olan bir lafız, konuşanın iradesine göre vaz‘ açısından başka bir şeye dönüşmez.*”³⁶³

Neticede her iki müellif de bir lafzın, konuşanın iradesiyle vaz‘ açısından başka bir şeye dönüşmeyeceği noktasında aynı görüştedir. Şöyle ki bir lafzın, âmm ve hâss olabilmesi konusunda kişinin iradesine bakılır. Ancak buradaki irade, lafızların vaz‘ını

³⁶⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 49.

³⁶¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 6.

³⁶² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 7-8. el-Bâkılânî’nin burada belirttiği husus şu olsa gerek: “Umûm veya husûs olmada kişinin kullanım kastı belirleyicidir. Kişi böyle bir ifade kullandığında eğer bunu umûm veya husûs niyetiyle kullanıyorsa bu kullanım, o lafzın burada hakikat olarak kullanılmasıdır. Yoksa aslen umûm olan lafız, kişinin niyetine göre husûs olmaz. Yani kişinin kastı, lafzın vaz‘ını belirlemede etkilidir.”

³⁶³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 50-52.

belirleme noktasında etkilidir. Yoksa bir lafız, vaz' açısından âmm, kişinin iradesine göre de hâss olmaz.

2041. Umûm İçin Bir Sıyganın Olup Olmaması ve Bu Mevzu ile Alakalı Çeşitli Meseleler

Burada her iki müellifin, umûm için bir sıyganın olup olmamasıyla ilgili görüşlerine ve bu konuyla bağlantılı farklı meselelerden müştereken ele aldıkları hususlara yer vereceğiz.

20410. Umûm İçin Bir Sıyganın Olup Olmaması

el-Bâkılânî, umûm ifade ettiği iddia edilen sıygalara³⁶⁴ yer verdikten sonra vakf ehlinin “umûm ifade ettiği söylenen sıygalar, umûm veya husûs anlamına gelebilecek şekilde müşterektirler, ancak bir delille bu iki durumdan birisi için belirginleşirler” şeklindeki görüşüne yer verip buna katıldığını belirtmektedir.³⁶⁵

el-Bâkılânî, konuya bu meselede ihtilaf edilen noktaları vererek devam etmekte,³⁶⁶ umûma kâil olanların delillerini aktarıp onları çürütmeye çalışmaktadır.³⁶⁷ Daha sonra vakf ehlinin görüşünün doğruluğuna dair çeşitli deliller sunmaktadır.³⁶⁸ Hususu savunanlar içinse umûm erbabına verdiği cevapların yeterli olacağını, zira bunların birbirinin karşısında yer aldığını ifade etmektedir.³⁶⁹

el-Gazzâlî de umûm ifade ettiği söylenen sıygaları belirterek konuya başlamakta,³⁷⁰

³⁶⁴ Bu sıygalar: “Çoğul isimler, soru ve cezâ için kullanıldıklarında men ve mâ, eyyü, metâ, eyne, nefy bildiren lafızlar (“*Mâ câeni min ehadin*” gibi), ismi belirli hale getirme amacıyla olmamak şartıyla marife olan tekil isimler, küll, cemî‘, ecme‘ün, ekte‘ün gibi sözlerle tekid edilmiş lafızlar. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 16-18.

³⁶⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 18.

³⁶⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 18-20.

³⁶⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 21-49.

³⁶⁸ Bu delillere biraz sonra yer vereceğiz. Konu bütünlüğü bozulmaması için ilk önce her iki müellifimizin farklı görüşlerle alakalı yaklaşımını vermeyi uygun gördük.

³⁶⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 61-62.

³⁷⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 55-60.

umûmu savunanlar, husus erbabı ve kararsızların görüşlerine³⁷¹ delilleriyle birlikte yer vermekte ve bu delilleri tahlil etmekte,³⁷² umûmun ispatında kendi kanaatini ayrı bir başlık altında ele almaktadır.³⁷³

el-Bâkılânî, kararsızların görüşünün geçerli olduğunu ifade edip çeşitli deliller sunmaktadır. Ona göre cem‘ lafzıyla kastedilen, cem‘in en azı olmalıdır. Bunun ötesinde tevakkuf etmek gerekir. Kullanılan lafzın kapsamı için bundan azı veya fazlasından bahsedilebilmesi ancak bir delille söz konusu olabilir. Bu durum haberler için de geçerlidir.³⁷⁴

el-Gazzâlî, kararsızların görüşünü verirken bu delili zikretmemektedir.³⁷⁵

el-Bâkılânî ikinci bir delil olarak özetle şunları ifade etmektedir: “Şayet umûm için konulmuş bir sıyga olsa bu ya akıl, ya dil veya nakil yoluyla bilinebilir. Aklın, burada rolü yoktur. Dil ve nakle gelince burada âhad rivayet kesinlik ifade etmez. İddia edilenin aksine dâlciler, umûm ve husûs için sıyga vaz‘ etmediklerinden dolayı onlardan böyle bir nakil beklenemez.”³⁷⁶

el-Gazzâlî, kararsızlara ait böyle bir delile yer vermekte ve bunun delil olamayacağını ifade etmektedir. Ona göre bu, delil değil, delil aramaktır. Her hangi bir delilin delâlet etmediği müsellem olduğuna göre delilden bahsetmek mümkün değildir.³⁷⁷

el-Bâkılânî’nin sunduğu diğer bir delil ise şöyledir: “Dil ve meânî ehli, *insanları gördüm, köleyi dövdüm* gibi sözler kullanan kişiye hepsini mi yoksa bir kısmını mı kastettiği şeklinde bir sorularda bulunulmasını normal karşılamaktadır. Demek ki bu tür ifadelerde hepsinin kastedilmesi mümkün olduğu gibi bir kısmının kastedilmesi de mümkündür. Yine bundan dolayı birisinin *insanları gördüm* sözüne karşı *insanları mı*

³⁷¹ el-Gazzâlî, vakf ehlinin delillerini vermeden el-Bâkılânî, Eş‘arî ve bir grub mütekellimin bu görüşü savunduklarını ifade etmektedir. bk. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 72.

³⁷² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 60-75.

³⁷³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 76-85.

³⁷⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 51.

³⁷⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 72-75.

³⁷⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 55-56.

³⁷⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 73.

gördün eşeği mi diye bir istifhamda bulunmak güzel karşılanmamaktadır. Burada uygun olan, *hepsini mi yoksa bir kısmını mı gördün* şeklindeki sorudur. Neticede böyle ihtimali bir lafız için delil olmaksızın, umûm veya husus olduğunun ifade edilmesi uygun düşmemektedir.³⁷⁸

el-Gazzâlî, bu delile de yer vermektedir. Ona göre bu tür yerlerde süregelen adetle lafız arasında kuşku doğuran bir teâruz olduğunda, böyle bir istifhâm oluşma ihtimali olabilir. Zira burada lafız umûma, karine ise hususa delâlet etmektedir.³⁷⁹

el-Bâkılânî'nin diğer bir delili ise şu şekildedir: “Dilcilerin, umûm olduğu ifade edilen lafızları, bazen içine aldığı şeylerin hepsini bazen de bir kısmını kapsayacak şekilde kullandığı vâkıdır. Mesela dilciler “*ayn*” ve “*renk*” sözcüklerini bu isimlerde ortak olan her yerde kullanmışlardır. Dolayısıyla bu tür kullanımları müşterek olarak kabul etmemiz gerekir.” el-Bâkılânî, “*Umûm sıygaları, bir kısmı kastedildiğinde mecâz olur*” şeklindeki itiraza “O zaman bu tür lafızlar, cem’in en azı için hakikat, bundan fazlası içinse mecâz olur demek de mümkündür. Çünkü bir kısmı için kullanma daha çoktur, o zaman bir kısmı için hakikat, daha az olduğundan, hepsini kapsamaması şeklindeki kullanım içinse mecâz olması gerekir” diye cevap vermektedir.³⁸⁰

el-Gazzâlî bu delile de yer vermektedir. Bunun delil olamayacağını, sadece bu tür kullanımın müşterek olmadığına dair bir gerekçelendirme çabası olarak görülebileceğini ve bu gerekçenin de geçersiz olduğunu ifade etmektedir.³⁸¹

Farklı görüşleri deliller sunmak suretiyle geçersiz kılmaya çalışan el-Gazzâlî, daha sonra kendi kanaatini belirtmektedir.

el-Gazzâlî, bütün dillerde umûm sıygalarına ihtiyaç duyulacağını, bundan dolayı bu sıygaların vaz’ edilmemiş olmasının uzak bir ihtimal olacağını belirtmektedir. Ona göre bütün dillerde umûm için sıygaların vaz’ edilmiş olduğuna şu hususlar delâlet etmektedir: “*Genel emre karşı gelene itiraz edilip, itaat eden kişiye itiraz edilmemesi, genel haberden*

³⁷⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 57-58.

³⁷⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 74-75.

³⁸⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 60.

³⁸¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 73-74.

*nakz ve hulfun*³⁸² *lazım gelmesi ile helâl görmenin (istihlâl), genel biçimde helâl kılınmış şeyler üzerine bina edilmesinin câiz oluşu.*”³⁸³ el-Gazzâlî bu hususları izah etmekte ve muhtemel itirazlara da cevap vermektedir.³⁸⁴

Umûm sıygaları konusunda el-Bâkılânî, tevakkufun gerekeceğini, umûmluğa hamlin sadece bir delille gerçekleşebileceğini savunmaktadır. Buna mukabil el-Gazzâlî her dilde umûm ifade eden sıygaların olacağını ifade etmekte, fakat meseleyi umûmu savunanlardan farklı bir tarzda delillendirmektedir. Ayrıca el-Bâkılânî’ye de atıfta³⁸⁵ bulunmakta, onun da dâhil olduğu tevakkûfu savunanların sunmuş oldukları delillerin yetersiz olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

20411. Umûm Tahsîs Edildiğinde Geri Kalanlar Hakkında Mecâz Olup Olmaması ve Delil Olabilmesi

el-Bâkılânî, bu konuyu iki boyutta ele almaktadır. İlk önce konunun, *umûm tahsîs edilince geri kalanlar hakkında mecâz olup olmaması* yönüne değinmektedir. Üç farklı görüşü naklettikten sonra kendisinin tercih ettiği görüşe yer vermektedir.³⁸⁶

Ona göre umûm lafız, istisnâ gibi bitişik bir delille değil de kıyas, aklî delil gibi munfasıl bir delille husûsleştiği durumlarda mecâza dönüşür.³⁸⁷ el-Bâkılânî, umûm lafız,

³⁸² Burada kastedileni el-Gazzâlî şöyle açıklamaktadır: “Bir grup insanı gördüğü halde, 'Bugün bir kimseyi görmedim' diyen kişinin sözü, nakzedilecek hulf olur. Yine bu kişi, gördüğü grubun dışında birini kastetmişse, bu söz de kötü karşılanır. Bu sözler de çoğul sıygaları gibidir; çünkü umûmu benimseyenlere göre, nefydeki nekre, umûm ifade eder. Bunun içindir ki Allah Teâlâ “*İz kâlû mâ enzele'l-lâhü 'alâ beşerin min şey'in... (Onlar, Allah hiç bir beşere hiç bir şey indirmemiştir...)*” diyenlere karşı, “*De ki; Musa'nın insanlara bir hidayet ve nur olarak getirdiği kitabı kim indirmiştir*” (En'âm, 6/91) demiş ve bu sözü, onların sözlerini nakzetmek için getirmiştir. Eğer onların söyledikleri söz (*mâ enzele'l-lâhü 'alâ beşerin min şey*) genel olmasaydı, Allah onların sözünü ne diye nakzedecekti! Eğer onlar Musa dışında kalanları kastetmişlerse, Musa'nın beşer ismi altına girmesi niye lazım gelmiştir!” el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 104.

³⁸³ el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 103.

³⁸⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 76-85.

³⁸⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 72.

³⁸⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 66-72.

³⁸⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 67.

istisnâ gibi muttasıl bir delille hususileşiyorsa bu takdirde geri kalanlar hakkında hakikat olacağını ifade etmektedir.³⁸⁸

el-Gazzâlî de konuyu el-Bâkılânî gibi ele almaktadır. Önce el-Bâkılânî'nin de yer verdiği üç farklı görüşü aktarmaktadır.³⁸⁹ Daha sonra el-Bâkılânî'nin yukarıda verdiğimiz görüşünü nakletmekte ve bunun daha dakik ve doğru olduğunu ifade ile ona katıldığını göstermektedir.³⁹⁰

el-Bâkılânî'nin yer verdiği ikinci boyut ise umûm tahsîs edilince geri kalan kısmıyla istidlâl edilip edilemeyeceği meselesidir. Ona göre böyle bir umûm, geri kalanlar hakkında hüccet olarak kalmaya devam eder.³⁹¹

el-Gazzâlî de bu konuyu ele almaktadır. Ona göre bu umûm tahsîs edilince geri kalanlar hakkında hüccet olmaya devam eder. Ne var ki umûmdan meçhul bir şey istisnâ edildiğinde mücmel olur.³⁹²

Umûm tahsîse uğrayınca geri kalanlar hakkında hüccet olarak devam edeceği noktasında her iki müellif aynı kanaatte olmakla birlikte el-Gazzâlî “*umûmdan meçhul bir şey istisnâ edilirse geri kalanlar hakkında mücmel olur*” diyerek konuyu daha geniş bir boyutta ele almaktadır.

20412. Bir Soruya Cevaben Söylenen Âmm Lafız

el-Bâkılânî, bir kişi Hz. Peygamber'e (s.a.s) kendi durumuyla alakalı bir soru sorduğunda Hz. Peygamber'in ona verdiği “*sana...gerekir*” şeklindeki cevapla bu hükmün umûmî olmayacağını ifade etmektedir. Ona göre bu tür yerlerde yalnız hârici bir delil bulunması durumunda hüküm umûmîleşebilir.³⁹³

el-Gazzâlî, bu konuda el-Bâkılânî gibi düşünmektedir. Ona göre soru soran kişinin

³⁸⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 70.

³⁸⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 86-89.

³⁹⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 87-89.

³⁹¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 73.

³⁹² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 90.

³⁹³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 101.

lafzı umûmî değilse verilen cevap için umûmluk ancak yeni ve başka bir delille sabit olabilir.³⁹⁴

el-Bâkılânî, başkası için sorulan soruyu soran ve hakkında sorulanı da kapsayacak şekildeki mutlak soruya hâss lafızla verilen cevabın lâfzen değil mânen umûmî olacağını ifade etmektedir. Zira verilen cevap âmm değilse de sorulan sorudan âmm bir cevap gerektiği anlaşılmaktadır.³⁹⁵

Bu konuda el-Gazzâlî, soru soran kişinin lafzı âmm ise verilecek cevabın da ona mutabık veya ondan daha umûmî olması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre böyle kullanılan lafızlar, umûm mesabesindedir.³⁹⁶

Bu konuda da her iki müellifin aynı kanaati paylaştığını görmekteyiz. el-Bâkılânî'nin *manen umûm* olur ifadesi el-Gazzâlî'de *umûm yerinde* olur şeklinde karşılık bulmaktadır.

20413. Özel Bir Sebep Üzerine Söylenen Âmm Lafız³⁹⁷

el-Bâkılânî, Hz. Peygamber'den (s.a.s) özel bir şey için vârid olan cevap, şayet bu soruyu ve onun dışındaki bir takım şeyleri içine alacak şekildeyse bu tür kullanımların umûm ifade edeceğini belirtmektedir. Ona göre burada esas olan, soru veya başka şey değil, Hz. Peygamber'in (s.a.s) cevabıdır. Dolayısıyla bu tür lafızlar umûma hamledilir.³⁹⁸

Hz. Peygamber'in (s.a.s) söylediği âmm lafzın, özel bir sebep veya soru ile ilgili olmasının bu lafzın umûmîliğini düşürmeyeceğini ifade eden el-Gazzâlî, *hüccetin, sorulan soru ya da sebepte değil, Şâri'in lafzında olmasını* buna sebep olarak göstermektedir.³⁹⁹

Özel bir sebep veya soru üzerine Hz. Peygamber'den (s.a.s) vârid olan âmm ifadenin umûm üzere kalacağı, zira burada asıl olanın Hz. Peygamber'in cevabı olacağı noktasında her iki müellif de aynı kanaati paylaşmaktadır.

³⁹⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 94.

³⁹⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 105.

³⁹⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 96.

³⁹⁷ Farklı görüşler ve onlara verilen cevaplar için bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 294-300; el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 99-102.

³⁹⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 106-107.

³⁹⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 97-98.

20414. Fiilde Umûmluk

el-Bâkılânî, fiillerde umûmluğun olamayacağı kanaatindedir. Bunu da bir fiilin, iki zata kapsayamayacağı ve iki şeyi bulduramayacağından hareketle dile getirmektedir.⁴⁰⁰

Bu konuda el-Gazzâlî, el-Bâkılânî gibi düşünmektedir. Ona göre fiillerde umûm iddiası mümkün değildir. Çünkü fiil, ancak muayyen bir vecih üzere vâki olur ve tek tek vâki olması mümkün olan diğer vecihlere hamledilmesi caiz olmaz. Çünkü diğer vecihler, fiilin muhtemellerine nisbetle birbirine eşittirler; umûm ise, lafzın kendisine delâletine nisbetle eşit olan şeydir. Hatta fiil, lafzın uygunluğu açısından birbirine eşit anlamlara ihtimali bulunan mücmel lafız gibidir.⁴⁰¹

Her iki müellife de fiillerde umûmluğun olamayacağı hususunda aynı görüştedir.

20415. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Fiilin Umûmî Olup Olmaması

el-Bâkılânî, Hz. Peygamber'in (s.a.s) fiilinde umûm iddiasının mümkün olmayacağını ifade etmektedir. Çünkü bu bir fiil olup lafız değildir. Bir fiil de kendisine tahsîsin giremeyeceği *bir (vâhid)* lafzı gibidir. Ancak fiilin, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) beyan sadedinde sâdır olduğu biliniyorsa bu takdirde herhangi bir hüküm için vârid olmuş olan bir lafzın umûmunu tahsîs edebilir.⁴⁰²

el-Gazzâlî de Hz. Peygamber'in (s.a.s) fiilinin umûmî olmayacağını belirtmektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in (s.a.s) fiili "*ben bu fiille sizin hakkınızdaki şer'î hükmü açıklamayı amaçlıyorum*" demedikçe kendisine mahsustur. el-Gazzâlî, bazı ayetlerde bizzat Hz. Peygamber'e (s.a.s) yapılan hitaba başkalarının da dâhil olmasının harici delillere dayandığını ifade etmektedir.⁴⁰³

Hz. Peygamber'in (s.a.s) fiilinin umûmu olmadığı noktasında her iki müellif aynı kanaattedir. Ancak el-Bâkılânî, Hz. Peygamber'in (s.a.s) fiilinin umûm ifade etmesini beyan için olduğunun bilinmesine bağlarken el-Gazzâlî, Hz. Peygamber'den (s.a.s) sadır

⁴⁰⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 88.

⁴⁰¹ el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 116.

⁴⁰² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 90-91.

⁴⁰³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 107-108.

olan ve fiilin umûmluğunu gösteren bir ifade ile veya harici bir delille bunu mümkün görmektedir. Neticede her iki müellif de aynı noktayı belirtmekle birlikte el-Gazzâlî'nin ifadesinin daha açık olduğu görülmektedir.

20416. “Hz. Peygamber (s.a.s.) Şöyle Hüküm Verdi” gibi Rivayetlerin Umûmu

el-Bâkılânî, râvînin “Hz. Peygamber (s.a.s.), malın şahit ve yeminle alınacağına hükmetti”⁴⁰⁴; “Hz. Peygamber (s.a.s.), komşu için şuf‘aya hükmetti”⁴⁰⁵ şeklindeki rivayetlerinde Hz. Peygamber’in (s.a.s.) verdiği hükmün keyfiyeti hususunda tevakkuf gerekeceğini belirtmektedir. Şöyle ki buna hükmetmesi âmm lafızla mı, her hangi bir fiille mi yoksa eşya hakkındaki özel bir uygulamayla mıdır? Çünkü Hz. Peygamber’in (s.a.s.), “Ey komşu, sadece senin için şuf‘âya hükmettim; ey lehinde şahitlik yapılan, malı yemininden dolayı sana vermeye hükmettim” demiş olması câizdir. Hz. Peygamber’in ifadesinin bu özel duruma ait olmakla birlikte aynı durumun, *bu kişi ve başkası hakkında vâcip olduğunun bilinmemesi* şeklinde vâki olması da muhtemeldir. Bir şahıs hakkında vârid olan bir hükmün zâhiri sadece bu kişiyi bağlar. Fakat başkasının bu kişiyle aynı durumu paylaştığı bilinmesi ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) de âmm lafızla hükmetmesi durumu bundan müstesnâdır.⁴⁰⁶

el-Bâkılânî, râvînin “hükmeti” şeklindeki sözünde duraksamak gereken hususlar için şöyle demektedir: Burada Hz. Peygamber’in hükmetmesi söz ile midir fiil ile mi? Yine Onun sözü umûm ifade ile midir, yoksa sadece hakkında hüküm verilen kişiyle mi ilgilidir?⁴⁰⁷

el-Gazzâlî'nin konuyu ele alış tarzı el-Bâkılânî gibidir. el-Bâkılânî'nin yukarıda verdiğimiz gerekçeleri, el-Gazzâlî tarafından özetlenerek sunulmuştur. Ancak el-Gazzâlî'ye göre bu tür ifadelerin umûm ifade etmesi söz konusu değildir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ “Hz. Peygamber (s.a.s.) yemin ve şahid ile hüküm verdi.” şeklindeki rivayetler için bk. Müslim, Ekziyye, 3; Ebû Davud, Ekziyye, 21.

⁴⁰⁵ Benzer rivayet için bk. Beyhakî, Sünenü'l-kübrâ, VI, 104

⁴⁰⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 98.

⁴⁰⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 99.

⁴⁰⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 111-112.

Râvinin, “Hz. Peygamber (s.a.s.) malın şahit ve yeminle alınacağına hükmetti” gibi rivayetinin umûm mu yoksa husûs mu ifade edeceği konusunda el-Bâkılânî, tevakkufun gerekeceğini ifade etmekte, el-Gazzâlî ise bu tür rivayetlerin umûmunun olmayacağını belirtmektedir. Sunulan deliller aynı olmakla birlikte el-Gazzâlî, el-Bâkılânî gibi tevakkufu değil umûmun olmayacağı görüşünü savunmaktadır.

20417. Müşterek Lafızların Umûmu

el-Bâkılânî, iki veya daha fazla şey için müşterek olan lafızların, sadece muhatabın irade ve kastıyla olmak üzere umûm veya husûs olabileceğini belirtmektedir.⁴⁰⁹

el-Gazzâlî, İmam Şâfî ve el-Bâkılânî’nin aksine iki müsemma arasında müşterek olan isimler için umûm iddiasının mümkün olamayacağını, zira müşterek ismin umûm için vaz‘ edilmediğini ifade etmektedir. Kendi görüşünü şu şekilde delillendirmektedir: “Mesela temizlik ve hayız için “kur”; gemi ve kadın köle için “câriye”; yıldız ve satın alan için “müşteri” gibi lafızlar müşterektir. Araplar, bu lafızları, müsemmalarında cem‘ yoluyla değil, bedel yoluyla kullanmak üzere vaz‘ etmiştir. Evet, müşterekin müsemmalarına nisbeti benzeşiktir (müteşâbih) ve umûmun da tek tek müsemmalarına nisbeti benzeşiktir. Ancak umûmun fertlerinin her birinin benzeşikliği cem‘ üzere, müşterekin fertlerinin benzeşikliği ise bedel üzeredir.”⁴¹⁰

el-Gazzâlî, el-Bâkılânî’nin şöyle bir gerekçeye tutunduğunu ifade etmektedir: “Kişi şayet lafzı iki kere zikredip her birinde farklı bir mana kastetseydi bu, câiz olacaktı. Öyleyse her iki anlam için uygun olan lafzı, bir kere zikredip bununla her iki anlamı kastetmesinde yadırganacak ne var! Ancak müminler lafzıyla hem müminlere hem de müşriklere delâleti kastetmesi bundan farklıdır. Zira müminler lafzı, müşterek lafzın aksine müşrikler için uygun değildir.” el-Gazzâlî ise bu gerekçeye şöyle cevap vermektedir: “Lafzı bir kere zikrederek, her iki anlama birden delâleti kastetse bu mümkündür, fakat tıpkı müminler lafzında olduğu gibi vaz‘a aykırı davranmış olur. Arap, ayn lafzını, cem‘

⁴⁰⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 8.

⁴¹⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 117.

yoluyla değil, bedel yoluyla hem altın hem de göz için vaz' etmiştir.”⁴¹¹

Müşterek lafızların umûmunun olup olamayacağı konusunda müelliflerimizin farklı kanaatte olduğu görülmektedir. el-Bâkılânî bunu mümkün görmekte, el-Gazzâlî ise müşterek ismin umûm için konulmadığını ifade ederek el-Bâkılânî'ye zıt görüş belirtmektedir. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin sunduğu gerekçeye de yer vermekte ve bunun geçersizliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

20418. Çoğulun Alt Sınırı

el-Bâkılânî ilk önce bu konudaki farklı görüşlere ve bu görüşleri savunanlara yer vermekte, daha sonra kendi kanaatini ortaya koymaktadır.⁴¹²

Ona göre cem' isminden mutlak olarak anlaşılan, ikiyi de içine aldığıdır. Cem'in en azı iki olsa da bundan fazlası için de hakikat ifade edeceğini belirtmektedir. Bu görüşüne delil olarak şu hususları ileri sürmektedir: “Dilciler ve onların dışındakiler, çoğul ve ondan kinaye olan yerlerde üç ve daha fazlasının mutlak olarak kullanılışı gibi ikinin de kullanımının geçerliliği hususunda icma' etmesi; Kur'ân ile Arap şiir ve metinlerinde bu şekilde kullanımın olması; dilcilerin, *kumnâ*, *fe'alnâ*, *fe'alû* ve *kâlû* gibi filleri iki için çoğul ifadelerden hakikat anlamında kinaye olarak kullanmalarında ittifakının olması ve bunları üç ve daha fazlası için de kullanmaları.”⁴¹³

el-Bâkılânî görüşüne delil olarak ayet ve hadislerden örnekler vermektedir. Mesela Hz. Musa (a.s) ve Hz. Harun (a.s.) kıssasında Allah (c.c.) “*Şüphesiz ki biz sizinle beraberiz*”⁴¹⁴ buyurmaktadır. Burada muhatap iki kişi olmasına rağmen çoğul ifade eden “*kum*” ifadesi kullanılmıştır.⁴¹⁵

el-Bâkılânî karşıt görüş sahiplerinin sunmuş olduğu delillere de cevap vermekte ve

⁴¹¹ el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 120.

⁴¹² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 322-323.

⁴¹³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 324, 327.

⁴¹⁴ eş-Şu'arâ 26/ 15.

⁴¹⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 324.

onların görüşlerinin geçersiz olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.⁴¹⁶

el-Gazzâlî, umûmun istiğraktan başka bir şeye çevrilmesinin câiz olduğunu ifade etmektedir. Ancak umûmun, çoğulun alt sınırının altında bir sayıya çevrilmesinin câiz olmayacağını, bu yüzden çoğulun alt sınırının bilinmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴¹⁷

Bu konudaki farklı görüşlere yer veren el-Gazzâlî, konuyu daha çok el-Bâkılânî'nin görüşü olarak ifade ettiği *çoğulun alt sınırının iki olduğu* şeklindeki görüşe yöneltilen eleştiriler ve onlara verilebilecek muhtemel cevaplar cihetiyle işlemektedir.⁴¹⁸ el-Bâkılânî'nin sunmuş olduğu delil ve cevaplar, el-Gazzâlî tarafından özetlenerek aktarılmaktadır.⁴¹⁹ Bununla birlikte el-Gazzâlî “*Özetle söylemek gerekirse, çoğul lafzını ikiye indirgeyenler onu üç olarak alanlardan daha açık bir delile ihtiyaç duymaktadırlar*” demektedir.⁴²⁰ Bu ifadelerden her ne kadar el-Gazzâlî'nin görüşü net olarak anlaşılıyorsa⁴²¹ da el-Bâkılânî'nin görüşüne tamamen katılmadığı açıktır.

2042. Umûmu Tahsîs Eden Deliller

Bu başlık altında ilk önce her iki müellifin zikrettiği *umûmu tahsîs eden delillere* topluca yer vereceğiz. Daha sonra ayrı başlıklar altında bu delilleri tek tek ele alıp her iki usûlcünün yaklaşımlarını sunacağız.

el-Bâkılânî, umûmu tahsîs eden delilleri iki başlık altında toplamaktadır. Bunlar:

1. İlim ve kesinlik ifade eden deliller: Akıl delili, kendisinde ihtimal bulunmayan ve murâd olunanla amelde ictihadın söz konusu olmadığı Kitap ve sünnet nassı, Hz. Peygamber'in, (s.a.s.) tahsîsi beyan için sâdır olduğu bilinen fiili, umûmî olan lafzın bahsi

⁴¹⁶ Karşıt görüş sahiplerinin itirazları ve el-Bâkılânî'nin onlara verdiği cevaplar için bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 325-330.

⁴¹⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 135.

⁴¹⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 136-141.

⁴¹⁹ Mukayese için bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 322-330; el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 135-141.

⁴²⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 141.

⁴²¹ İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsîs adlı çalışmada el-Gazzâlî, cem'in en azının üç olduğunu savunanlar arasında zikredilmiştir. Bu çalışmada kaynak olarak gösterilen yer, el-Gazzâlî'nin yukarıda aktardığımız görüşleridir. bk. Ferhat Koca, İslâm Hukuk Metodolojisine Tahsîs, İstanbul, 1996, s. 79.

geçen konuya tahsîsli olduğuna dair ümmetin sözlü icmâi ya da –bu şunun genelinin tahsîs olunmuş halidir anlamında- söz yerine kâim olabilecek ve munfasıl delillerden ilmi gerektirecek ümmetin uygulamasının ve diğer sebeplerin icmâi.⁴²²

2. İlim ve kesinlik ifade etmeyen deliller: Âhad haberler, açık ya da gizli kıyas. Bazı müctehidlere göre; fakîhin kendi kanaatine göre elde ettiği usûl dayanakları (şevâhidu'l-usul), imamların görüşleri, ravilere nispet edilen mezheb görüşleri, yaygın olmasa da sahâbî kavli kullanılarak tahsîs yapılması. Bu müctehidlerden bazılarına göre yaygın olan ve aidiyeti hakkında ihtilaf bulunmayan sahâbî sözü, ilim ifade eden bir hüccettir ve bu durumda icmâ mevzubahis olur.⁴²³

el-Gazzâlî de tahsîs edici delilleri iki grupta toplamaktadır. Bunlar:

1. Tahsîs edici hüviyette olan deliller: His delili, akıl, icmâ, âmm lafzı tahsîs eden özel nass, fahvâ yoluyla anlaşılan mana, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiili, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) takrîri (umûmun aksine fiil sergileyen sahabeden birisine ses çıkarmaması, bu davranışı onaylaması).⁴²⁴

2. Tahsîs edici olmadıkları halde tahsîs edici zannedilen deliller: Muhatapların âdeti, sahâbî sözü, âmmın özel bir sebep üzerine vârid olması.⁴²⁵

Şimdi bu delilleri tek tek ele alarak her iki müellifin konuya yaklaşımını sunacağız.

a. His delili: el-Bâkılânî, bu delile müstakil olarak yer vermemektedir. Verdiği örneklerden yola çıkarak bu delili akıl delillinin içinde ele aldığını görmekteyiz.⁴²⁶

el-Gazzâlî, his delilini ayrı bir delil olarak sunmaktadır. Her iki usûlcünün örnek olarak sunduğu şu ayeti vermekle yetineceğiz: “*Kendisine her şey verilmiş.*”⁴²⁷ Her iki müellif de buradaki *her şey* ifadesinin bütünü değil bir kısmı kapsadığını ifade etmektedir. el-

⁴²² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 172.

⁴²³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 172.

⁴²⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 144-155.

⁴²⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 155-158.

⁴²⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 173-176.

⁴²⁷ Ayetin tamamı şu şekildedir: “Gerçekten, onlara (Sebelilere) hükümdarlık eden, kendisine her şey verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadınla karşılaştım.” en-Neml 27/ 23.

Bâkılânî bunun akılla tahsîs edildiğini,⁴²⁸ el-Gazzâlî ise burada his delilinin tahsîs edici olduğunu belirtmektedir.⁴²⁹

b. Akıl delili: Her iki usûlcü de bu delile yer vermektedir. Örnek olarak “*Haccetmek, Allah’ın insanlar üzerindeki hakkıdır.*”⁴³⁰ ayetini vermektedirler. el-Bâkılânî, bu ayetin kapsamına çocukların ve ehliyeti noksan olanların girmediğini akılla anladığımızı ifade etmektedir. el-Bâkılânî, aklın tahsîs edici olmasından “*hitaba dahil olmadığı halde ismin kapsamına giren şeylerin hepsini içermediğini akıl cihetiyle bilmemizi*” kastettiklerini belirtmektedir.⁴³¹

el-Gazzâlî de bu ayeti örnek vermekte ve el-Bâkılânî ile aynı yorumu yapmaktadır.⁴³²

Her iki müellif, aklın tahsîs edici delil olamayacağını savunanların ileri sürmüş olduğu şu itiraza yer vermektedir: “Akıl delili, sem’î delillerden önce insanda bulunduğu için tahsîs edici bir delil olamaz, çünkü tahsîs edici delilin, tahsîs edilen lafızdan önce olması muhaldir.”⁴³³ el-Bâkılânî bu itiraza şöyle cevap vermektedir: “Bu konudaki tartışma, ibareden kaynaklanmaktadır. Akıl delilinin önce olması, bir ismin kapsamına giren şeylerden bazılarının hariç tutulduğunun bizim tarafımızdan bilmesine zarar vermez. Bu zaten bizim, âmmin tahsîsinden kastettiğimiz şeydir.”⁴³⁴ Biz, önceden var olan akıl delilini, ibâre gelmeden önce tahsîs edici olarak isimlendirmiyoruz. Biz akıllı, tahsîs edilen lafız mevcut olduğunda tahsîs edici delil olarak vasıflandırıyoruz. Aklın tahsîs edici olarak vasıflandırılması, ibârenin ortaya çıkışıylaadır. Bu yüzden onların söyledikleri geçersiz olmaktadır.”⁴³⁵

el-Gazzâlî de aynı gerekçeyle bu itirazın geçersiz olduğunu ifade etmektedir. Ona göre akıl delilinin tahsîs edici olması ayetin inmesinden önce değil, ayetin nüzûlünden

⁴²⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 174.

⁴²⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 144.

⁴³⁰ Âlu ‘İmrân 3/ 97.

⁴³¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 174.

⁴³² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 145.

⁴³³ bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 174-175; el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 145-146.

⁴³⁴ Müellif burada, âmmin tahsîsinin, ismin içine aldığı şeylerden bir kısmının hariç tutulması olduğunu kastetmektedir.

⁴³⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 175.

sonradır.⁴³⁶

Neticede her iki müellifin delil ve örneklerinde bir paralellik olduğu görülmektedir.

c. İcmâ' delili: el-Bâkılânî ümmetin, bir âmm için tahsîs edildiğine dair icmâ olduğunu bu âmmın icmâ gerçekleştiği haliyle tahsîse uğrayacağını ifade etmektedir. Zira ümmet, hata üzerinde birleşmez. Ayrıca nübüvvetten sonra gerçekleştiği için icmâm, nesih gibi değişme ihtimali de yoktur.⁴³⁷

el-Gazzâlî de âmmın icmâ ile tahsîs edilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre icmâ kat'îdir ve onda hata olması mümkün değildir. Âmmda ise ihtimal söz konusudur. el-Gazzâlî, icmân hükme delâlette özel nasstan daha etkin olduğunu söylemektedir. Çünkü icmâda nesih ihtimali yoktur ama nass için aynı durum söz konusu değildir.⁴³⁸

İcmâ'ın tahsîs edici delil olması konusunda ve icmâ-nesih ilişkisiyle ilgili olarak her iki müellif de aynı görüşlere sahiptir.

d. Özel nass: el-Bâkılânî, Kitap ve sünnette vârid olan âmmın, Kitap, sünnet ve sünnet yerine geçen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiili ile tahsîs edilmesi hususunda âmm ve hâssın teâruz edeceğini ifade etmektedir. el-Bâkılânî bu görüşü desteklemek için şunları söylemektedir: "Her ne zaman tarihi belli olmayan âmm ve hâss lafızlarla bir haber bulduğumuzda bu haberlerin birisinin, diğerinin hükmünü hem doğruladığını hem de onu tahsîs ettiğini görmemiz câizdir. Ancak bu durumda umûm manadaki haberin müfred olmaması ve hükmünün yerleşik olması gerekmektedir." el-Bâkılânî, buna şöyle bir örnek vermektedir: "*Gümüşte kırkta bir zekât vardır*"⁴³⁹ "*Göğün suladığında onda bir (zekât) vardır*"⁴⁴⁰ hadisleri ile "*İkiyüz dirhemden daha azında zekât yoktur. Beş veskten daha azında zekât yoktur*"⁴⁴¹ hadisi. Bu hadislerin ilk ikisi *husûs*, üçüncü hadis ise aynı konuda *umûm* ifade etmektedir. Hadislerin tarihleri bilinmediğinde bu görüşte olanlara göre bir

⁴³⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 146.

⁴³⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 181.

⁴³⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 146-147.

⁴³⁹ Ebû Dâvud, Zekât, 5; Dârekutnî, Sünen, II, 116.

⁴⁴⁰ Buhârî, Zekât, 55; Ebû Davud, Zekât, 12.

⁴⁴¹ Benzer ifadelerle bk.Müslim, Zekât, 1; Ebû Dâvud, Zekât, 2; Tirmîzî, Zekât, 7; Dârekutnî, II, 92.

teâruz söz konusu olmaktadır.⁴⁴²

el-Bâkılânî'ye göre âmmin hâsstan önce gelip hükmünün sabit olmuş olması, daha sonra hâssın gelip âmmin içine aldığı miktar kadarıyla onu neshetmesi ve âmmin hükmü yerleştikten sonra onu kaldırması câizdir. Aynı durumun tersi de mümkündür. Yine hâssın, âmmin içinde olması ve onu tahsîs için beyan yerine geçmesi câizdir. Hâssın, âmna dâhil olması câiz olduğunda âm ve hâsstan birisi kullanılmaz. Böylece âmmin içine aldığı miktarda teâruz söz konusu olur. Bu durumda da lafzın hükmünün uygulanması için bu ikisi dışındaki bir şeyle amel gerekli olur.⁴⁴³

el-Bâkılânî “Şayet bu durumda teâruzun olacağını dememiş olsak bu takdirde Kitap, sünnet ve bu ikisi yerine geçebilen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiilinin nassı (bu fiili haber veren metin) ile âmmin tahsîs edilmesini söylememiz gerekir. Zira bu iki nassı kullanmak ancak şu şekilde mümkün olur: Âm lafız, hâss lafızla tahsîs edilir veya hâss lafızla beyan cihetiyle tahsîs edilir yahut âmmdan geri kalan kısımda hâss lafız esas alınır.”⁴⁴⁴

el-Gazzâlî, özel nass ile âm lafzın tahsîs olunabileceğini belirtmektedir. el-Bâkılânî'nin yukarıda verdiğimiz görüşünü de özetle aktarmaktadır. el-Bâkılânî'nin görüşünün mümkün olabileceğini belirtmekle beraber ona göre en doğrusu tahsîsin ön plana çıkartılmasıdır. el-Gazzâlî'ye göre burada neshi ön plana çıkarmak uygun değildir. Çünkü âm lafızla hâssın irade edilmesi yaygın olarak yapılmaktadır hatta kullanım çoğu zaman böyledir. Nesih ise nadirdir. Bu yüzden tevehhümle neshin olduğunu varsaymak mümkün değildir. el-Gazzâlî, sahabe ve tabiîn uygulamasının da bu görüşü desteklediğini belirtmekte, onların tarihe, önce ya da sonra olmasına bakmaksızın hemen hâss ile âm üzerine hüküm vermede acele ettiklerini ifade etmektedir.⁴⁴⁵

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere her iki müellif de özel nass ile âmmin tahsîsini mümkün görmektedir. Ancak ne zaman vârid oldukları bilinmiyorsa bu konuda müelliflerimiz farklı düşünmektedir. el-Bâkılânî, bu durumda teâruzun olacağını ifade etmektedir. Bunun haricinde bir görüş belirtmek gerekirse bu durumda tahsîsin

⁴⁴² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 177.

⁴⁴³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 178-179.

⁴⁴⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 179.

⁴⁴⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 149.

mümkün olabileceğini belirtmektedir. el-Gazzâlî ise el-Bâkılânî'nin teâruzun sebebi olarak gördüğü nesih ihtimalinin de bulunuşundan dolayı tahsîsin ön plana çıkarılmamasını doğru bulmamaktadır. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin görüşüne yer vermekte, haklılık payının olabileceğini ifade etmekte ama nihâi olarak ondan farklı düşünmektedir. Ona göre bu durumdaki özel nass, âmm lafzı tahsîs eder.

e. Fahvâ yoluyla anlaşılan mana: el-Bâkılânî, fahve'l-hitâbın nass menzilesinde, hatta bütün ihtimalleri ortadan kaldırdığı için nasstan daha açık olduğunu ifade etmekte, bu yüzden fahve'l-hitabla âmmın tahsîs edilebileceğini belirtmektedir. “Onlara “öf!” bile deme!”⁴⁴⁶ ayetinden anne baba için diğer ezâ verici bütün şeylerin yasaklandığının anlaşıldığını örnek olarak vermektedir.⁴⁴⁷

el-Gazzâlî babanın dövülmesinin haramlığını, ona “öf!” demenin nehyedilmesinden anladığımızı ifade etmektedir. Lafızda zikredilmese de bunun nass gibi kesin olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁸

Her iki müellif, sözün söylenen kısmından hareketle söylenmediği halde anlaşılan mananın tahsîs edici bir delil olduğu noktasında hemfikirdir.

f. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiili: el-Bâkılânî, şöyle demektedir: “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiillerinin bir kısmı, hükmü beyan içi vâki olmuştur. Bu bilinen bir gerçektir. Durum böyle olunca onun beyan olduğu bir söze isnadından bilinecektir. O da bu fiilin, bir mücmeli beyan veya âmmı tahsîs için olduğunu bildiren sözdür. “*Hac menâsikini benden alınız.*”⁴⁴⁹ gibi sözler buna örnektir.”⁴⁵⁰

el-Bâkılânî'ye göre Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiili, Onun sözü yerine geçtiğine göre nasıl ki Hz. Peygamber'in sözü âmmı tahsîs edebiliyorsa aynı şekilde fiilin de âmmı tahsîs edebilmesi gerekir.⁴⁵¹

el-Bâkılânî'ye göre Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiiliyle tahsîsin geçerli olabilmesi için

⁴⁴⁶ el-İsrâ 17/23.

⁴⁴⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 251.

⁴⁴⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 150.

⁴⁴⁹ Müslim, Hacc, 310.

⁴⁵⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 242.

⁴⁵¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 243.

bizzat Hz. Peygamberin, söz konusu fiille teabbudî konulardaki hükmü beyan etmiş olduğunu bildirmesi icap etmektedir. Aksi takdirde söz konusu fiilin, tahsîs edebileceğini söylemek doğru olmaz.⁴⁵²

el-Bâkılânî'nin bu durumla alakalı verdiği bir örnek şu şekildedir: “Hz. Peygamber (s.a.s.) büyük ve küçük abdest bozarken yüzün ve sırtın kibleye doğru olmasını yasaklamıştır. İbn Ömer'in (r.a.), Hz. Peygamber'i (s.a.s.) bir satır üzerinde, Beyt-i mukaddese dönük olarak kaza-i hacetini gördüğü rivayet edilmektedir.”⁴⁵³ el-Bâkılânî, bu durum için çeşitli ihtimallerden bahsetmektedir. Bunlar özetle şöyledir: Birinci ihtimal, Hz. Peygamber (s.a.s.), bir engel olmaksızın yönelmeyi kastetmiştir. Bu rivayette Hz. Peygamber'in önünde bir sütne vardı. İkinci ihtimal, Hz. Peygamber'in kible ile Kâbe'ye dönük olmayı kastetmiş olabileceğidir. Üçüncüsü, bunun sadece Hz. Peygamber'e (s.a.s.) mahsus bir ibâha olabileceğidir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) bu fiili insanların göremeyeceği bir yerde yapmıştır ki bu da bu fiilin beyan cihetiyle yapılmadığına delâlet etmektedir.⁴⁵⁴

el-Gazzâlî, Hz. Peygamber'e ait fiilin, bir hükmü beyan edebilmesi için bunun bizzat Hz. Peygamber tarafından ifade edilmesi gerektiğini söylemektedir. Mesela “*Hac menâsikini benden alınız*”⁴⁵⁵ sözü böyledir. Hz. Peygamber'in fiili ile hükmün beyanını kastettiği açık değilse o takdirde şuna dikkat edilir: Eğer Hz. Peygamber'in söz konusu fiili, daha önceden vermiş olduğu hükümle çelişiyorsa (fiili sebebiyle) bu hüküm kaldırılmaz. Ancak el-Gazzâlî'ye göre bu fiil, tahsîs ihtimali taşır.⁴⁵⁶

el-Gazzâlî, çeşitli örnekler vermekte, bu örneklerde el-Bâkılânî ile aynı izahları yapmaktadır.⁴⁵⁷

Neticede Hz. Peygamber'in fiili, şayet hükmü beyan anlamı taşıdığı biliniyorsa tahsîs

⁴⁵² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 244.

⁴⁵³ Bu olayı anlatan rivayetler için bk. Buhârî, Vudû', 12; Müslim, Tahâret, 61; Ebû Davud, Tahâret, 5.

⁴⁵⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 246.

⁴⁵⁵ Müslim, Hacc, 310.

⁴⁵⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 150-151.

⁴⁵⁷ Mesela kazâ-i hacet kibleye dönük olmak ile ilgili yukarıda verdiğimiz hadisi el-Gazzâlî de örnek olarak sunmakta, el-Bâkılânî ile aynı izâhatta bulunmaktadır. bk. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 152-153.

edici bir delil olabildiği hususunda her iki usûlcü de hemfikirdir. Sonuç itibariyle verilen örnekler ve yapılan izahlarda el-Gazzâlî, el-Bâkılânî ile paralel bir çizgide durmaktadır.

g. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) takrîri: Hz. Peygamber'in (s.a.s.) huzurunda, herkesi bağlayan bir konuda açık hüküm dururken buna aykırı bir fiil meydana geliyor, Hz. Peygamber, bu aykırı fiile muttali oluyor ve buna ses çıkarmıyor. Böyle bir durum söz konusu olduğunda Hz. Peygamber'in tavrı ne anlama gelecektir?

el-Bâkılânî, konuyla ilgili özetle şöyle söylemektedir: “Böyle bir durumda şu ihtimaller düşünülebilir: Genel hükme aykırı olarak meydana gelen fiil, umûm hükmü tahsîsi ortaya koymak için gerçekleşmiştir. Bu yönüyle umûmu tahsîs etmeyi açıklamak içindir; veya bu fiil sadece o kişiye mahsus bir cevaz ya da o kişinin bu fiili o vakitte yapmasına ait bir durumdur.”⁴⁵⁸

el-Bâkılânî'ye göre âmm hükmün bütün mükellefler için, her zaman ve bütün yönleriyle haramlığı sabit olduktan sonra bu fiilin meydana gelmesi durumunda Hz. Peygamber'in, bunun, *tahrîmin neshi olduğunu* açıklaması gerekir. Burada neshin sadece bu kişi veya diğer mükellefler için olması da mutemeldir. Ancak el-Bâkılânî'ye göre bu tür yerlerde hükmün, herkesten ve bu konuyla ilgili olanlardan neshedilmiş olması tevehhümünü gidermek için bu neshin, sadece o kişi için geçerli olması daha uygundur.⁴⁵⁹

el-Gazzâlî, konuyu yukarıdaki gibi olabilecek ihtimalleri sunarak ele almakta, el-Bâkılânî gibi konuyu nesih ihtimaline bağlamaktadır.⁴⁶⁰ Sonuç olarak da kanaatini şöyle ifade etmektedir: “Şayet bu nesih, o şahsın özel bir hususiyetinden dolayı idiye, bir kişi hakkında verdiği hükmün, topluluk hakkında verdiği hüküm gibi olduğunu ümmetine öğreten Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu kişinin özel bir durumu olduğunu açıklaması gerekirdi. Bundan dolayı bu tür durumlar, mutlak neshe delâlet eder.”⁴⁶¹

Hz. Peygamber'in takrîrinin tahsîs edici bir delil olup olamayacağı meselesinde konuyu aynı üslupla ele alan müelliflerimiz, neticede farklı düşünmektedirler. el-Bâkılânî, nesih

⁴⁵⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 249.

⁴⁵⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 249.

⁴⁶⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 154-155.

⁴⁶¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 154-155.

ihtimalinin sadece o fiili yapan kişi için söz konusu olduğunu savunurken el-Gazzâlî, mutlak neshe delâlet ettiğini söylenektedir.

h. Muhatapların adeti: el-Bâkılânî umûm lafızların, muhatapların adetiyle tahsîs edilemeyeceğini ifade etmektedir. Buna gerekçe olarak şöyle söylemektedir: “Hüküm, her ne kadar mükelleflerin ıstılahlarıyla vârid olsa da muhatapların âdetine göre inmemiştir. Mesela Şârî’ “*Size bu gün yemeği ve içmeyi yasakladım*” demiş olsun. Burada muhatapların özel bir yemeği ve içeceği adet edinmiş olmaları bu hitabı, o yiyecek ve içeceğe tahsîs etmez. Bilakis bu tahrîmle bütün yiyecek ve içecekler onlar için yasaklanmış olur.”⁴⁶² el-Bâkılânî, dil ehlinin kullanım örfüyle bir kelimeyi içerdiği anlamlardan bir kısmına tahsîs etmelerinin bundan farklı olduğunu da belirtmektedir.⁴⁶³

el-Gazzâlî de aynı bilgileri vermekte ve hüccetin Şârî’ın lafzında olduğunu söylemektedir. Bunun da umûm üzere bulunduğunu belirtmektedir. Neticede muhatapların adetlerinin âmm ifadeyi tahsîs edemeyeceğini söylemektedir.⁴⁶⁴

Muhatapların âdetlerinin âmm ifadeyi tahsîs edemeyeceği hususunda her iki usûlcü de aynı kanaate sahiptir. Konuyu işleyişte ve verilen bilgilerde de paralellik bulunmaktadır.

i. Sahâbî sözü: el-Bâkılânî, bu meselede ihtilafın olduğunu ifade etmektedir. Kendi kanaatinin İmam Şafî’ın kevl-i cedîdi cihetinde olduğunu belirtmektedir. Bu görüş şu şekildedir: “Yaygın olsa da sahâbî sözü ile umûm tahsîs edilemez. Sahâbî sözü, ne hüccet ne de icmâdır. Zira yaygın olsa dahi bütün ashâbın aynı görüşte birleşmediği durum, icmâ olmaz. Umûm lafız, sahâbî sözünden daha evlâ olan bir delildir.”⁴⁶⁵ el-Bâkılânî, umûm sabit olduğunda hükmün subûtu için delil olabileceğini, aynı durumun sahâbî sözü için geçerli olmadığını ifade etmektedir. Neticede sahâbînin de ictihad yaptığını, yanılma durumunun onlar için de söz konusu olabileceğini belirtmektedir.⁴⁶⁶

el-Gazzâlî de sahâbî sözünün tahsîs edici bir delil olamayacağını savunmaktadır. Hüccetin, râvinin sözünde değil hadiste olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre sahâbî, belki

⁴⁶² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 253.

⁴⁶³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 254.

⁴⁶⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 153-154.

⁴⁶⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 209.

⁴⁶⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 210.

de bizim benimsemeyeceğimiz bir ictihad ve araştırmaya dayanarak tahsîste bulunmuştur.⁴⁶⁷

Her iki usûlcü, sahâbî sözünün tahsîs edici delil olamayacağı noktasında hemfikirdir. İkisi de sahâbînin ictihadıyla böyle bir sonuca varmış olma ihtimalinden hareket etmekte ve sahâbînin ictihadının delil olmadığı noktasında buluşmaktadırlar.

i. Âmmın özel sebep üzerine vârid olması: el-Bâkılânî bazen konuşan kişinin, âmm ifadeyi özel bir sebep ve soruya kasredebileceğinin bilinen bir durum olduğunu ifade etmektedir. Böyle bir durumda umûmdan bahsedilemeyeceğini belirtmektedir. Bunun gerekçesini “*karine, hitâbın umûm üzere olmasını engelliyor*” şeklinde ifade etmektedir. Ona göre hitaptaki maksadın özel sebep ve özel soruyla sınırlandırıldığı biliniyorsa bu lafız, hâssa hamledilir.⁴⁶⁸

el-Gazzâlî’ye göre *âmmın özel sebep üzerine vârid olması* tahsîs edici bir delil değildir. Bunun gerekçelerini de “Özel bir sebep üzerine söylenen âmm lafız” başlığı altında verdiği bilgilere havale etmektedir.⁴⁶⁹ Buradaki bilgilere baktığımızda ise el-Gazzâlî’nin, el-Bâkılânî’nin de gerekçe olarak verdiği “*kişinin niyetiyle ilgili karinenin*” tahsîs edici bir delil olabileceğini söylediğini görmekteyiz.⁴⁷⁰

Neticede her iki usûlcü de normalde âmmın özel sebep üzerine vârid olmasının, onun umûmuna engel olamayacağını savunmaktadır. Bu durumda da özel bir sebep üzerine vârid olan âmm, tahsîs edici delil hüveyetinde olmamaktadır. Ancak söylenen sözden kastedilenin umûm değil de husûs olduğu anlaşılıyorsa bu durumda da her iki usûlcü, tahsisin söz konusu olacağını söylemektedir. Sonuçta bu konuda da her iki müellif, aynı kanaati paylaşmaktadır.

j. Kıyas: el-Bâkılânî, önce konuyla ilgili görüşleri topluca zikretmektedir. Daha sonra umûmun kıyasla tahsîs edileceğini savunanların; umûm lafızla olan hükmün geçerli olacağını, umumûn kıyasla tahsîs edilemeyeceğini söyleyenlerin; sadece celf kıyas ile

⁴⁶⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 157.

⁴⁶⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 284-285.

⁴⁶⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 158.

⁴⁷⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 98.

umûm lafzın tahsîs edilebileceğini savunanların görüşlerini ve ileri sürdükleri delilleri ele almaktadır. el-Bâkılânî, bu delillere bazı cevaplar vererek onların geçersizliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.⁴⁷¹

el-Bâkılânî, kendi görüşünün şu şekilde olduğunu belirtmektedir: “Umûm ve kıyas, teâruz söz konusu olduğu oranda bir birini dengeler. Bunlardan biri sebebiyle diğersinin terkedilmesini gerektirecek ne aklî ne de şer‘î olan kesin bir delil vardır. Bu durumda hükmü bilmek için ikisi dışında başka bir delile müracaat edilir”⁴⁷² el-Bâkılânî’nin bu yaklaşımı, onun tevakkufu savunduğunu göstermektedir.⁴⁷³

el-Gazzâlî, özel bir nassın kıyasının, başka bir nassın umûmuna karşı gelmesi durumunda ne yapılması gerektiği hususunda ihtilafın olduğunu belirtmekte, özetle farklı görüşlere ve bunları savunanlara yer vermektedir. Daha sonra meseleyi farklı dört görüş dâhilinde ele almaktadır. İlk önce umûmu kıyasa takdim edenlerin gerekçelerini sunmakta, ikinci olarak kıyası takdim edenlerin görüşlerini ele almaktadır. Üçüncü olarak tevakkufu savunanların gerekçelerini sunmakta son olarak da celî ve hafî kıyas arasında ayırım yaparak konuyu değerlendirenlerin görüşlerine yer vermektedir.⁴⁷⁴

el-Gazzâlî, umûm ve kıyas birbirine karşı geldiğinde, güçlü kıyasın zayıf umûmdan veya güçlü umûmun zayıf kıyastan zanna galip gelmesi ve güçlü olanının takdim edilmesi görüşünü uygun bulmaktadır.⁴⁷⁵ Ona göre umûm ve kıyas, kuvvet bakımından birbirine denk ise el-Bâkılânî’nin de görüşü olan tevakkuf gerekir. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî’nin buradaki maksadının “*Gerek umûm ve gerekse kıyas, sadece umûm ve kıyas olmaları hasebiyle birisi diğersine tercih edilemez*” şeklinde ise bunun doğru olacağını belirtmektedir. Ancak el-Gazzâlî, umûm ve kıyastan hangisi hükme delâlet açısından daha kuvvetli ise onun takdim edilmesinin gerektiğini savunmaktadır.⁴⁷⁶

Neticede el-Bâkılânî ile el-Gazzâlî’nin, *kıyasın umûmu tahsîs edici delil olabilmesi*

⁴⁷¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 194-208.

⁴⁷² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 194-195.

⁴⁷³ Ebû Züneyd, el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 197, 7 no.lu dipnot.

⁴⁷⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 165-176.

⁴⁷⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 174.

⁴⁷⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 174-175.

meselesinde kısmen farklı düşündüklerini görmekteyiz. el-Bâkılânî, kıyasın umûmu tahsîs etmesini mümkün görmemekte, kıyasın açık veya kapalı olması arasında fark gözetmemektedir. el-Gazzâlî ise delâletin kuvveti açısından meseleyi ele almaktadır. Kıyas ve umûm, hükme delâlette aynı kuvvete sahip iseler el-Bâkılânî'nin görüşünün doğru olduğunu ifade etmektedir. Ama delâletin kuvveti açısından farklılık varsa güçlü olanın takdim edileceğini belirtmektedir.

Konuyu ele alış tarzında el-Bâkılânî'nin kullandığı usûlü el-Gazzâlî'nin de takip ettiğini görmekteyiz. el-Bâkılânî'nin tutunduğu deliller, el-Gazzâlî tarafından da ileri sürülmektedir.⁴⁷⁷ Varılan sonuç farklı olsa da uslûb açısından el-Bâkılânî'nin el-Gazzâlî'ye tesiri görülmektedir.

k. Haber-i vâhid: el-Bâkılânî, önce konuyla ilgili ihtilaflara yer vermektedir. Daha sonra kendi görüşünü şu şekilde ortaya koymaktadır: “Umûmî lafzın teâruz ettiği haber-i vâhid ile amel etme konusunda kesin delilimiz yoktur. Aynı şekilde haber-i vâhidin bir kısmına teâruz ettiği umûm lafzın kapsamına giren şeylerle amel etme konusunda da kesin bir delilimiz yoktur. Dolayısıyla *tekâbüle*⁴⁷⁸ hükmetmek gerekir.”⁴⁷⁹ el-Bâkılânî'nin, delillerin birbirini dengeleyeceğini (tekâbül) ifade etmesinden tevakkufu savunduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra farklı görüş sahiplerinin sunmuş oldukları delillere yer vermektedir. Çeşitli deliller getirmek suretiyle onların görüşlerinin geçersizliğini ispata

⁴⁷⁷ Örnek olarak bir delili sunmak istiyoruz. el-Bâkılânî, umûmu kıyasa tercih edenlerin şöyle bir delil sunabileceklerini ifade etmektedir: “ Haber-i vâhid, zâhir veya nasların bir kısmıyla değil, sahâbenin icmâ ile sabit olmaktadır.” el-Bâkılânî, buna şu şekilde cevap vermektedir: “ Kıyas ile amel de sahâbenin icmâ ile sabittir. Yoksa zahir veya nasların bir kısmıyla değil. Bu takdirde kıyas, zâhir ve nasın fer‘i değildir.” bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 204. el-Gazzâlî de aynı delili vermekte ve şöyle demektedir: “Kıyasın delil olması da icmâ ile sabit olmuştur. Hem icmân nasstan başka dayanağı da yoktur. Bu durumda kıyas, icmân, icmâ da nasın fer‘i olmaktadır.” bk. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 168.

⁴⁷⁸ Mantıkta teâruz eden önermelere “çelişik önermeler” denilir. Bu durumda iki önermeden biri doğru ise diğeri kesinlikle yanlıştır. Tekâbül ise “karşı olma” şeklinde isimlendirilir ki bu durumdaki önermelerin ikisi birden doğru olabileceği gibi ikisi birden yanlış da olabilir. Geniş bilgi için bk. Öner, Klasik Mantık, s. 83 vd.

⁴⁷⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 185-186.

çalışmaktadır.⁴⁸⁰

el-Gazzâlî de farklı görüşlere yer vererek konuyu ele almakta, en sonunda kendi tercihini ortaya koymaktadır.⁴⁸¹ Ona göre adil kişinin haberi, umûmdan daha evlâdır. Çünkü nass (açık ve net) olan bir şeyi rivayet hususunda bir adil kişiye duyulan iç rahatlığı, tıpkı şehâdet hususunda iki adil kişiye duyulan iç rahatlığı gibidir.⁴⁸²

el-Gazzâlî, umûmun mücmel olacağını savunanların görüşünün⁴⁸³ sağlam ve vâki olduğunu da belirtmekte, haber-i vâhidi inkâr edenlerin görüşünün ise son derece zayıf olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁸⁴

el-Gazzâlî, tevakkuf görüşüne sahip olanlar kısmında el-Bâkılânî'ye de atıfta bulunarak bu görüşün gerekçesi şu şekilde vermektedir: “Tek başına umûm, aslı kat’î, şümûlü zannî bir delildir. Tek başına haber-i vâhid ise aslı zannî, lafız ve manası ise kat’îdir. Bu ikisi birbirini dengelemektedir ve tercih için bir delil de yoktur. Dolayısıyla ikisi teâruz etmektedir. Bu yüzden de başka bir delile müracaat gerekmektedir.”⁴⁸⁵ el-Gazzâlî, diğer görüşlerin geçersizliğini ispat için çeşitli gerekçeler sunduğu halde tevakkuf ehlinin sadece görüşüne yer vermekle yetinmiş, değerlendirmeye girmemiştir.

Haber-i vâhidin, umûmu tahsîs edici bir delil olup olmaması meselesinde el-Bâkılânî ile el-Gazzâlî'nin farklı kanaatte olduklarını görmekteyiz. Tevakkûfun gerekeceğini ifade

⁴⁸⁰ Farklı görüş sahiplerinin sunduğu deliller ve el-Bâkılânî'nin onlara verdiği cevaplar için bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 184-193.

⁴⁸¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 158-164.

⁴⁸² el-Gazzâlî, İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 136.

⁴⁸³ el-Gazzâlî Müstasfâ'da. İsâ b. Ebân'a ait olan şöyle bir görüş zikretmektedir: “Umûm, kesin bir delille tahsîse uğramış ve zayıflayarak mecâza dönmüşse bu takdirde haber-i vâhid ondan daha evlâdır. Aksi durumda ise umûm daha evla olmaktadır.”bk. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 158-159. el-Bâkılânî de İsâ b. Ebân'a ait olan bu görüşe yer vermekte ve onun böyle bir umûmun mecâzla birlikte mücmel olacağını ifade ettiğini söylemektedir. Ancak el-Bâkılânî'nin kullandığı “İsâ b. Ebân...zannetti” şeklindeki ifade ona katılmadığını göstermektedir. bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 185. el-Gazzâlî'nin sağlam ve vâki olarak zikrettiği görüşün İsâ b. Ebân'ın görüşü olması kuvvetle muhtemeldir. el-Cüveynî Telhîs'te İsâ b. Ebân'ın görüşüne yer verdikten sonra dayanılan temel mantığın şu olduğunu ifade etmektedir: “Umûmun bir kısmı tahsîse uğrarsa umûm, geri kalan kısımlarda mücmel olur.” bk. el-Cüveynî, et-Telhîs, s. 196.

⁴⁸⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 165.

⁴⁸⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 164.

eden el-Bâkılânî'ye karşı el-Gazzâlî, adil kişinin rivayeti durumunda haber-i vâhidin evlâ olacağını savunmaktadır. Kesin bir delille tahsîse uğrayan âmın geri kalan kısımlarında mücmelliğin söz konusu olacağını savunan görüşün sağlam ve vâki olduğunu ifade etmesi, el-Gazzâlî'nin bu görüşe katıldığını göstermektedir. Bu görüş çerçevesinde el-Gazzâlî'nin de kesin delille tahsîse uğrayan âmın, artık haber-i vâhidle tahsîs edilebileceğini savunduğu anlaşılmaktadır. Neticede her iki usûlcünün farklı kanaatte olduğu görülmektedir.

2043. İki Umûmun Teâruzu

Konuyu üç temel başlık altında ele alacağız. Bunlar sırasıyla teâruz, husûstan habersiz olanlara umûmu duyurmanın câizliği meselesi ve husûs delili kendisine ulaşmamış müctehidin umûmla hüküm vermesi.

20430. Teâruz

Müelliflerimiz, teâruzun olabileceği yerler hususunda *aklî hükümler* ve *şer'î hükümler* diye ikili bir taksimat yapmaktadır. el-Bâkılânî, aklî delilin bulunduğu yerlerde teâruzun söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Ona göre aklî delil varsa teâruz gibi algılanan durumda aklî delilin gereğince hüküm verilir ve burada teâruz söz konusu olmaz. Teâruz gibi algılanan durum da teville giderilir.⁴⁸⁶

el-Bâkılânî konuyu çeşitli delillerle izah etmektedir. Mesela Allah'ın (c.c.) zatının ve sıfatlarının yaratılmamış olduğunun "*Her şeyin yaratıcısı*"⁴⁸⁷ gibi ayetlere muâriz olmaması, aklî teville bilinmekte ve bir teâruz söz konusu olmamaktadır. Aynı şekilde "*(Allah'a değil putlara tapıyorsunuz) ve yalan yaratıyorsunuz*"⁴⁸⁸ "*Sen benim iznimle, çamurdan kuşa benzer bir şey yaratıyordun*"⁴⁸⁹ "*Yaratıcıların en güzeli olan Allah ne yücedir*"⁴⁹⁰ gibi ayetler de "*Her şeyin yaratıcısı*"⁴⁹¹ ayetine muâriz değildir. Bu ayetler şu

⁴⁸⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 259.

⁴⁸⁷ el-En'âm 6/102.

⁴⁸⁸ el-Ankebût 29/17.

⁴⁸⁹ el-Mâide 5/110.

⁴⁹⁰ el-Mu'minûn 23/14.

şekilde aklî delille tevil edilip teâruz ihtimali ortadan kaldırılır: “(Allah’a değil putlara tapıyorsunuz) ve yalan yaratıyorsunuz”⁴⁹² ayetinde yaratma, “yalan söyleme” anlamındadır. “Sen Benim iznimle, çamurdan kuşa benzer bir şey yaratıyordun”⁴⁹³ ayetindeki yaratma ifadesi “şekil verme ve takdir etme” anlamındadır. Yine “Yaratıcıların en güzeli olan Allah ne yücedir”⁴⁹⁴ ayetindeki yaratıcılar ifadesinden “şekil verenler ve takdir edenler” anlamı kastedilmiştir. Dolayısıyla bu ayetler arasında teâruz söz konusu değildir.⁴⁹⁵

el-Gazzâlî de aklî delilin bulunduğu yerde teâruzun olamayacağını ifade etmektedir. Ona göre aklî delillerin birbirini nesih etmesi veya yalanlaması mümkün değildir. Şayet teâruz gibi bir durum algılanırsa ya haber sahih değildir ya da tevil edilir.⁴⁹⁶ el-Gazzâlî daha sonra yukarıda verdiğimiz ayetleri örnek olarak vermekte ve el-Bâkılânî ile aynı tevilleri yapmaktadır.⁴⁹⁷

el-Bâkılânî, şer‘î konularda teâruzun söz konusu olabileceğini ifade etmektedir. Buna sebep olarak şöyle demektedir: “Şer‘î hükümler, aklî hükümlerle (kazıyye) sâbit olmaz; nesih ve tebdîl, şer‘î hükümler için söz konusu olabilir. Buna mukabil aklî hükümlerde ihtilaf ve değişiklik söz konusu değildir.”⁴⁹⁸

el-Bâkılânî’ye göre zahiren teâruz halinde olan iki âmm veya iki hâss lafız bulunursa, yani bunlardan birisi hükmü ortaya koyuyor, diğeri de bu hükmü nefyedip geçersiz kılıyorsa şunu kesin olarak bilmemiz gerekir: Allah ve Rasûlü, mükelleflere bu şekilde teâruz eden lafızlarla aynı anda hitapta bulunmaz. Çünkü böyle bir hitap muhaldir. Birbirine zıt iki hükmü içine aldığı için teklife manidir.

el-Bâkılânî, bahsettiğimiz tarzda teâruz eden iki hitab önümüze çıkarsa burada iki

⁴⁹¹ el-En‘âm 6/102.

⁴⁹² el-Ankebût 29/17.

⁴⁹³ el-Mâide 5/110.

⁴⁹⁴ el-Mu‘minûn 23/14.

⁴⁹⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 260-261.

⁴⁹⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 177-178.

⁴⁹⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 178-179.

⁴⁹⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 262.

ihtimalin olabileceğini dile getirmektedir. Ya ikisi farklı zamanlarda vârid olmuştur; o zaman nesih söz konusudur. Bu durumda biri nâsîh, diğeri de mensûhtur. Ya da ikisi aynı anda vârid olmuştur; o zaman da istisnâ söz konusu olur. Bu durumda da birisi müstesnâ diğeri de müstesnâ minhtir.⁴⁹⁹

el-Bâkılânî'ye göre şayet teâruz eden bu lafızların hangisinin nâsîh hangisinin de mensûh olduğunu bilmiyorsak ve bilme imkânına da sahip değilsek kıyas veya diğerk şer'î delillerin birisiyle kesin bilgi elde etmeye çalışırız. Araştırdığımız halde yine bir sonuca ulaşamazsak bu takdirde müctehid için “*tahyir*” söz konusu olur. Bu durumda kefarete seçeneklerinde olduğu gibi herhangi birisiyle amel edilir.⁵⁰⁰

el-Gazzâlî'ye göre teâruz eden iki delilin uzlaştırılması mümkün değilse ya nesih söz konusu olur ya da biriyle amelde muhayyer bırakılırız. Mesela “*Dinini değiştireni öldürün*”⁵⁰¹, “*Dinini değiştireni öldürmeyin*” sözlerinde olduğu gibi çelişik bir durum olduğunda bunlardan biri nâsîh, diğeri de mensûhtur. Şayet tarihi tespit mümkün değilse bu durumda bu iki nassın birini def ettiği kabul edilir ve hüküm başka delillerde araştırılır. Yine bir sonuca ulaşılamazsa müctehid, ikisi arasından biriyle amel etmekle muhayyer olur.⁵⁰²

Her iki müellif de uzlaştırılması mümkün olmayacak derecede bir teâruz söz konusu olduğu durumda ilk önce tarihine ulaşabiliyorsak neshe hükmedeceğimizi, bu mümkün değilse başka bir delile başvuracağımızı, yine bir sonuç alınamazsa birisiyle amelde muhayyer bırakıldığımızı ifade etmektedirler. Ancak burada başvurulacak delil konusunda usulcülerimiz biraz farklı düşünmektedir. el-Bâkılânî, kıyas gibi şer'î bir delille teâruz durumunun ortadan kaldırılabileceğini savunmaktadır. el-Gazzâlî ise “*teâruz eden bu iki lafız birbirini def ederler, bu yüzden başka bir delile başvurulur*” demektedir.

İki müellifimizim yaklaşımındaki farklılığı şöyle bir örnekle izah edelim: Teâruz eden *a* ve *b* hükmü olsun. el-Bâkılânî, bu hükümlerdeki teâruzu gidermek için şer'î bir delile müracaat edeceğimizi ifade etmekte, şer'î bir delil bulamazsak tahyîrin söz konusu

⁴⁹⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 263.

⁵⁰⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 263-264.

⁵⁰¹ Buhârî, Cihâd, 149; Tirmizî, Hudûd, 25.

⁵⁰² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 179.

olacağını belirtmektedir. el-Gazzâlî ise şer‘î delillerle birlikte bu iki hükmün haricinde üçüncü bir hükme de başvurabileceğimizi ifade etmektedir. Yani el-Bâkılânî sadece *a* be *b* hükümleri bağlamında teâruzı gidermeye çalışırken el-Gazzâlî, bunlarla beraber *c* hükmüyle de teâruzun giderilebileceğini söylemektedir. Buna göre el-Gazzâlî, daha geniş bir seçenek sunmaktadır.

Bir şekilde uzlaştırma imkânı bulunan teâruzla ilgili olarak her iki müellifimiz de üç mertebeden bahsetmektedir. Bu mertebeler şöyledir:

1. Lafızlardan birisi âmm olur ve o ismin kapsamına giren her şeyi içine alır. Diğeri de hâss olur ve âmmın ihtiva ettiği şeylerden bir kısmını nefyeder. el-Bâkılânî bu durumla ilgili şöyle bir malumat vermektedir: “Mesela “*Göğün suladığında onda bir (zekat) vardır*”⁵⁰³ sözü ile “*Beş veskin altındaki şeylerde zekat yoktur*”⁵⁰⁴ sözleri arasındaki teâruz, her yönden değil, bir yöndendir. Buradaki teâruz, âmmın hâsstan fazla olan kısmı içindir. İhtilafın olduğu bu miktarda teâruz söz konusu olabilmektedir.”⁵⁰⁵ el-Bâkılânî, burada tarih bilinmiyor olsa da iki nass arasında nesih ihtimalinin mümkün olabileceğini söylemektedir. Yine bu ikisinin birlikte vârid olması da mümkün olabilir ki bu durumda beyan yoluyla âmmın bir kısmının dışarıda bırakılması söz konusu olabilir. Dolayısıyla bu iki nass arasında teâruz vardır.⁵⁰⁶

el-Gazzâlî el-Bâkılânî’nin örnek olarak verdiği hadisleri zikretmekte, ona ait olan görüşe de yer vermektedir. el-Gazzâlî’ye göre el-Bâkılânî, burada nesih imkânının olabilmesinden hareketle teâruzun gerçekleştiğini savunmaktadır.⁵⁰⁷

el-Gazzâlî’ye göre tercihe şayan olan görüş şöyledir: “Hâss lafız, âmm lafzı beyan tarzında gelmiştir ve ancak bir zaruret sebebiyle nesih takdir edilmelidir. Çünkü nesih yoluna zaruret halinde gidilir (burada ise öyle birşey yoktur). Nesih yoluna gidildiği takdirde zaruret yokken vehim yoluyla bir hükmün var olduğunu ortaya koymak gibi bir

⁵⁰³ Buhârî, Zekât, 55; Ebû Davud, Zekat, 12.

⁵⁰⁴ Benzer ifadelerle bk.: Müslim, Zekât, 1; Ebû Dâvud, Zekât, 2; Tirmizî, Zekât, 7; Dârekutnî, II, 92.

⁵⁰⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 265-266.

⁵⁰⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 262-263.

⁵⁰⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 180.

durum söz konusu olmaktadır.”⁵⁰⁸

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu mevzuda müelliflerimiz farklı kanaattedir. el-Bâkılânî, nesih ve beyan ihtimalleri olduğu için teâruzun söz konusu olduğunu savunmaktadır. el-Gazzâlî ise nesih, imkân dâhilinde olsa bile buradaki hâss lafzı içeren nassın beyan olarak kabul edilmesini doğru bulmaktadır. Dolayısıyla ona göre bu gibi yerlerde teâruz söz konusu değildir.

2. Karine olmadığında tevil ihtimali uzak olan nasslar arasındaki teâruz durumu. el-Bâkılânî buna şu hadisleri örnek vermektedir: “*Ribâ, ancak nesîededir*”⁵⁰⁹; “*Elden ele (peşin), misli misline/dengi dengine, kim artırır yada kendi hissesinin artırılmasını isterse ribâ olur.*”⁵¹⁰ Ona göre bu gibi ifadelerdeki teâruz, zâhiren olup lafzîdir. el-Bâkılânî’ye göre burada şöyle ihtimaller olabilir: “*Ribâ, ancak nesîededir*” hadisiyle özel bir soruya cevap verilmiş olabilir; iki farklı cins hakkında hüküm verilmiş olabilir; “*Elden ele (peşin), misli misline/dengi dengine, kim artırır yada kendi hissesinin artırılmasını isterse ribâ olur*” hadisi, “*Ribâ, ancak nesîededir.*” hadisini neshetmiş olabilir.⁵¹¹

el-Gazzâlî de bu bilgileri vermekte ve el-Bâkılânî’nin bu konudaki görüşünün daha tutarlı olduğunu ifade etmektedir. el-Bâkılânî’nin de yer verdiği⁵¹² şöyle bir ihtimal daha zikretmektedir: “ “*Ribâ, ancak nesîededir*”⁵¹³ sözü, iki farklı cinsin hükmüyle ilgili özel bir soruya cevap olarak gelmiş olabilir veya özel bir ihtiyaç sebebiyle de söylenmiş olabilir. Bu ihtimaller göz önüne alınarak bu hadisin, “iki farklı cins hakkında” olduğunun anlaşılması da mümkündür. Bu durumda iki hadisin arasını uzlaştırmak imkân dâhilindedir.” el-Gazzâlî bu bilgileri verdikten sonra şöyle bir ifade kullanmaktadır: “*Bize göre bu şekildeki bir yorum, uzak bile olsa, yine de neshe hükmedilmesinden daha*

⁵⁰⁸ el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 144.

⁵⁰⁹ Buhârî, Büyü’, 79; Müslim, Müsâkât, 104.

⁵¹⁰ el-Bâkılânî’nin verdiği şekilde bu hadisi bulamadık. Benzer ifadelerle bu konuyla ilgili hadisler için bk. Buhârî, Büyü’, 78; Müslim, Müsâkât, 82, 101.

⁵¹¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 266-267.

⁵¹² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 267.

⁵¹³ Buhârî, Büyü’, 79; Müslim, Müsâkât, 104.

iyidir.”⁵¹⁴

el-Gazzâlî, nesih ihtimalinin ağır basıp basmaması meselesini el-Bâkılânî ile münazara edercesine işlemektedir. Önce el-Bâkılânî’nin muhtemelen itiraz edebileceği noktaları tek tek vermekte, kendi delilini de cevaben zikretmektedir.⁵¹⁵

el-Bâkılânî, beyan ve tertib yoluyla birbirine hamletmekle teâruzun giderilebilmesini mümkün görmektedir.⁵¹⁶ el-Gazzâlî’ye göre el-Bâkılânî, beyan iradesine dair bir delâlet olmaması şartıyla neshi mümkün görmektedir. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî’nin bu görüşüne de yer vermekte ve buna dikkat çekmektedir.⁵¹⁷

Neticede bu meselede el-Bâkılânî, çeşitli ihtimallerle birlikte neshi de mümkün görmektedir. Fakat beyana delâlet eden bir karine varsa teâruzun olmayacağını ifade ile neshi devre dışı bırakmış olmaktadır. el-Gazzâlî, nesih ihtimalinin imkânını kabul etmekle birlikte diğer yorumlara karşı neshin tercih edilmemesi gerektiği kanaatindedir.

3. Birinin diğerinden bir yönden fazla bir yönden eksik olması durumunda iki umûmun teâruz etmesi. el-Bâkılânî, bu gibi kullanımlarda lâfzen bir teâruzun söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Ona göre bunların birbirine hamli mümkün olamayacak şekilde ise teâruz söz konusu olabilmektedir.⁵¹⁸ el-Bâkılânî, bu durumla alakalı birçok misalle konuyu izah etmektedir.⁵¹⁹ Biz bu örneklerden bir tanesini vermeye yetineceğiz.

“Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”⁵²⁰ ayetinin umûmu, aynı anda iki kız kardeşin, mülkiyet sebebiyle bir nikâh altında olmasını helâl saymakla birlikte birbirine yabancı olan iki kadının da aynı nikâh altında olmasının helâllüğünü

⁵¹⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 180-181.

⁵¹⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 181-183.

⁵¹⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 266.

⁵¹⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 183.

⁵¹⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 272.

⁵¹⁹ bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 273-274.

⁵²⁰ en-Nisâ 4/3.

göstermektedir. Bu ayetin zâhiri "... ve iki kız kardeşi cem etmeniz (ikisini birlikte nikâh altına almanız) haram kılındı..."⁵²¹ ayetinin hükmüne bir ilavede bulunmaktadır. Bu ilave, iki kız kardeşin mülkiyet yoluyla da olsa bir nikâh altında olmasına cevaz vermektedir. Bu anlamda bir teâruz ortaya çıkmaktadır.⁵²² Konuyla alakalı verdiği diğer örneklerde el-Bâkılânî, beyan ve nesih ihtimallerini mümkün görmektedir.⁵²³

el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin verdiği örnekleri eserine almaktadır.⁵²⁴ Yukarıda verdiğimiz ayetlerle ilgili tahsîsin olabileceğini ifade etmektedir. Kendi görüşünü, *beyana hamletme konusunda bir tercih unsuru ortaya çıkmadıkça bu ayetlerin birini diğerine hamletmenin doğru olmayacağı* şeklinde ortaya koymaktadır. Burada ise "... ve iki kız kardeşi.." ayetinin umûmunun korunmasını tercih sebebi saymaktadır. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin görüşünü de şu şekilde aktarmaktadır: "*Kâdî'nin mezhebine göre burada nesih takdiriyle teâruz ve tedâfu' söz konusudur.*"⁵²⁵

el-Bâkılânî, nesih de dâhil çeşitli ihtimallerden bahsetmekte ve eksik-fazla olan kısımlar için teâruzun söz konusu olduğunu savunmaktadır. el-Gazzâlî ise diğer maddelerde olduğu gibi nesihten önce bütün ihtimalleri değerlendirme gibi bir yolun takibini benimsemektedir. Fakat el-Bâkılânî'nin verdiği örnekleri paylaşmakta ve onun görüşüne de yer vererek kendi kanaatinin doğruluğunu ispata çalışmaktadır.⁵²⁶

Bu başlık altında son olarak her iki müellifin değindiği bir mevzuya yer vereceğiz. Bu da "*İki umûmun hiçbir tercih ve delil olmaksızın teâruz etmesi câiz olur mu?*" konusudur.

el-Bâkılânî, tarihleri bilinmiyorsa iki umûmdan bir tanesinin sonra vârid olduğu takdir edilerek neshe hükmedileceğini söylemektedir. Ama birlikte vârid olduklarını söylemek, teklifi ve imtihanı muhal kılıp iptal edeceği için câiz değildir.⁵²⁷ el-Gazzâlî, bazı âlimlerin, böyle bir teâruzun şüphe ve töhmete sebep olacağı, taat, ittiba ve tasdikten uzaklaştıracağı

⁵²¹ en-Nisâ 4/23.

⁵²² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 274.

⁵²³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 274-275.

⁵²⁴ bk. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 184-185.

⁵²⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 185.

⁵²⁶ bk. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 185-186.

⁵²⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 275.

gerekçesiyle bunu mümkün görmediğini belirtmektedir. Ona göre bunu savunan âlimlerin görüşü doğru değildir. Doğrusu bunun câiz olduğudur. Zira ilk asır ehli için açık olan bir durum, aradan uzun zaman geçmesi, delillerin kaybolması gibi sebeplerle bize kapalı kalmış olabilir. Bu da bizim, tercihte bulunabilmemizle ilgili olarak başka bir yönden delil aramamız konusunda bize yüklenmiş bir imtihan ve mükellefiyet olabilir. Bizim sorumluluğumuz, sadece bize ulaşan deliller ilelidir. Bu da imkân dâhilinde bir durumdur. Karşıt görüş sahiplerinin ifade etmiş oldukları taatten uzaklaştırma ve töhmete sebep olmak gibi gerekçeleri el-Gazzâlî, asılsız olarak nitelendirmektedir.⁵²⁸

Neticede her iki müellifin farklı düşündüğü açıkça görülmekte, el-Bâkılânî'nin de içinde bulunduğu bir grub âlimin savunduğu görüşü el-Gazzâlî tasvib etmemektedir.

20431. Husûstan Habersiz Olanlara Umûmu Duyurmanın Câizliği Meselesi⁵²⁹

el-Bâkılânî, akıl deliliyle tahsîse uğramış âmm bir lafzın, bu lafzın akıl deliliyle tahsîs edildiğine dâir daha önce hiçbir öngörüsü olmayan birisine duyurulmasının câiz olacağı hususunda ittifak olduğunu belirtmektedir. Çünkü akıl ve onun delil olma özelliği sem' yoluyla vârid olan lafızlardan daha öncedir.⁵³⁰

el-Bâkılânî, âmmın beyanının tehirini câiz görenlerin, -tahsîs edici delil bulunsa ve âmmın tahsîse uğradığı işitilmemiş olsa da-sadece âmmı duymanın câiz olduğu hususunda ittifak ettiklerini söylemektedir. Zira tahsîsi duymamak, tahsîsin beyanının geciktirilmesi menzilesindedir.⁵³¹

el-Bâkılânî, İbn Süreyc'in konuyla ilgili görüşüne yer vermekte ve kendisinin de bunu tercih ettiğini söylemektedir. Bu görüş özetle şöyledir: Bazı sem'î delillerle tahsîse uğramış olan âmm lafzın, tahsîse uğradığını işitmemiş olmak câizdir. Bu tahsîs delilleri konusunda araştırma yapılır. Tahsîs edici delil varsa ona göre amel edilir. Şayet böyle bir delil

⁵²⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 186.

⁵²⁹ Bu başlık altında Şârî'in, tahsîs edici delil olmasına rağmen, bu delile muttali kılmadan, müctehide sadece umûmu ulaştırmasının câiz olup olmaması konusu işlenecektir.

⁵³⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 301.

⁵³¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 302.

bulunamazsa, âmm lafzın umûmuyla hüküm verilir.⁵³²

el-Bâkılânî, hâssı duymadan, şer‘î hükümler için vârid olan âmmın duyulabileceğinin câiz olduğunu ifade etmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken şöyle bir hususa yer vermektedir: “Bu durumda lafzın, sadece umûm olduğuna kesin itikad gerekmez. Aksine müctehid, âmmın tahsîse uğramış olma ihtimalini de hesaba katar. Eğer tahsîse dair bir delil varsa onunla hüküm verir, böyle bir delile ulaşamamışsa, lafzın umûmuyla hükmeder.”⁵³³

el-Gazzâlî bu konuda da el-Bâkılânî ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Ona göre husus delili ya hemen ya da daha sonra vârid olabilir. Kendisine umûmun ulaştığı her müctehide husus delilinin de ulaşması gibi bir zorunluluk yoktur. Müctehide husus delili ulaşmamış olabilir ve bundan habersiz kalabilir. Bu durumda onun sorumlu tutulacağı husus, kendisine ulaşan kısımdır.⁵³⁴ Ancak el-Gazzâlî’ye göre böyle bir durumda müctehidin kendisine husus delilinin ulaşmamış olduğunu hesaba katıp, gerekli araştırma yaptıktan sonra bu lafzın, tahsîs ihtimalinin bulunduğu bir zâhir olduğuna kanaat getirmesi gerekir.⁵³⁵

el-Bâkılânî, farklı görüşte olanların sunmuş oldukları *öyleyse nâsihi duymayana mensûhu duyurmak da (ulaştırmak, muhatab kılmak) câiz olur* şeklindeki itiraza şöyle cevap vermektedir: “Bu durumda kişi araştırmasını yapar. Nâsihi buluncaya kadar mensûhla amel eder. Şayet nâsihi bulamazsa bu takdirde mensûhun hükmü sabit olmuş olur. Ama bu kişinin gerekli araştırmayı yapmış olması zorunludur.”⁵³⁶

el-Gazzâlî de bu itirazı aktarmakta ve el-Bâkılânî ile aynı cevabı vermektedir.⁵³⁷

el-Bâkılânî, *buna göre istisnâ’yı duymayana istisnâ edileni duyurmak da câiz olur* diyenlere şöyle cevap vermektedir: “İstisnânın lafza bitişik olması gerektiğinden bu dediğiniz geçersizdir. Ama bununla, istisnâ edileni duyup, istisnâyı herhangi bir sebeple

⁵³² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 302.

⁵³³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 302.

⁵³⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 187-188.

⁵³⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 189.

⁵³⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 303.

⁵³⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 188.

duymamayı kastediyorsanız bu durumda dediğiniz câiz olur.”⁵³⁸

el-Gazzâlî, bu itirazı da aktarmakta ve yine el-Bâkılânî ile aynı cevabı vermektedir.⁵³⁹

Her iki müellif, farklı görüşte olanların sunduğu başka itirazlara da yer vermekte, yukarıda verdiğimiz bilgiler çerçevesinde cevaplar sunmaktadır.⁵⁴⁰

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere her iki müellif de husûstan habersiz olanlara umûmun duyurulmasının (umûm ile sorumlu tutulmasının) câiz olduğu noktasında hemfikirdir. Ayrıca karşıt görüş sahiplerinin sunduğu deliller ve onlara verdikleri cevaplar yönüyle de aralarında paralellik bulunmaktadır.

20432. Husûs Delili Kendisine Ulaşmamış Müctehidin Umûmla Hüküm Vermesi

Bu konuyla ilgili et-Takrîb’de kısa bir bilgi mevcuttur. el-Gazzâlî’nin, el-Bâkılânî’nin konuyla ilgili görüşüne genişçe yer vermesi sebebiyle burada önce et-Takrîb’deki malumatı aktaracağız, sonra da konuyu el-Müstasfâ’daki bilgiler dâhilinde ele alacağız.

el-Bâkılânî, âlime gereken şeyin, tahsîs delilini araştırması, bu delilin olup-olmadığı hususunda ya kesin bir kanaate varması ya da zann-ı gâliyle buna hükmetmesi ve bu konuda bütün gücünü ortaya koymasıdır. Ona göre buradaki süre, kişinin durumuna göre değişebilmektedir; belirli bir sürenin istenmesi doğru değildir.⁵⁴¹

el-Gazzâlî, “birisi şöyle sorular sorabilir” diyerek konuya başlamaktadır: “Husûs delili ortaya çıkmadığı durumda umûmla hüküm vermek câiz olmuyorsa bu durum, müctehid için ne zaman açıklığa kavuşur? Bir de müctehidin, tahsîs edici delilin bulunmadığını kesin olarak bilmesi mi gerekir yoksa zann yeterli midir?”

el-Gazzâlî’ye göre bir müctehid, tahsîs edici delilleri araştırmadan umûmla hüküm veremez. Ona göre bu konuda tartışma yoktur. İhtilafın olduğu husus, bu delilleri araştırmanın boyutu ve zamanı hakkındadır.⁵⁴²

⁵³⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 303-304.

⁵³⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 188.

⁵⁴⁰ bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 304-306; el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 189.

⁵⁴¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 305-306.

⁵⁴² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 190-191.

el-Gazzâlî, müctehidin tahsîs edici delillerin kendisine ulaşip ulaşmadığından nasıl emin olacağı ve nasıl hüküm vereceği hususunda üç görüşün olduğunu belirtmektedir.⁵⁴³ Biz sadece el-Bâkılânî'nin de dâhil olduğu grubun görüşüne yer vereceğiz.

el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin de savunduğu şöyle bir görüşe yer vermektedir: “Müctehidin böyle bir durumda tahsîs edici delilin bulunmadığına kesin kanaat getirmesi gerekir. Aksi takdirde oluşacak kesin kanaat, saflık ve cehalettir. Bilakis kâmil âlimin, kesin delil olmaması sebebiyle ihtimal bulunduğunu nefsinde hissetmesi ve içinin rahat etmemesi gerekir. Bu konudaki müşkül/problem, kesin hükmü elde etmenin yolunun, tahsîs edici delilin nefyine dayanmış olmasıdır.”⁵⁴⁴

el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin bu durumla ilgili iki yol zikrettiğini ifade etmektedir. Birinci yol özetle şudur: “Âlimler bir mesele hakkında uzunca bir süre dururlar, çokça araştırma yaparlar. Artık onların gözünden tahsîs edici delilin kaçmış olması imkânsız hale gelir. Böyle bir durumda tahsîs edici delilin olmadığı kesin olarak söylenebilir.” el-Gazzâlî bu yaklaşımı iki yönden tutarsız bulmaktadır. Birincisi bu durumda sahabenin, çok fazla derinlemesine dalarak araştırma yapmadıkları bir konuda umûm lafıza tutunmaları gibi tutumlarını bir kenara bırakmak olur. İkincisi ise uzun süre üzerine durmak ve çokça araştırma yapmakla yakîn hâsıl olmayabilir. Ayrıca bütün âlimlerin görüşmüş olması mümkün değil ki hepsinin gözünden kaçmış olduğu bilinebilsin.⁵⁴⁵

el-Bâkılânî'nin zikrettiği ikinci yolu el-Gazzâlî şu şekilde aktarmaktadır: “Müctehid, her ne kadar konuyla ilgili bakılması gereken herşeyi ihata edememiş olsa bile şöyle bir yaklaşımla yakîn iddiasında bulunabilir: “*Şayet hüküm hâss olsaydı, muhakkak Allah Teâlâ mükellefler için bir delil dikerdi, bunu onlara ulaştırırdı ve bu delil mükelleflere gizli kalmazdı.*” el-Gazzâlî, bu delili de birincisi gibi yetersiz bulmaktadır. Ona göre ümmet bir şey hususunda icmâ edecek olsa, ümmetin hata üzerine icmâ muhal olduğundan, icmân hilafına delil olmayacağı kesin olmuş olur. Tartışmalı bir meselede icmâ nasıl düşünülebilir?⁵⁴⁶

⁵⁴³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 191.

⁵⁴⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 191.

⁵⁴⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 191-193.

⁵⁴⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 193-194.

el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'ye ait olarak verdiği bu görüşleri et-Takrîb'de bulamadık. et-Takrîb'de mevcut olan bilgide *tahsîs delilinin bulunmadığına dair kesin bilgiyle veya zann-ı galiple hükmedilebilmesi* yer almakta iken el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin de savunduğu görüş olarak aktardığı bilgide sadece *kesin bilgiyle hükmetmenin gerektiği* yer almaktadır.

el-Gazzâlî, konuyu ve farklı görüşleri ele aldıktan sonra kendi kanaatini ortaya koymaktadır. Ona göre tahsîs edici delilin bulunmayışıyla ilgili yakînin bu ölçüde olması şart koşulamaz. Müctehid, yaptığı araştırma neticesinde bir ilim ve bir zann elde etmek zorundadır. Elde edilecek zann, delilin bizzat bulunmadığına dairdir. Kesinlik (ilim), - bütün gücünü sarf etmesine rağmen bir delile ulaşamadığından-delilin kendisi (müctehid) açısından bulunmadığı konusudur. el-Gazzâlî, müctehidin ortalama bir araştırma yapacağını, bunun ölçüsünün de *artık müctehidin, bundan fazla gösterilecek çabanın boş olduğunu, buna ulaşmaktan aciz kaldığını yakînen hissetmesidir*. Ona göre müctehidin delili bulmaktan aciz kalması kendisi hakkında yakîndir. Bu delilin bizzat olmaması ise zannî bir durumdur.⁵⁴⁷

Müctehidin kendisine husûs delili ulaşmadığı zaman umûmla nasıl hüküm vereceği konusunda değinilen ortak yön, tahsîs edici delilin bulunup bulunmadığının nasıl tespit edileceği meselesidir. el-Bâkılânî, sadece kesin bir kanaati değil, zann-ı gâlibi de yeterli görmektedir. el-Gazzâlî ise müctehidin yaptığı araştırma neticesinde *artık araştırsa bile bir delilin olmadığına* kanaat getirmesinin gerektiğini ifade etmektedir. el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'yi de dâhil ettiği grubun görüşüyle bizim yukarıda el-Bâkılânî'nin, et-Takrîb'den alıntı yaptığımız görüşü arasında biraz fark vardır. Bu da bizde el-Gazzâlî'nin, bu görüşü muhtemelen el-Bâkılânî'nin diğer eserlerinden aldığı kanaatini oluşturmaktadır.

el-Gazzâlî'nin söylediği *husûs delilinin olmadığına dair yakînin bu derece olması gerekmez* görüşü ile el-Bâkılânî'nin zann-ı gâlibi yeterli buluşu, nihâi olarak aynı noktada buluşmaktadır. Ancak el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin bu meselede önerdiği iki yolu da eleştirmesi, bu konuya ondan farklı yaklaştığını göstermektedir.

⁵⁴⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 194.

2044. İstisnâ⁵⁴⁸

İstisnâ konusunda her iki müellifin değinmiş oldukları hususları, el-Gazzâlî'nin vermiş olduğu başlıklar altında ele alacağız. İlk önce "istisnânın hakikati", daha sonra "istisnânın şartları" son olarak da "birbirini takip eden cümlelerden sonra gelen istisnâ" şeklinde bir sıra takip edeceğiz.

a. İstisnânın hakikati: el-Bâkılânî, istisnânın hakikati için şöyle demektedir: "İstisnâ, kendine mahsus, sınırlı sayıda sıygaları olan, kendisinde zikredilen şeyin, ilk sözle kastedilmediğine delâlet eden bir kelimedir."⁵⁴⁹ el-Gazzâlî, istisnâ için kelimeler dâhil aynı tanımı yapmakta, sadece kelam değil de kavil/söz ifadesini kullanmaktadır.⁵⁵⁰

İstisnânın hakikatiyle ilgili olarak her iki müellif de tanımı şerh edici bir uslûb kullanmaktadır. el-Bâkılânî'nin *itirazlar ve cevaplar* şeklindeki usûlü, el-Gazzâlî'de *doğrudan tanımında kullanılan ifadelerle neyin kastedildiğini izah* şeklini almaktadır. Mesela el-Bâkılânî şöyle bir bilgi vermektedir: "Karşıt görüş sahibi, *istisnâ, söylendiğinde söze dâhil olan veya şu anda dâhi söze girmiş olan şeyin ondan çıkartılmasıdır* derse bu hatadır. Çünkü bu, hüküm için sabit olduktan sonra nesih ve tebdil/değiştirmedir ki bu doğru değildir. Bu durumda istisnâ, *kendisine dâhil olması sahih olan şeyin hitabdan çıkartılması* anlamına gelir."⁵⁵¹ el-Gazzâlî, istisnâ ile nesih arasında şöyle bir ayrım da bulunmaktadır: "Nesih, lafzın kapsamına giren şeylerin kaldırılmasıdır. İstisnâ ise söze dâhil olur ve o olmasaydı lafzın kapsamına girecek şeylerin, lafıza dâhil olmasını engeller. Nesih, hem kaldırma hem kesmedir; istisnâ ise sadece kaldırmadır."⁵⁵² el-Gazzâlî, istisnâ, tahsîs ve nesih arasındaki farklara da değinmektedir.⁵⁵³

İstisnânın hakikatiyle ilgili olarak yapılan tanım ve verilen ilave bilgilerde her iki müellifin aynı malumatı verdiği görülmektedir. Ancak el-Bâkılânî, ele aldığı hususlarla

⁵⁴⁸ İstisnâ cümlelerine klasik mantıkta birleşikliği gizli olan önermelerden "çıkarmalı önerme" adı verilmektedir. bk. Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 116.

⁵⁴⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 126.

⁵⁵⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 196.

⁵⁵¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 127.

⁵⁵² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 196.

⁵⁵³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 196.

ilgili daha fazla izahatta bulunmakta, buna mukabil el-Gazzâlî, neticeyi veciz bir şekilde ortaya koyma yolunu takip etmektedir. el-Gazzâlî, istisnâ, tahsîs ve nesih arasındaki farklara ayrıca değinmektedir.

b. İstisnânın şartları: el-Gazzâlî, istisnâ için üç şart zikretmektedir. el-Bâkılânî ise bu şartları müstakil başlıklarda ele almaktadır. Her iki müellifin zikrettiği şartları üç başlıkta ele alacağız.

1. İstisnânın bitişik olması: el-Bâkılânî, istisnânın, müstesnâ minhe/kendisinden istisnâ yapılan bitişik olmasının gerekli olduğunu ve ondan daha sonra bir yerde gelmemesi gerektiğini ifade etmektedir. İbn Abbas'ın (r.a.) istisnânın geciktirilebileceği şeklindeki görüşüne de değinen el-Bâkılânî, bu rivayetin uydurma olabileceğini, çeşitli şekillerde de tevil edilebileceğini dile getirmektedir.⁵⁵⁴ el-Gazzâlî de istisnânın bitişik olması gerektiğini savunmakta, o da İbn Abbas'ın (r.a.) görüşüne yer verip el-Bâkılânî gibi bir izahta bulunmaktadır.⁵⁵⁵

İstisnânın tehirini câiz görenlerin, *beyan ve tahsîs delillerinin geciktirilmesine* dayandıklarını ifade eden el-Bâkılânî, bunun geçersiz olduğunu belirtmektedir. Onlara karşı da özetle şu delilleri ileri sürmektedir: “Dilde istisnâ ile beyan ve tahsîs delilleri birbirinden ayrılmıştır. Sadece “*İllâ Zeyden*” gibi bir sözün anlamı yoktur. Tek başına anlamının olmaması sebebiyle istisnâ tehir edilince anlamsız bir şey söylenmiş olacaktır. Ayrıca bu dediğiniz doğru olsaydı o zaman şart, takyîd ve mübtedanın haberinin tehiri de tahsîs delillerine kıyasen câiz olur. Halbuki bu batıl bir durumdur.”⁵⁵⁶ el-Gazzâlî de bu bilgileri vermekte, dilde kıyasın geçersiz olduğunu vurgulamakta ve şart ile haberin tahsîs delillerine kıyasen tehir edilebileceğini söyleyen hiç kimsenin olmadığını belirtmektedir.⁵⁵⁷

Neticede istisnânın, müstesnâ minhe bitişik olması gerektiği ve farklı görüşte olanlara karşı getirilen delillerde her iki usûlcünün aynı kanaatte olduğu görülmektedir.

2. Müstesnâ/İstisnâ edilen şey: el-Bâkılânî, müstesnâyı iki kısma ayırmaktadır.

⁵⁵⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 128-130.

⁵⁵⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 197.

⁵⁵⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 131-132.

⁵⁵⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 198.

Birincisi, aynı cinsten olanların veya ismin altına giren şeylerden bir kısmının istisnâ edilmesi; ikincisi ise aynı cinsten olmayan şeylerin istisnâ edilmesi.⁵⁵⁸

el-Gazzâlî de müstesnâ için iki kısım zikretmektedir. Bunlar: *İstisnâ edilen şeyin müstesnâ minhle aynı cinsten olması ve lafzın kapsamına giren şeylerden bir kısmının istisnâ edilmesi*. el-Gazzâlî bu kısım için aynı cinsten olmayan istisnâ ifadesini de kullanmaktadır.⁵⁵⁹

İstisnâ edilen şeyin, kendisinden istisnâ edilenle (müstesnâ minh) aynı cinsten olmasına el-Bâkılânî şöyle bir örnek vermektedir: “*Zeyd hariç, insanları gördüm*”⁵⁶⁰ el-Gazzâlî de bu kısım için aynı örneği zikretmektedir. el-Gazzâlî ayrıca “şöyle denilemez” diye bir örnek daha ilave etmektedir. Bu da “*Eşek hariç, insanları gördüm*” şeklindedir.⁵⁶¹

el-Bâkılânî, ismin kapsamına giren şeylerden bir kısmının çıkartıldığı istisnâ için şöyle örnekler vermektedir: “*Yüzü hariç, Zeyd’i gördüm; kapısı hariç, evi gördüm*” el-Bâkılânî bu örneklerdeki istisnâ için *aynı cinsten olanın istisnâsı* demenin gerekmediğini ifade etmektedir.⁵⁶² el-Gazzâlî de aynı örneklere yer vermekte, bu tür istisnâda birincisinden farklı olarak müstesnânın (istisnâ edilen), müstesnâ minhin (kendisinden istisnâ edilen) cinsinden farklı olduğunu söylemektedir.⁵⁶³

el-Bâkılânî, “*Bunun üzerine, iblisin dışında bütün melekler hemen secde ettiler*”⁵⁶⁴ gibi ayetlerdeki istisnânın farklı cinsten olanların istisnâsı olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu tür istisnâlar için “*kelamın tahsîsi*” denilemez. Zira bu istisnâlarda ismin kapsamına dâhil olmayan şey çıkartılmaktadır. Tahsîsde ise ismin kapsamına dâhil olanlardan bir kısmının çıkartılması söz konusudur. el-Bâkılânî, konuyla ilgili farklı yaklaşımlara da değinmektedir. Bu tür istisnâların, bazılarınca *mana yönüyle*, bir gruba

⁵⁵⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 135.

⁵⁵⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 198.

⁵⁶⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 135.

⁵⁶¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 198. el-Gazzâlî bu örnekte eşeğin, insanla aynı cinsten olmaması sebebiyle böyle bir kullanımın uygun olmadığını göstermektedir.

⁵⁶² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 135.

⁵⁶³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 198-199.

⁵⁶⁴ el-Hicr 15/30.

göre de *teşbih yoluyla istisnâ* olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. el-Bâkılânî, bu tür istisnâlarda istisnânın, kullanımının hakikatten mecâza çevrilemeyeceğini vurgulamaktadır.⁵⁶⁵ Bu ifadesinden de farklı cinsten istisnâ olması durumunda da istisnânın hakikat anlamında olduğu kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır.

el-Gazzâlî de bu konuyu ele almaktadır. el-Bâkılânî ile paralel bilgiler vermekte ancak el-Bâkılânî'nin aksine, ona göre göre en zahir olan, bu tür kullanıma istisnâ demenin mecâz olmasıdır.⁵⁶⁶

Neticede aynı cinsten olmayanların istisnâsı durumunda, istisnânın hakikat anlamında kullanılacağını savunan el-Bâkılânî'nin aksine el-Gazzâlî, bu tür kullanımın mecâz olacağını ifade etmekte, el-Bâkılânî'nin görüşüne de atıfta bulunup kendisinin farklı kanaatte olduğunu söylemektedir. Diğer hususlarda, her iki müellifin aynı görüşleri paylaştığı ve paralel bilgilere yer verdikleri görülmektedir. Bu da daha sonra yaşamış el-Gazzâlî'nin, konuyu işlerken el-Bâkılânî'nin tesirinde kaldığını göstermektedir.

3. Başta söylenen şeyin ekseriyetinin istisnâ edilmesi: el-Bâkılânî, farklı görüşlere değindikten sonra, bunun câiz olmadığını ifade etmektedir. Buna delil olarak da şunları söylemektedir: “Dilciler, ismin altına giren şeylerin çoğunun istisnâ edilmesini kerih görmektedir. Mesela “*dokuz yüz doksan dokuzu hariç, bin adam gördüm*” sözü, onlar tarafından hoş karşılanmamaktadır.”⁵⁶⁷ el-Bâkılânî, yöneltilen çeşitli itirazlara da cevap vererek bu görüşünü savunmaktadır.⁵⁶⁸

el-Gazzâlî de bu konudaki farklı görüşlere değinmektedir. Daha sonra *el-Bâkılânî'nin bunun bazı noktalarda câizliğini destekleyici mahiyette bilgiler verdiğini söyleyerek*, onun görüşlerine yer vermektedir. et-Takrîb'deki bilgilerin özeti mahiyetinde olan bu malumattan sonra el-Gazzâlî, kendi görüşünün farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Ona göre *istisnâ edilen kısmın, kendisinden istisnâ edilenin çoğunluğunu oluşturması* şeklindeki kullanım her ne kadar hoş karşılanmasa da bunun sahih kabul edilmesi daha doğrudur. Mesela birisi “*dokuzu hariç, on dirhem borcum var*” dese, fakihlerin ittifakıyla bu kişinin

⁵⁶⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 136-137.

⁵⁶⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 199-201.

⁵⁶⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 141-142.

⁵⁶⁸ bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 142-144.

sadece bir dirhem borcu olmaktadır. Her ne kadar hoş karşılanmasa da bu kişinin sadece bir dirhem borcu olduğuna hükmedilmesi, bu istisnânın sahih olduğuna delâlet etmektedir.⁵⁶⁹

Neticede başta söylenen şeyin çoğunluğunun istisnâ edilmesi mevzuunda her iki âlim farklı kanaattedir. el-Bâkılânî, bunu câiz görmezken el-Gazzâlî'ye göre hoş karşılanmasa da evlâ olan, böyle bir istisnânın sahih olmasıdır. el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'den genişçe alıntılara yer vermesi, konuyu onu esas alarak işlediğini göstermektedir.

c. Birbirini takip eden cümlelerden sonra gelen istisnâ: el-Bâkılânî, örnekler vererek konuyu izaha başlamaktadır. Mesela bir kişi “*Kim eve girerse; kim yemek yerse; kim edepsizce söz söylerse, onu cezalandıracağım, ancak tövbe eden hariç*” gibi bir söz söylerse burada istisnâ bütün cümleleri mi kapsar yoksa son cümleyi mi? el-Bâkılânî, Ku'ân'da her iki kullanımın da mevcut olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı da tevakkufun gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte el-Bâkılânî, bu iki durumdan biri için belirlenme söz konusu olacaksa bir delile ihtiyaç olacağını söylemektedir.⁵⁷⁰ el-Bâkılânî, tevakkufu uygun görmeyenlerin, bir delil engeli olmadığı takdirde, birbirini takip eden cümlelerden sonra gelen istisnânın hepsine râci olduğunu ve hepsinde amel ettiğini söylemelerinin gerektiğini, bunun evlâ olduğunu belirtmektedir.⁵⁷¹ el-Bâkılânî, karşıt görüşte olanlara cevaplar vermekte, onların söylediklerini geçersiz kılmaya çalışmaktadır.⁵⁷² Bu tür yerlerde istisnânın bir kısmını kapsadığını iddia edenlerin görüşlerini ayrı başlık altında alıp değerlendirmekte ve bu görüşün yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır.⁵⁷³

el-Gazzâlî konuyu, el-Bâkılânî'ye benzer bir uslûbta işlemektedir. Önce benzeri örneklere yer vermekte, sonra böyle kullanımlarda istisnânın bütün cümlelere şâmil olacağını savunanların görüşünü ele almakta, daha sonra sadece bir kısmını kapsayacağını iddia edenlerin gerekçelerini vermekte ve bunları geçersiz kılmaya çalışmakta, en sonunda

⁵⁶⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 201-203.

⁵⁷⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 145-147.

⁵⁷¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 148.

⁵⁷² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 148-151.

⁵⁷³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 152-156.

da tevakkufu savunanların görüşüne yer vermektedir.⁵⁷⁴

el-Gazzâlî, tevakkufu savunanların şöyle bir gerekçe ileri sürdüklerini belirtmektedir: “Umûmîleştirmenin ve tahsîsin (yani bu tür yerlerde istisnânın bütün cümleleri kapsadığı ile bir kısmını içerdiği), her biri tahakküm olduğuna göre bunlar geçersizdir. Zira Arab’ın, bunların her ikisini de kullandığını görmekteyiz. Bu yüzden bunlardan birisinin hakikat, diğerinin mecâz olduğuna hükmetmek mümkün değildir. Dolayısıyla tevakkuf gerekir. Ancak dil ehlerinden, bunlardan birisinin hakikat, diğerinin mecâz olarak kullanıldığına dair mütevatir bir rivayet olursa o zaman başka.” el-Gazzâlî, en doğru görüşün bu olduğunu belirtmektedir. Ancak tevakkuf kaldırıldığında evlâ olanın umûmu savunanların görüşü olacağını belirtmekte ve bunu destekleyici deliller sunmaktadır.⁵⁷⁵

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere birden çok cümleden sonra gelen istisnânın hepsini mi yoksa bir kısmını mı kapsayacağı mevzuunda her iki müellif de aynı kanaattedir. Şöyle ki her iki usûlcü de temelde tevakkufun gerekeceğini savunmaktadır. Ancak bu kanaatte olmasalardı onlara göre uygun olan görüş, istisnânın bütün cümleleri kapsamasıdır. Konuyu işleyişte el-Bâkîllânî’nin takip ettiği usûlü el-Gazzâlî’nin de kullandığı görülmektedir.

2045. Şart

el-Bâkîllânî, şartı lafzî-lugavî ve manevi olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Manevi şartı da aklî ve şer’î diye taksim etmektedir. Daha sonra bunları tek tek tanımlayarak her biri hakkında bilgi vermektedir.⁵⁷⁶

el-Gazzâlî ise önce şartı tanımlamaktadır. Ona göre şart, yokluğunda meşrûnun (şart koşulan, bu şarta bağlanan şey) olmadığı şeydir. el-Gazzâlî, şartı lafzî-manevî gibi ikili bir taksim yapmadan aklî, şer’î ve lugavî olmak üzere üç kısma ayırmaktadır.⁵⁷⁷

el-Bâkîllânî, aklî şartı, o hâsıl olmayınca, şart koşulan şeyin de meydana gelmeyeceği,

⁵⁷⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 204-207.

⁵⁷⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 207-208

⁵⁷⁶ el-Bâkîllânî, et-Takrîb, III, 157.

⁵⁷⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 210.

bu şartın nefyiyle meşrûnun da nefyinin gerekeceği ve kendisinin meydana gelmesiyle meşrûnun da hâsıl olmasının gerekmeceği şekilde kendi dışındaki veya kendi dışındakinin yerine geçebilecek şey için olan şart diye tanımlamaktadır. Buna misal olarak ilim, kudret ve diğer canlılık alâmetleri için hayatın şart olmasını vermektedir. Ona göre bu zikredilenler, hayat olmadan meydana gelmez ve hayat ortadan kalkınca bunlar da ortadan kalkarlar.⁵⁷⁸

el-Gazzâlî, aklî şart için tanım hariç, yukarıdaki bilgilere yer vermektedir.⁵⁷⁹

el-Bâkılânî, şart olmadan meşrutun da olamayacağını, şart oluştuğunda ise meşrutun oluşmasının gerekmeceğini ifade etmektedir. Burada illete de değinen el-Bâkılânî, şartla illetin ayrıldığı noktayı vermektedir. Ona göre illet sabit olmuşsa, ondan doğan hüküm de sabit olur, illet ortadan kalkarsa ondan hâsıl olacak hüküm de ortadan kalkar. Ancak şart bulunduğu her zaman meşrutun da bulunması gerekmez. İşte şart, illetten bu yönden ayrılmaktadır.⁵⁸⁰

el-Gazzâlî de şart ve illet için bu ayrımı yapmakta ve el-Bâkılânî ile aynı açıklamalarda bulunmaktadır.⁵⁸¹

el-Bâkılânî, şer'î şart için şöyle bir tanımlamayı uygun görmektedir: “Allah Teâlâ'nın, îcab, nedb, tahrîm, helâl kılma, ibâha ve haram gibi teabbüdî bir hükmün meydana gelmesi için şart kıldığı şeydir.” el-Bâkılânî, recm için zinanın illet, muhsanlığın şart oluşunu buna örnek vermektedir.⁵⁸²

el-Gazzâlî, şer'î şart için sadece el-Bâkılânî'nin verdiği örnek ile namaz için abdestin şart olması örneğini vermekle yetinmektedir.⁵⁸³

el-Bâkılânî, lugavî şartı “*Sabit olduğunda umûmun husûsileştiği şartlar*” şeklinde tanımlamaktadır el-Bâkılânî, burada kastedileni “*dil ve mefhûmun hükmünde olan şart*” diye açıklamaktadır. Bunun için “*Ayağa kalkarsan, ben de ayağa kalkarım*” şeklinde pek

⁵⁷⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 157.

⁵⁷⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 210.

⁵⁸⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 157-158.

⁵⁸¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 210.

⁵⁸² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 158-159.

⁵⁸³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 210.

çok örnek vermektedir.⁵⁸⁴

el-Gazzâlî, yine ayrı bir tanımlama yapmadan sadece örnek vermektedir. Onun verdiği örnek ise şöyledir: “*Eve girersen, boşsun.*”⁵⁸⁵

Buraya kadar aktardığımız bilgilerde her iki müellifin de aynı malumatı verdiğini görmekteyiz. el-Gazzâlî, el-Bâkıllânî gibi şartı önce ikiye ayırıp sonra manevî olanı da iki kısma ayırmasa da sonuçta her iki usûlcü de şart için üç kısım vermektedir. el-Bâkıllânî, her kısım için ayrı ayrı tanımlama yapmakta, el-Gazzâlî ise ilk başta genel bir tanım verip bununla yetinmektedir. Ama verilen tanımlar ile örneklerin neticede aynı olduğu da aşikârdır.

el-Bâkıllânî, şart ve meşrûnun hükmü ile ilgili bazı esaslar zikretmektedir.⁵⁸⁶ el-Gazzâlî ise bunlara yer vermemekte, konuyu, el-Bâkıllânî'nin değinmediği bazı örnekler cihetiyle ele almaktadır.⁵⁸⁷ Sonuçta şartın tanımı ve nihâi taksiminde her iki müellifin aynı kanaatte olduğu, bazı ilave bilgilerde ise farklı malumat verdikleri görülmektedir.

2046. Takyîd

el-Bâkıllânî takyîde, âmmı tahsîs eden bir sıfat işlevi yüklemektedir.⁵⁸⁸ Ona göre ilim ehli, bir yerde mutlak, başka bir yerde mukayyed halde gelen aynı hüküm için takyîdin geçerli olacağı ve mutlak hükme itibar edilmeyeceği hususunda ittifak etmiştir. el-Bâkıllânî, adam öldürme kefaretiyle ilgili olan “..bir mümin köle azad etmesi gereklidir..”⁵⁸⁹ ayetini örnek vermektedir. Ona göre aynı durumla alakalı “köle azad etmesi gerekir” şeklinde bir ayet daha olsa mutlak, mukayyede hamledilir.⁵⁹⁰

el-Bâkıllânî, hüküm ve sebep farklı olduğunda mutlak ve mukayyedin birbirine

⁵⁸⁴ el-Bâkıllânî, et-Takrîb, III, 159.

⁵⁸⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 210.

⁵⁸⁶ el-Bâkıllânî, et-Takrîb, III, 161-167.

⁵⁸⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 211-212.

⁵⁸⁸ el-Bâkıllânî, et-Takrîb, III, 307.

⁵⁸⁹ en-Nisâ 4/92

⁵⁹⁰ el-Bâkıllânî, et-Takrîb, III, 308.

hamledilemeyeceği hususunda ilim ehlinin ittifakı olduğunu söylemektedir.⁵⁹¹

el-Bâkılânî, ilim ehlinin ittifak ettiği şöyle bir esastan daha bahsetmektedir: “Mutlak hükmü, aynı cinsten olan mutlak ve mukayyed hükümler bulunduğu zaman, ıtlakı üzere bırakmak gerekir. Çünkü bu gibi yerlerde mutlakı mukayyede hamletmek, mukayyedi mutlaka hamletmekten evlâ değildir. Burada mutlakın mukayyede hamli, mutlakın hükmünü uygulamamak gibi bir sonuç doğurur.” el-Bâkılânî, buna şöyle bir örnek vermektedir: “Yemin kefareti için olan oruç, mutlak bir haldedir. Onun cinsinden olan zıhar kefareti için olan orucun peş peşe olması, Hac ile ilgili olan orucun ise ayrı ayrı olması kaydı getirilmiştir.”⁵⁹²

el-Bâkılânî, hükmün aynı, sebebin farklı olduğu durumlarda takyîdin olup olamayacağı hususunda ihtilafın olduğunu ifade etmektedir. Farklı görüşlere yer veren el-Bâkılânî, *kıyas veya onun yerine geçebilecek bir şey olduğu zaman, sadece mutlakın mukayyede hamlinin olabileceği görüşünün doğru olduğunu ifade etmektedir.*⁵⁹³ el-Bâkılânî, farklı kanaatte olanların görüşlerinin isabetsizliğini ortaya koymak için çeşitli deliller getirerek konuya devam etmektedir.⁵⁹⁴

Takyîdi, “şart koşma” olarak nitelendiren el-Gazzâlî, mûcib ve mûceb aynı ise mutlakın, mukayyede hamledileceğini belirtmektedir. Buna örnek olarak da köle azad etmekle ilgili yukarıda aktarılan örneğe yer vermektedir.⁵⁹⁵

el-Gazzâlî, bu konuda el-Bâkılânî’ye atfen şöyle bir bilgi vermektedir: “Kâdî, teâruz bulunduğu görüşünde olmasına rağmen, hükmün birliği (ittihâd) durumunda, mutlakın mukayyede hamledilebileceğine dair âlimlerden ittifak nakletmiştir.”⁵⁹⁶ Ancak et-Takrîb ve et-Telhîs adlı eserlerde bu konuyla ilgili el-Bâkılânî’ye ait *teâruz bulunduğu* şeklinde

⁵⁹¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 308-309.

⁵⁹² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 309. el-Bâkılânî’nin verdiği örneklerden yola çıkarak ifade edilmek istenen hususun şu olduğu kanaatindeyiz: Mutlak olarak gelen bir hükmün cinsinden, farklı hükümler içeren iki ayrı mukayyed hüküm gelse, bu mutlak hüküm, hali üzere bırakılır. Zira ortada iki ayrı hüküm vardır ve neye göre hangisine hamledilecektir! Bu yüzden o hüküm, mutlak olarak kalmaya devam eder.

⁵⁹³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 310.

⁵⁹⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 310-317.

⁵⁹⁵ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 212-213.

⁵⁹⁶ el-Gazzâlî, İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 160.

bir görüş bulamadık.⁵⁹⁷

el-Gazzâlî, “zıhar” ve “katl” gibi *hüküm farklı olduğunda, mutlakın mukayyede hamledileceğini* söyleyenlerin tahakkümde bulunduğunu ve bunun dilin yapısına aykırı olduğunu belirterek bu görüşe karşı çıkmaktadır. Bu duruma örnek olarak da orucun, zıharda *peş peşelik*, Hac’da ise *ayrılık* ile kayıtlanmasını vermekte, yeminde mutlak olarak zikredildiğini belirterek, bu mutlak hükmün, farklı iki mukayyed hükümden hangisine hamledilebileceğini sormaktadır.⁵⁹⁸ Bazı âlimlerin, *kıyas delili olsa bile mutlakın kesinlikle mukayyede hamledilemeyeceğini* söylediklerini belirten el-Gazzâlî, bu görüşün yanlış olduğunu belirtmektedir. Bu konuda İmam Şâfiî’nin “*Bir delil varsa mutlak mukayyede hamledilir ve bu sadece umûmu tahsîs demek olur*” şeklindeki görüşünün doğru olduğunu söylemektedir.⁵⁹⁹

Verilen bilgilerden çıkan sonuca göre her iki müellif de takyîdi, *âmmı tahsîs etme* gibi kabul etmektedir. Hüküm ve sebep aynı olursa takyîdin olacağı, farklı olurlarsa takyîdin söz konusu olamayacağı, hükmün aynı sebebin farklı olduğu durumlarda ise bir delil olunca mutlakın mukayyede hamledilebileceği konusunda da her iki müellif aynı kanaattedir.

21. Lafızların Fahvâ ve İşâret Yönünden Delâleti

Lafızların, sıyga yönünden değil de fahvâ ve işâret yönünden delâleti konusunda, el-Gazzâlî’nin meseleyi ele alışı daha sistematik olduğu için biz de onu takip ederek mevzuu ele alacağız. el-Bâkılânî, konuyla ilgili bilgilerin bir kısmını et-Takrîb’in ilk cildinde,⁶⁰⁰ diğer kısmını da üçüncü cildinde⁶⁰¹ ele almaktadır. el-Gazzâlî ise bir bütün hâlinde konuya yer vermektedir.⁶⁰²

⁵⁹⁷ Bu konunun işlendiği yerler için bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 307-317; el-Cüveynî, et-Telhîs, s. 218-221.

⁵⁹⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 213-214.

⁵⁹⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 214.

⁶⁰⁰ bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 340-348.

⁶⁰¹ bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 331-365.

⁶⁰² bk. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 217-255.

el-Bâkılânî, mukaddime niteliğinde olan birinci ciltte⁶⁰³, anlam ifade eden hitabla ilgili bir tasnifte bulunmaktadır.⁶⁰⁴ Konumuzla alakalı hususlara *her yönüyle kendi başına anlam ifade eden hitâb* bölümünün *mefhûmu, lahnı ve fahvâsıyla müstakil mana ifade eden hitab* kısmı altında yer vermektedir.⁶⁰⁵ el-Bâkılânî, bunlar arasında bir ayırım yapmadan çeşitli örneklerle konuyu işlemektedir.⁶⁰⁶ Mefhûmu'l-muhâlefe konusuna ise üçüncü ciltte *delîlu'l-hitâb* başlığı altında yer vermektedir.⁶⁰⁷ el-Gazzâlî ise eserinin üçüncü kutbu olarak zikrettiği *hüküm çıkarma metodları* bölümünün bir alt konusu olarak *lafızların fahvâ ve işaret yönünden delâleti* başlığı altında bu konulara değinmektedir.⁶⁰⁸

Biz, el-Gazzâlî'nin tasnifini esas alacağız. Ancak sadece her iki müellifin de değindiği hususlara yer vereceğiz. Bu çerçevede “İktizânın delâleti, hükümün münâsib vasfa izâfesinden talfilini anlamak, mefhûmu'l-muvâfaka ve mefhûm (mefhûmu'l-muhâlefe/delîlu'l-hitâb)” başlıkları altında konuyu işleyeceğiz.

210. İktizânın Delâleti

el-Bâkılânî'ye göre “*Size leş, kan, domuz eti haram kılındı*”⁶⁰⁹, “*Size analarınız, kızlarınız... haram kılındı*”⁶¹⁰ gibi ayetlerde haram kılınan husus, birinci ayette yeme, ikincisinde ise cinsel ilişkidir. Yoksa bu ayetlerde haram kılınan şey, dokunma veya bakma değildir. Bu da lafzın mefhumundan anlaşılmaktadır. Bu mefhûm (anlaşılan mana), kullanım örfüyle bunu duyanların zihninde hemen meydana gelir.⁶¹¹

el-Gazzâlî, iktizâyı, *lafzın delâlet etmediği ve telaffuz da edilmeyen ancak lafzın zaruretinden kaynaklanan bir delâlet çeşidi* olarak tanımlamaktadır. Bu zaruret için de üç hususu özellikle zikretmektedir. Birincisi, sözü söyleyen kişinin doğru sayılabilmesinin

⁶⁰³ Ebû Züneyd, el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 441, 20 no'lu dipnot.

⁶⁰⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 340.

⁶⁰⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 340-341.

⁶⁰⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 340-348.

⁶⁰⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 331-365.

⁶⁰⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 217-255.

⁶⁰⁹ el-Mâide 5/3.

⁶¹⁰ en-Nisâ 4/23.

⁶¹¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 344-346.

böyle bir iktizaya bağlı olması. İkincisi, telaffuz edilen şeyin şer‘an var olabilmesinin ancak böyle bir iktizayla mümkün olması. Üçüncüsü de söylenen şeyin akılla anlaşılabilmesinin ancak böyle bir iktizayla gerçekleşebilmesi.⁶¹²

el-Bâkılânî'nin verdiği bilgilere baktığımızda sadece el-Gazzâlî'nin üçüncü durum olarak zikrettiği hususla alakalı malumat olduğundan biz de el-Gazzâlî'nin bu çerçevede söylediklerine yer vermekle yetineceğiz. el-Gazzâlî, yukarıda aktardığımız ayetleri örnek olarak göstermektedir. Ona göre bu ayetlerde ifade edilen mananın aklen doğru sayılabilmesi ve bir anlam ifade edebilmesi için bazı fiillerin takdir edilmesi gerekir. Söz konusu ayetlerde takdir edilen fiil, *yeme* ve *cinsel ilişkiyle ilgili fiillerdir*. Ona göre takdir edilecek fiil, kullanım örfüyle bilinir.⁶¹³

Neticede her iki müellif, bu tür kullanımlarda mananın doğru anlaşılmasının lafzın kendisinden değil de bir fiil takdiriyle mefhûmundan anlaşılabilirdiği noktasında aynı kanaattedir. Ancak el-Gazzâlî'nin meseleyi ele alışı daha geniş boyuttadır.

211. Hükümün Münâsib Vasfa İzâfesinden Talîlini Anlamak

el-Bâkılânî, “*Hırsızlık yapan erkeğin ve kadının ellerini kesin*”⁶¹⁴, “*Zina eden kadın ve erkekten her birine yüzer değnek vurun*”⁶¹⁵ gibi ayetlerde ifade edilen hükümün illetinin, bu ayetlerin mefhûmundan anlaşıldığını belirtmektedir. Ona göre burada ellerin kesilmesi hükümünün illeti hırsızlıktır. Bu da ayetteki lafızlarda dile getirilmeyen kısımdan anlaşılmaktadır.⁶¹⁶

el-Gazzâlî de aynı bilgileri vermektedir. İlaveten bu tür delâletin, *imâ* ve *işaret* olarak adlandırıldığı gibi *fahve'l-kelâm* ve *lahnu'l-kelâm* olarak da adlandırıldığını söylemektedir.⁶¹⁷

⁶¹² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 217.

⁶¹³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 218-219.

⁶¹⁴ el-Mâide 5/38.

⁶¹⁵ en-Nûr 24/2.

⁶¹⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 347-348.

⁶¹⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 221-222.

212. Mefhûmu'l-muvâfaka

el-Bâkılânî, “*Onlara karşı öf bile deme!*”⁶¹⁸, “*Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür*”⁶¹⁹ gibi ayetleri örnek vermekte ve şöyle bir izahta bulunmaktadır: “Dil konusunda yetkin olan herkes şunda ittifak etmiştir: Bu tür sözlerin manasından ve lahnından⁶²⁰ bunları duyan kişinin ilk önce anladığı şey, ibareden anlaşılmanadan daha çabuk zihne gelir; en azından bu iki mana birbirine eşit bir durumda olur.”⁶²¹

el-Bâkılânî, bazılarının “*Onlara karşı öf bile deme!*” ayetinden azarlamamanın ve dövmenin haram oluşu kıyas yoluyla bilinir” diyebileceğini söylemektedir. Bunlara cevaben ise şöyle demektedir: “Şayet onlar kıyasla, lafızda olmaksızın ismiyle anlaşılabilir olmayı kastediyorlarsa zaten bunda ihtilaf yok. Ama başka şeye kıyası ve onun manasından istidlâlle anlaşılmayı kastediyorlarsa bu uzak bir şeydir. Çünkü hitabın hükümleriyle ilgilenen bütün âlimler, bunu kıyas ve istinbatla bilmeye ihtiyaç duymaz. Şayet buna ihtiyaç duysalardı bu takdirde mananın farklı bir tarafa kayması söz konusu olurdu veya hataya düşülürdü.”⁶²²

el-Bâkılânî, “*Yetim mallarını haksızlıkla yiyenler...*”⁶²³ ayetinden yetim mallarını itlafın, bütün çeşitleriyle nehyedilmiş olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir. Ona göre mala zarar verme, çoğunlukla malı yeme şeklinde olduğu için sadece itlafın bu şekli ifade edilmiş, diğerleri zikredilmemiştir. (Onlar da bu ayetin mefhûmundan anlaşılmaktadır.)⁶²⁴

el-Gazzâlî, mefhûmu'l-muvâfaka için şöyle bir izahla konuya başlamaktadır: “*Sözün siyakının ve maksadının delâletiyle, söylenenden hareketle söylenmeyi anlamak.*” “*Onlara karşı öf bile deme!*”⁶²⁵ ayetinden azarlama, öldürme ve dövmenin yasak ve haram

⁶¹⁸ el-İsrâ 17/23.

⁶¹⁹ el-Zilzâl 99/7.

⁶²⁰ Bir sözde sükût geçilen şeyin mantûk olan şeye varlık ya da yokluk bakımından uygun olması. Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1998, s.283.

⁶²¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 342.

⁶²² el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 342-343.

⁶²³ en-Nisâ 4/10.

⁶²⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, I, 343.

⁶²⁵ el-İsrâ 17/23.

oluşunun anlaşılmasını buna örnek vermektedir.⁶²⁶ el-Gazzâlî, bu tür ayetlerde *sadece zikredilen hususun en alt sınırı söylemenin, en üst sınıra dikkat çekmek olduğunun* söylenebilmesi için sözün ve bu sözün ne için sevk edildiğinin bilinmesinin gerektiğini, yoksa sadece alt sınırı zikretmenin böyle bir dikkat çekmeyi hâsıl etmeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre az önceki ayetin anne-babaya saygı ve onlara hürmet için sevk edildiğini bilmeseydik, öf demenin yasaklanmasından öldürme ve dövmenin yasak olduğunu anlayamazdık.⁶²⁷

el-Gazzâlî, dövmenin, öf demeye kıyasla haram olduğunu, zira öf deme eziyet verme sebebiyle haram kılındığını, dövmede ise ondan daha fazla eziyet olduğu için onun da haram olacağını söyleyenlere cevaben özetle şöyle demektedir: “Şayet kıyas etmek suretiyle illet birlikteliği olduğu için böyle bir hüküm çıkarmayı kastediyorlarsa bu yanlıştır. Ama söylenenden hareketle söylenmeyeni anlamayı kastediyorlarsa bu doğrudur. Lakin bunun da bir şartı vardır. O da söylenmeyenin, söylenenden önce veya onunla beraber anlaşılması, ondan geriye kalmamasıdır.”⁶²⁸ el-Gazzâlî bunun bazen mefhûmu’l-muvâfaka, bazen de fahve’l-lafz olarak isimlendirildiğini belirtmektedir.⁶²⁹

Neticede her iki müellif de mefhûmu’l-muvâfaka ile hüküm verilebileceğinde hem fikirdir. Yine her iki müellif, böyle bir durumda hüküm vermenin kıyas yoluyla olacağını savunanlara, *söylenenden hareketle söylenmeyenin anlaşılmasının kastedilmesi hariç*, karşı çıkmaktadır. Konuyu ele alış tarzı, verilen örnekler ve varılan sonuçlarda her iki müellifin aynı çizgide olduğu görülmektedir.

213. Mefhûm (Mefhûmu’l-muhâlefe/Delîlu’l-hitâb)

Konuyu daha anlaşılır kılmak için delîlu’l-hitâbı, çeşitli başlıklar dâhilinde ele alacağız. İlk önce ne anlama geldiğini işleyeceğiz. Daha sonra bu konuyla ilgili farklı yaklaşımlara özetle yer verip, her iki müellifin savunmuş olduğu görüşün delillerini sunacağız. Son olarak da el-Gazzâlî’nin bir başlık açarak yer verdiği *delîlu’l-hitâbın derecelerini*

⁶²⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 222.

⁶²⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 223.

⁶²⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 223.

⁶²⁹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 223.

zikredeceğiz. Ancak bunlardan bir kısmı et-Takrîb’de olmadığı için biz sadece her iki eserde müştereken ele alınan hususlara yer vermekle yetineceğiz.

a. Tanım: el-Bâkılânî, kendisiyle hüküm verileceğini savunanlara göre delîlu’l-hitâbın şu anlama geldiğini ifade etmektedir: “Hükümün, bir şeyin iki vasfından birisine bağlanması, böylece o sıfatın kendisinde bulunduğu şeyin hükmünün sabit olmasının, diğer sıfat için o hükmün tam tersinin söz konusu olduğunu göstermesidir.” el-Bâkılânî, buna örnek olarak şunları vermektedir: “İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır.”⁶³⁰ “Sâime koyunda zekât vardır.”⁶³¹ el-Bâkılânî, delîlu’l-hitâbla hüküm verileceğini savunanlara göre bu sıfatlara sahip olanlar için hükmün sabit olacağını ve bunlara muhalif olan sıfatlar içinse aynı hükmün verilemeyeceğini söylemektedir.⁶³²

el-Gazzâlî, ilk önce mefhûmun ne olduğunu açıklamakta, sonra da mefhûmla istidlâlin ne anlama geldiğini izah etmektedir. Ona göre mefhûmun anlamı şudur: “Bir şeyin özellikle zikredilmesi, hükmün bu zikredilenden başkası için söz konusu olmadığına istidlâl etmektir.” Bu çeşit istidlâlin mefhûm olarak adlandırılmasının sebebini de *hükmün, söylenene değil de sırf mefhûma dayanması* olarak açıklamaktadır. Bunun, delîlu’l-hitâb şeklinde de adlandırıldığını söylemektedir.⁶³³

el-Gazzâlî, mefhûm istidlâlinin mahiyeti için de şunları söylemektedir: “Hükümün, bir şeyin iki vasfından birisine bağlanması, bu hükmün vasıf bakımından zıt olanlar için söz konusu olup olmaması, mefhûmla istidlâlin mahiyetini oluşturmaktadır.” el-Gazzâlî, yukarıda verdiğimiz ayet ve hadisleri örnek olarak sunmaktadır.⁶³⁴

Yapılan tanımlamada ifade edilen hususların aynı olduğu görülmektedir. Bu da bir sıfatın (veya biraz sonra vereceğimiz delîlü’l-hitâb derecelerinden birisinin) zikredilmesinin, aynı zamanda bu sıfatla verilen hükmün, o şeyin diğer sıfatları için geçerli olmadığına da delâlet edip etmemesidir.

⁶³⁰ el-Mâide 5/95

⁶³¹ Sâime koyunların zekâtı için bk. Buhârî, Zekât, 13; Ebû Davûd, Zekât, 5; Tirmîzî, Zekât, 4, Nesâî, Zekât, 10; İbn Mâce, Zekât, 13; Muvatta‘, Zekât, 23.

⁶³² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 331.

⁶³³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 224.

⁶³⁴ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 224.

b. Görüşler: el-Bâkılânî, bu konuda ihtilafın olduğunu söylemektedir. İmam Şâfiî ve ona tabi olanlar, Mâlikî ve Zâhirîlerin çoğunluğu ile Ebû'l-Hasen el-Eşârî'nin delîlu'l-hitâbla hüküm verileceği kanaatinde olduğunu ifade etmektedir. Iraklı âlimler, bir kısım Mâlikîler, bunların dışında mütekellim ve fakîhlerden bir grub âlim, İbn Süreyc ve Şâfiîlerden bir grubun ise delîlu'l-hitâbla hüküm verilemeyeceğini savunduğunu belirten el-Bâkılânî, doğru görüşün bu olduğunu ve kendisinin de bu kanaati taşıdığını ifade etmektedir.⁶³⁵ Bu görüşün doğru olduğunu göstermek için el-Bâkılânî, çeşitli deliller sunmaktadır. Bu deliller özetle şöyledir:

1. Böyle bir şeyin geçerli olması dil ehlinde yapılacak mütevatir rivayetle sabit olabilir. Böyle bir rivayet ise sabit değildir. Şayet böyle kullanımın olmadığına dair bir rivayet istenecek olursa bunu söyleyenlere “*Arapların vaz' etmediği bir şey için delil sunmamız gerekmez*” şeklinde cevap verilir.⁶³⁶

2. Birisi, “*Zeyd sana kasten vurursa sen de ona vur*” derse bu kişiye “*Şayet yanlışlıkla vurursa da ona vurayım mı*” diye bir soru sorulması güzel karşılanmıştır. Dolayısıyla bu husus, mefhûmdan anlaşılamamaktadır ki bir soruya ihtiyaç duyulabilmektedir. Böyle bir sorunun normal karşılanması Arapların dilinde bunun doğru olduğuna delâlet etmektedir.⁶³⁷

3. Araplar, hükmü bazen bir sığata bağlarlar. Onların bu sığata zıt şeyde verdikleri hüküm, bazen bu sığata bağlayarak verdikleri hüküm gibi olmaktadır. Dolayısıyla nefyedilmiş hüküm, bu hükümle aynı olmaktadır.⁶³⁸ Bununla şu sabit olmaktadır: Sığatın aynı ya da zıt olması fark etmiyor, ikisi de müsâvidir.⁶³⁹

4. Hükmün bir sığata bağlanması, onun muhalefetine delâlet etmez. Çünkü bu hükmün o sığata bağlanması, o sığatın sahibinin bir filinden haber verme konumunda olabilir. Nitekim “*Siyah kalktı, gitti, çıktı*” demek, beyaz için bunlarının zıddı olduğuna delâlet

⁶³⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 332.

⁶³⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 334-335.

⁶³⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 335. Yani mana, mefhûmdan anlaşılamamaktadır. Sorunun sorulmasının normal karşılanması buna delâlet etmektedir.

⁶³⁸ Yani zıt sığatlara bağladıkları iki hüküm aynı olmaktadır.

⁶³⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 335.

etmeyeceği hususunda ittifak vardır. “*Siyaha veya siyahlara vur*” demenin beyaza vurmayı nefyetmeyeceği de aynı şekilde buna örnektir.

el-Bâkılânî’ye göre bu delillerin yanında dil ve meânî ehlinin ittifak ettiği bir husus da mefhûmun muhalifiyle hüküm vermenin doğru olmadığına delâlet eder. Şöyle ki bir özel isim veya sıfat birisine verilince, onlar (dil ve meânî ehli), hükmü bu isme bağladıklarında hükmün, o isim hakkında sabit olduğunu ifade etmiş olurlar. Şayet mefhûmun muhalifiyle hüküm verilecek olursa, mesela ilmi ele alacak olursak, bu durumda ilmin o kişiden başkasında olmadığı gibi bir sonuç ortaya çıkabilecektir. Bunun yanlış olduğunun bilinmesi de mefhûmun muhalifiyle hüküm vermenin doğru olmadığına delâlet etmektedir. Şayet *dilde kıyasın olmayacağı* şeklinde bir itirazda bulunulursa bu itirazı yapanlara durumun ifade ettikleri gibi olmadığı söylenir. Zira burada isimlerin vaz‘ edilmesindeki amaç, isimlendirilenleri temyizdir.”⁶⁴⁰

Buraya kadar aktardığımız bilgiler ve dile getirilen deliller, el-Gazzâlî tarafından da aynı şekilde zikredilmektedir.⁶⁴¹

el-Gazzâlî, mefhûmun muhalifiyle istidlâl edilemeyeceğini savunanlar arasında el-Bâkılânî’yi de göstererek yukarıda verdiğimiz delilleri sıralamakta, beşinci bir delil olarak da şunu ilave etmektedir: “Arapların, haber veren birkaç kişiden bahsederken sadece birisini anmakla yetinme gibi bir konuşma tarzları vardır. Arapların bu kullanımlarından nasıl şüphe duymuyorsak aynı şekilde belirli özellikleri taşıyan birilerinden o özellikleriyle ilgili haber verirken de bunlardan sadece bir tanesini zikretmelerinden de kuşku duymuyoruz. Mesela sen, “*Zarîf kişiyi gördüm; uzun boylu kişi kalktı; dul kadını nikâhladım; sâime koyun satın aldım*” diyebilirsin. Bu sözlerden sonra da “*bakireyle de evlendim; ma’lufe koyun da satın aldım*” demen mümkündür. Bu, önceki sözünle çelişik, onun hükmünü kaldıran ve onu yalanlayan bir ifade olmuş olmaz. Ama birinci sözün ardından “*dul kadınla evlenmedim; sâime koyun satın almadım*” deseydin bu çelişki olurdu. Şayet, hüküm ispatla anlaşıldığı gibi nefy ile de anlaşılabilir olsaydı, sonra gelen

⁶⁴⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 336-337.

⁶⁴¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 225-227.

cümle, öncekinin zıddı ve onu tekzib etmiş olurdu.”⁶⁴²

el-Bâkılânî, muhaliflerin gerekçelerine yer verip, çeşitli deliller sunarak onların geçersizliğini ispata çalışmaktadır.⁶⁴³ el-Gazzâlî de aynı delillere yer vermekte ve el-Bâkılânî’yle benzer gerekçelerle bu delillere itiraz edip onların görüşlerinin isabetsizliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.⁶⁴⁴ Biz, aradaki paralelliği göstermesi açısından sadece bir tane delil ile müelliflerimizin bu delile yönelttiği itirazları örnek olarak vereceğiz.

el-Bâkılânî, mefhûmun muhalifi ile hüküm verilebileceğini iddia edenlerin şöyle bir delil ileri sürdüklerini belirtmektedir: “Ya’lâ b. Ümeyye (r.a.), Hz. Ömer’e (r.a.) “*emniyet içinde olduğumuz halde ne diye hâlâ namazları kısaltıyoruz*” demişti. Hz. Ömer de “*senin merak ettiğin şeyi ben de merak ettim ve Hz. Peygamber’e (s.a.s.) bunu sordum. Şöyle dedi: Bu, Allah Teâlâ’nın size bir sadakasıdır. Onun sadakasını kabul edin.*” Bu söz, o ikisinin “*kâfirlerin size bir fenalık yapmasından korkarsanız...*”⁶⁴⁵ ayetiyle şöyle bir akıl yürütme yaptığını gösterir: *Emniyet halinde hüküm, korku halinin hilafına olması gerekir.*” el-Bâkılânî bu delile cevap olarak şunları söylemektedir: “Durum sizin zannettiğiniz gibi değildir. Bilakis onlar şundan dolayı taaccüp ettiler: Namazda aslolan onun tamamlanması ve kısaltılmasının yasak oluşudur. Sonra kısaltılmasının mübah oluşunda, korkunun bulunması şart koşulmuştur. Bu da korku ortadan kalkınca namazın tam kılınmasını gerekli kılar ve hüküm aslına döner. Hz. Ömer ile Ya’lâ b. Ümeyye, şart ortadan kalkınca namazların kısaltıldığını görünce buna taaccüp ettiler. “Korkunun yerine geçen şey nedir” dediler. Hz. Peygamber (s.a.s.) de korkunun yerine bir şeyin geçmediğini, bunun Allah’ın bir sadakası olduğunu söyledi. O ikisinin taaccüp ettiği husus budur. Yoksa onlar, namazı kısaltmanın korku sebebiyle olacağını, bunun hilafına bağladıklarından dolayı taaccüp etmemişlerdir.” el-Bâkılânî, yöneltilebilecek birkaç hususa da değinerek diğer bir delile geçmektedir.”⁶⁴⁶

⁶⁴² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 228.

⁶⁴³ bk. el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 339-365.

⁶⁴⁴ bk. el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 228-243.

⁶⁴⁵ Ayetin tamamı şu şekildedir: “Yolculuk ettiğinizde, kâfirlerin size bir fenalık yapmasından korkarsanız, namazı kısaltmanızda size bir sorumluluk yoktur. Zira kâfirler, size apaçık düşmandırlar.” en-Nisâ 4/101.

⁶⁴⁶ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 349-350.

el-Gazzâlî bu delile şöyle yer vermektedir: “Ya‘lâ b. Ümeyye (r.a.), Hz. Ömer’e (r.a.) “emniyet içinde olduğumuz halde ne diye hâlâ namazları kısaltıyoruz” demişti. Hz. Ömer de “senin merak ettiğin şeyi ben de merak ettim ve Hz. Peygamber’e (s.a.s.) bunu sordum. Şöyle dedi: Bu, Allah Teâlâ’nın size(bir rivayette siz kullarına) bir sadakasıdır. Onun sadakasını kabul edin.” O ikisi, ayette geçen “eğer korkarsanız...” kısmındaki tahsîsin mefhumunun geçersizliğinden dolayı böyle bir taaccübde bulunmuştur.” el-Gazzâlî bu delile şöyle cevap vermektedir: “Asıl olan, namazın tam kılınmasıdır. Korku hali, bundan istisnâ edilmiştir. Yoksa korku olmadığında namazların tam kılınmasının vacib oluşu, tahsîs ile değil, aslın hükmü sebebiyledir.”⁶⁴⁷

Verilen örnek ve yapılan izahlar açısından değerlendirdiğimizde aradaki paralellik açık olarak görülmektedir.

c. Delîlu’l-hitâbın dereceleri: el-Gazzâlî, delîlu’l-hitâb için sekiz mertebe zikretmektedir.⁶⁴⁸ Biz, el-Gazzâlî’nin yapmış olduğu tasnifi temel alarak sadece her iki müellifin değindiği hususlara yer vereceğiz.

1. Mefhûmu’l-lakâb: el-Bâkîllânî, mefhûmu’l-lakâbın geçersiz olduğunu ifade etmektedir. Buna örnek olarak da şöyle demektedir: “Şayet, *Zeyd âlimdir* denilse, mefhûmu’l-lakâbı savunanlara göre *Zeyd*’in dışındakilerin âlim olmaması gerekir. Onlar âlimliği *Zeyd* dışındakilerden nefyetmiş olurlar. Bu da Allah’ın, meleklerin, nebîlerin ve *Zeyd* dışındaki bütün insanların âlim olmadığı sonucunu doğurur ki bu geçersizdir.⁶⁴⁹ el-Gazzâlî, mefhûmu’l-lakâbın bu mertebeler içinde en uzak olanı olduğunu ifade etmektedir. Buna ribâ hükmünü sadece altı eşyaya tahsîs etmeyi örnek olarak vermektedir.⁶⁵⁰

Neticede her iki müellif de mefhûmu’l-lakâb ile hüküm verilemeyeceği görüşündedir.

2. Mefhûmu’ş-şart: el-Bâkîllânî, şartın olmadığı yerlerde hükmün de olmayacağı görüşünün geçersiz olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşü desteklemek için şöyle bir delil ileri sürmektedir: “Bir hüküm için farklı iki şart söz konusu olabilir. Bundan dolayı

⁶⁴⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 234.

⁶⁴⁸ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 244-251.

⁶⁴⁹ el-Bâkîllânî, et-Takrîb, III, 337.

⁶⁵⁰ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 244.

birisinin “*Zeyd kalktığında; konuştuğunda; sana ikram ettiğinde ona ikram et*” demesi câizdir. Bunun mümkün olmasının sebebi, nihayetinde hükmün şarta bağlanmasının, hükmün vücûbiyeti için alâmet yapılmasıdır. Bu şartın alâmet yapılması, başka şartın da alâmet olmasını engellemez. Bunun en son noktası, şer‘î illet mesabesinde olmasıdır. Bir şeyin illet olması, başka bir şeyin de illet olmasına mani değildir. Bundan dolayı bir hükmün isbatı için farklı iki illetin olması câizdir.”⁶⁵¹ el-Bâkılânî, şartın, beyan için vârid olması durumunda delîlu’l-hitâbın geçerli olabileceğini ifade edenlere de karşı çıkmaktadır. Az önceki durumla bunun arasında fark olmadığını söylemektedir.⁶⁵²

el-Gazzâlî, konuyla ilgili farklı yaklaşımlara yer vermekte ve el-Bâkılânî’ye atfederek verdiği *mefhûmu’ş-şartla hüküm verilemeyeceği* şeklinde görüşün, daha önce verilen bilgilere kıyasen kendilerince de doğru olduğunu ifade etmektedir. el-Gazzâlî, bu görüşün doğruluğuna delil olarak *şartın bulunduğu zaman hükme delâlet edeceğini, yokluğunda ise bir şey göstermeyeceğini, hükmün iki illete bağlanması câiz olduğu gibi, iki şarta bağlanmasının da câiz olduğunu* söylemektedir.⁶⁵³

Bir şartın belirtilmesi, o şartın olmadığı yerlerde hükmün zıddının uygulanmayacağı hususunda her iki müellif de aynı kanaattedir. Dolayısıyla iki usûlcü de mefhûmu’ş-şart ile hüküm verilemeyeceği konusunda hem fikirdir. el-Gazzâlî’nin farklı görüşlere yer verip, el-Bâkılânî’ye ait olanın, kendisince doğru olan görüş olduğunu ifadesi ve bu görüşü delillendirmede el-Bâkılânî ile benzer bir yol takip etmesi, ondan etkilendiğini göstermektedir.

3. “İnnemâ” ile başlayan ifadeler:⁶⁵⁴ el-Bâkılânî, bir hükmün “*innemâ*” ile başlamasının, zikredilmeyen kısım için bu hükmü nefyetmek veya hükmü tekid etmek anlamına gelip gelmeyeceği hususunda şunları söylemektedir: “Bu, muhtemeldir. Çünkü zikredilen hükmün gerçekleşmesinin buna bağlanması ve onu tekid etmesi kastedilebilir. Söylenen kısmın dışında kalanlardan hükmü nefyetmek için de varid olması muhtemeldir.

⁶⁵¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 363-364.

⁶⁵² el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 364.

⁶⁵³ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 246.

⁶⁵⁴ *İnnemâ* ile başlayan ifadeler, *bileşikliği gizli olan önermelerden* “özümlü önermeler” sınıfına girebilirler. Mukayese için bk. Öner, Klasik Mantık, s. 68.

Çünkü *innemâ* bu iki şekilde de kullanılmaktadır. Böyle demek her ne kadar uzak bir ihtimal olmayıp câiz ise de sözün zâhiri, hükmün zikredilene bağlanıp, onun dışındakileri nefyetmesini gerektirmektedir.”⁶⁵⁵ Buna şöyle bir örnek vermektedir: “*Ameller, ancak niyetler ile dir*”⁶⁵⁶ hadisinden *niyet yoksa fayda sağlayıcı amel de yok* gibi bir sonuç anlaşılmaktadır. Yine “*Allah’tan korkanlar, ancak âlimlerdir*”⁶⁵⁷ ayetinin zâhiri, âlimler dışındaki insanların Allah’tan korkmadıklarını gösterir. Bu, mutlak ifadenin zâhiridir.”⁶⁵⁸ el-Bâkılânî, *innemânın* sadece tekid için gelmesinin de mümkün olduğunu belirtmektedir. Ona göre bundan dolayı “*Ameller, ancak niyetler ile dir; acı ile dir; meşakkat ile dir*” denilmesi normal karşılanmaktadır.⁶⁵⁹ Yine el-Bâkılânî’ye göre “*inneme’n-nebiyyu Muhammed*” ifadesi, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) nübüvvetinin sabit olduğunu tekid anlamına gelmektedir. Yoksa “*Ondan başka insanlardan nebi yoktur*” gibi bir anlamda değildir. Yine “*İnnemâ Zeydun âlimun*” ifadesinde de *innemâ* tekid anlamı katmaktadır. Yoksa “*Zeyd’den başka âlim yoktur*” gibi bir anlam bundan çıkmaz.⁶⁶⁰

el-Bâkılânî, yukarıda ifade edilen hususların sadece *innemâ* ile sınırlı olduğunu, onun manasını içeren diğer sözlerin bu kurala dâhil olmadığını da vurgulamaktadır.⁶⁶¹

el-Gazzâlî, el-Bâkılânî’nin yukarıda verdiğimiz görüşünü şöyle özetlemektedir: “*Kâdî, bu tür kullanımın, hasr hususunda zâhir, tekid için ise muhtemel olduğunu ikrar etmiştir.*” el-Gazzâlî, el-Bâkılânî’nin yer verdiği örnekleri aktardıktan sonra “*Bize göre de tercihe şayan olan görüş budur*” demektedir. Ancak el-Gazzâlî, el-Bâkılânî’nin bu hususu sadece *innemâya* tahsîs ettiğini, “*Beldedeki âlim, Zeyd’dir*” gibi sözlere bunu uygulamadığını belirtmekte, her ne kadar *innemâ* kadar güçlü olmasa da bu tür kullanımların da hasr hususunda *innemâya* ilhak edilebileceklerini söylemektedir. Daha sonra bu tür kullanımla

⁶⁵⁵ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 360.

⁶⁵⁶ Buhârî, Bedâiu’l-vahy, 1; Müslim, İmâret, 155; Ebû Dâvud, Talak, 11; Tirmîzî, Fedâilu’l-Cihâd, 16; Nesâî, Taharet, 60.

⁶⁵⁷ Fâtır 35/28.

⁶⁵⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 361.

⁶⁵⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 360-361.

⁶⁶⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 361.

⁶⁶¹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 362.

ilgili bilgi vermektedir.⁶⁶²

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşünü verdikten sonra kendisinin de bunu tercih ettiğini ifade etmesi, bu konuda da el-Bâkılânî'nin el-Gazzâlî'ye etkisini göstermektedir. Ancak el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'den farklı olarak, anlam açısından *innemâya* karşılık gelen kullanımlar için de *innemâ* ile ilgili hükmün uygulanacağını düşünmektedir.

4. Mefhûmu'-l gâye (*Hattâ* ve *ilâ* sıygalarıyla hükmün bir bitiş noktasına çekilmesi):

el-Bâkılânî, hükmün bir bitiş noktasına çekilmesi bu hükmün, bitiş noktasından sonraki kısım için zıt hükmün olacağına delâlet edip etmeyeceği konusunda ihtilafın bulunduğunu belirtmektedir. Delîlü'l-hitabla hüküm verilemeyeceğini savunanlardan bazılarının, buna delâlet etmeyeceği kanaatinde olduklarını aktarmaktadır. Ancak bazılarının ise buna delâlet edeceğini savunduğunu dile getirip kendisinin de bu kanaatte olduğunu beyan etmektedir.⁶⁶³

Karşıt görüş sahiplerinin, dil ehlinde böyle bir şeyin rivayet edilmediğini delil olarak ileri sürdüklerini ifade eden el-Bâkılânî, çeşitli delillerle kendi görüşünün doğruluğunu ispata çalışmaktadır. Muhaliflere karşı şöyle demektedir: “Dil ehli, bu konuyla ilgili doğrudan açık ifadeler kullanmamış olabilir. Ancak onlar, açık ifadeler yerine geçebilecek mahiyette söyledikleri şeyler vesilesiyle mefhûmu'-l-gâye ile hüküm verilebileceğine bizi muttali kılmışlardır.”⁶⁶⁴

el-Bâkılânî, “*hattâ tenkiha zevcen ğayrahü*” ve “*hatta yethurne*” gibi sözlerin tam bir anlam ifade etmediği ve müstakil sözler olmadıkları hususunda dil ehlinin ittifak ettiğini söylemektedir. Burada bir anlamın gizlenmiş olmasının gerekli olduğunu ifade eden el-Bâkılânî, ikinci cümlede gizlenen şeyin, önceki cümleden anlaşıldığını söylemektedir. Örnek olarak şöyle demektedir: “*Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki: O, bir rahatsızlıktır. Bu sebeple ay halinde olan kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın.*”

⁶⁶² el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 247-249.

⁶⁶³ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 358.

⁶⁶⁴ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 358-359.

*Şunu iyi bilin ki, Allah tevbe edenleri de sever, temizlenenleri de sever*⁶⁶⁵, “Eğer erkek kadını (üçüncü defa) boşarsa, ondan sonra kadın bir başka erkekle evlenmedikçe onu alması kendisine helâl olmaz. Eğer bu kişi de onu boşarsa, (her iki taraf da) Allah'ın sınırlarını muhafaza edeceklerine inandıkları takdirde, yeniden evlenmelerinde beis yoktur. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Allah bunları bilmek, öğrenmek isteyenler için açıklar”⁶⁶⁶ ayetlerinde gizlenen ve takdir edilen şey şudur: Birincisinde “temizlenince onlara yaklaşın”; ikincisinde “başka bir erkekle evlendiğinde, eski kocasına helâl olur”. Şayet böyle bir anlamın gizlendiği takdir edilmezse “onlara yaklaşmayın” ifadesi, faydası olmayan boş bir söz olur.”⁶⁶⁷

el-Bâkılânî'nin, görüşünü desteklemek için yer verdiği diğer bir delil de şöyledir: “Ayağa kalkıncaya kadar Zeyd'e bir şey verme” diyen birisine “Ayağa kalkınca vereyim mi” diye sualde bulunulması güzel karşılanmamaktadır. Çünkü bu, gizlenen şeyden ve sözün takdirinden anlaşılmaktadır. Buradaki söz “Ayağa kalktığında ona ver” menzilesindedir.”⁶⁶⁸

el-Bâkılânî, başka bir delil olarak şöyle demektedir: “Gâye, hükmün sonudur. Her şeyin gayesi, onun sonu, onda sonlandığı sebep ve kesintiye uğradığı yerdir. Şayet gayeden sonrası, öncesi gibi olursa önceki ve sonraki hali eşit olacağı için gaye olmaktan çıkar. Bu yüzden “Tevbe edinceye kadar günahkârı döv” diyen birisinin, tevbe etse de ona vurmaya kastettiğinin söylenmesi güzel karşılanmaz.”⁶⁶⁹

el-Bâkılânî, verdiği deliller neticesinde şöyle bir sonuca varmaktadır: “Hükmün bir gâyeye bağlanması, sonradan gelen kısmın, öncekinin zıddına delâlet ettiğini gösterir.”⁶⁷⁰

el-Gazzâlî, ilk önce konuyla ilgili yukarıda verdiğimiz örneklere yer vermekte daha sonra da Ebû Hanîfenin arkadaşları ve mefhûmü'l-muhâlefe ile hüküm vermeyi inkâr edenlerden bazı âlimlerin görüşünü nakletmektedir. Onların mefhûmu'l-gâye ile hüküm

⁶⁶⁵ el-Bakara 2/222.

⁶⁶⁶ el-Bakara 2/230.

⁶⁶⁷ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 359.

⁶⁶⁸ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 359.

⁶⁶⁹ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 359.

⁶⁷⁰ el-Bâkılânî, et-Takrîb, III, 360.

vermeyi inkâr ettiğini ve bunun, belirlenen gâyeden önceki hükmü doğrudan belirtmek olduğunu; gâyeden sonrası için ise sükût olup, belirtmeden önceki hâli üzere kalacağını savunduklarını söylemektedir. el-Gazzâlî, daha sonra el-Bâkılânî'nin yukarıda verdiğimiz görüşünü ve sunduğu delilleri aktarmaktadır.⁶⁷¹

el-Gazzâlî'nin daha sonra verdiği bilgilerden, el-Bâkılânî ile farklı düşündüğü anlaşılmaktadır. el-Bâkılânî'nin görüşünü aktarıp şöyle devam etmektedir: *“Bu tür ifadelerde bir nevi belirginlik olmakla birlikte yine de incelemeye/tartışmaya gerek vardır. Zira başlangıcı olan her şeyin sonu (gaye), başlangıcının kesildiği yerdir; dolayısıyla gayeden sonraki hüküm, başlangıçtan önceki hale döner: böylece de isbat ya kısa (maksur) olur ya da zikredilen sınıra (gaye) kadar uzar ve gayeden sonraki hüküm, başlamadan önceki gibi olur. Öyleyse bu mertebe, nefye delâlet bakımından öncekilerden daha zayıf olmaktadır.”*⁶⁷²

“Hattâ” ve “ilâ” gibi gâye (son) ifade eden lafızlardan sonra gelen hükmün ne ifade ettiği hususunda el-Bâkılânî, önce gelen hükmün tam tersi olacağını savunmaktadır. Ona göre bu tür ifadeler, ikinci hükmün, ilk hükmün tam tersinin olacağına delâlet etmektedir. el-Gazzâlî ise böyle bir delâletin olmayacağını, ikinci hüküm, daha önce ne idiye yine ona döneceğini savunmaktadır. Neticede mefhûmu'l-gâye ile hüküm verileceğini savunan el-Bâkılânî'ye mukâbil el-Gazzâlî, bununla hüküm verilemeyeceği kanaatindedir.

22. Lafızlardan ve Lafızların Ma'kûlünden Kıyas Yoluyla Hüküm Çıkarma

et-Takrîb'in günümüze ulaşan kısmında bu bölüm bulunmamaktadır. el-Cüveynî'nin et-Telhîs adlı eserine baktığımızda genel olarak et-Takrîb'deki şekliyle konuları sıralamaktadır. Bu eserde kıyas, şer'î deliller silsilesinde ele alınmıştır.⁶⁷³ el-Gazzâlî ise genel usûlün aksine kıyas konusunu şer'î deliller başlığı altında değil de hüküm çıkarma metodları kısmında ele almaktadır.⁶⁷⁴ Buradan da el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'den farklı

⁶⁷¹ el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 179-180.

⁶⁷² el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 180.

⁶⁷³ el-Cüveynî, et-Telhîs, s. 423-501.

⁶⁷⁴ el-Gazzâlî'nin yaşadığı döneme kadar telif edilen eserlerde kıyas konusu, genelde kitap, sünnet ve icmâdan sonra şer'î deliller silsilesinde ele alınmaktaydı. Bu eserler için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-

şekilde kıyası değerlendirdiği sonucunu çıkartmamız mümkün olmaktadır.

Biz, büyük oranda el-Gazzâlî'nin verdiği içeriğe sadık kalarak konuları tasnif ettiğimiz için kıyas konusuna yer vereceğiz. Ancak çalışmamızı et-Takrîb ve el-Müstasfâ ile sınırlandırdığımız için, bir de el-Bâkılânî'nin kıyasa, şer'î deliller arasında yer vermesinden dolayı sadece el-Müstasfâ'da bu başlık altında el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'ye atıfta bulunduğu yerleri vermekle yetineceğiz.

el-Gazzâlî, iki yerde “*Kâdî*” diye, bir yerde de “*sâhibu't-takrîb şöyle dedi*” şeklinde bir ifade kullanarak el-Bâkılânî'ye atıfta bulunmaktadır. Biz de bu yeri aktarmakla iktifa edeceğiz.

el-Gazzâlî, illetin naklî delillerle ispat yollarından birisi olarak zikrettiği sarîh nutuk başlığı altında el-Bâkılânî'ye atıfta bulunmaktadır. Ona göre li kezâ(şunun için), li ecli kezâ (şu yüzden), li keylâ yekûne kezâ (böyle olmaması için)” gibi ta'lîl sıygalarından birisi gelmişse bu durumda illet, sarîh olarak belirtilmiş olur. Ancak bu sıygalar kullanıldığı halde talîl kastedilmediğine dair bir delil bulunursa bu takdirde sarîh olarak kullanılan bu sıygalar, lafzın yeri dışında kullanılması sebebiyle ileti belirtmeyip mecâz olurlar. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin “Güneşin batıya yönelmesinden gecenin kararmasına kadar namaz kıl”⁶⁷⁵ ayetinin bu kâbilden olduğunu savunduğunu söylemektedir. Ona göre el-Bâkılânî, bu ayetteki “li” harfinin talîl için olduğunu, ne var ki dülûkun illet için uygun olmadığını, “li” harfinin burada zamanlamayı bildirmek için geldiğini savunmaktadır.⁶⁷⁶

el-Gazzâlî, bu görüşün tartışmaya açık olduğunu söylemektedir. Kendi görüşünü de şu şekilde ifade etmektedir: “Zevâl ve gurûb, şer'î tarafından vücûb için alâmet kılınması uzak bir şey değildir. Şer'î illetler de sadece dikilmiş alâmetler anlamındadır. Fakîhler şöyle demiştir. “*Vakitler, sebeplerdir.*” Bundan dolayı vakitlerin tekrarıyla vücûb da tekerrür

Râzî el-Cessâs, Usûlü'l-Cessâs (el-Fusûl fi'l-Usûl), Beyrut, 1420/2000, II, 198; Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ali el-Basrî, el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh, Beyrut, 1426/2005, II, 189; el-Cüveynî, et-Telhîs, s. 423; el-Cüveynî, el-Burhân, II, 485; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Bezdevî, Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî, Beyrut, 1418/1997, III, 394; Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, Usûlü's-Serahsî, Beyrut, 1414/1993, II, 118.

⁶⁷⁵ el-İsrâ 17/78.

⁶⁷⁶ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 374.

eder. Bu durumda sebebin illet olarak adlandırılması da uzak bir durum değildir.”⁶⁷⁷

el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'ye atıfta bulunduğu ikinci yer, aslın belirlenmesinde tutarsız olan yaklaşımlardan “*tard ve aks*”⁶⁷⁸ konusundadır. el-Gazzâlî burada muarızların ileri sürebileceği bir gerekçeyi aktarıp buna cevap verirken el-Bâkılânî'nin görüşüne de atıfta bulunmaktadır. Konu bütünlüğü açısından karşıt görüş sahiplerinin itirazını ve el-Gazzâlî'nin onlara karşı ileri sürdüğü delili burada aktarmak istiyoruz. el-Gazzâlî şöyle demektedir:

“Denirse ki:

Tard ve aks'e tutunmayı batıl sayışınızın anlamı nedir? Hâlbuki siz bütün müctehidlerin musîb olduğu görüşünü savunuyorsunuz. Tard ve aks yöntemi de, bazı âlimlerin zannına galip gelebilir. Eğer “Bu onların zannına galip gelmiştir” dersiniz bu da muhaldir; çünkü bu yöntem bazı âlimlerin zannına galip gelmiştir. Şayet bir zannı galipleri olmasaydı bu yöntemle hükmetmezlerdi.

Cevap:

Kâdî, bu itiraza şöyle cevap vermektedir: “Biz tard ve aks batıldır derken, bizim açımızdan batıl olduğunu söylüyoruz. Çünkü tard ve aks bize göre sahih değildir ve zannımıza galip gelmemiştir. Bu yönde zannı galipleri bulunanlara gelince, tard ve aks onlar açısından sahihtir.”

Bana göre Kâdî'nin bu cevabı tartışmaya açıktır. Çünkü müctehid, inceleme ve araştırmasını tastamam ikmal etmişse musîbdir. Ancak, aklına estiği gibi hüküm vermişse, hatalıdır (muhti). Eğer sebr ve taksîm⁶⁷⁹ yapmışsa, incelemeyi tam yapmış ve isabet etmiş

⁶⁷⁷ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 374.

⁶⁷⁸ Tard ve aks: Herhangi bir vasıf bulununca hükmün de bulunması, vasıf ortadan kalkınca hükmün de ortadan kalkması anlamına gelir. Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, s.437. Mantıkta bir önermenin konusunu yüklem, yüklemine konunun yerine koymaya “aks (döndürme)” denir. Döndürmelerde temel kural, tümel olumlu önermenin tikel olumluya döndürülmesidir. Çünkü tümel olumlu önermede yüklem, konudan daha geneldir. Örneğin “İnsan ölümlüdür”, bu önermenin “aks” edilebilmesinin sonucu “Bazı ölümlü olanlar insandır” şeklinde olmalıdır. aksi takdirde daha genel olan yüklemi, özel konuya tahsis etmiş oluruz ki bu bir hatadır. bk. Emiroğlu, Klasik Mantığa Giriş, s. 131 vd.

⁶⁷⁹ Sebr ve taksîm: İleti tespit etme yollarından biridir. Sebr deneme demektir. İlet olması muhtemel vasıflar

olur. Sebr ve taksim yapmazdan önce, "Bir şeye iktiran eden şeyin o şey hakkında illet olması gerekir" şeklinde bir hüküm vermesi tahakküm ve vehimdir. Zira bu durumda onun delilinin tamamı "Bir şeye iktiran eden şey, onun illetidir. Bu, o şeye iktiran etmiştir. O halde bu, onun illetidir" demekten ibarettir. Birinci mukaddime, tamamıyla nakzedilmiştir. Böyle bir nakza maruz kalınca da bu kişi, adeta hiç inceleme-araştırma yapmamış, inceleme-araştırmayı tamamlamamış ve illetin münasebetini bulamamış ve ona sebr ve taksim yöntemiyle ulaşmamış gibidir. Bu durumda olduğu açığa çıkan kişi için, artık mücerred tard ile zannı galibin söz konusu olması mümkün değildir. Aksi takdirde bu kişinin ictihad mertebesine erişememiş cahil bir kişi olması söz konusu olabilir ki, ictihada ehil olmadığı halde ictihad eden kişi hatalıdır. Bana göre, tard ve aks, garib münâsib ve mürsel istidlal gibi değildir. Çünkü bu, bazı müctehidler için zannı galip doğurabilecek şeylerdendir. Sebr ve taksim olmaksızın yapılan mücerred tardın aksine, bunun hakkında kesin bir delil yoktur ki bu delili bilen kişinin zannı boşa çıkabilsin.⁶⁸⁰

el-Gazzâlî, "*Sâhibu't-Takrîb* şöyle dedi..." gibi bir ifade kullanarak bir görüşe yer vermektedir. el-Gazzâlî'nin sık sık el-Bâkılânî'ye atıfta bulunmasından dolayı bu görüşün de et-Takrîb eserinin müellifi olan el-Bâkılânî'ye ait olduğunu düşünüyoruz. Bundan dolayı bu görüşe de yer vereceğiz.

el-Gazzâlî, kıyas rükünleri hakkında bilgi verirken, bu rükünlerden olan *asıl* için sekiz tane şart zikretmektedir. Bu şartlardan bir tanesi de aslın, kıyas yönteminden sapılarak sabit olmuş olmamasıdır.⁶⁸¹ Buna şöyle bir örnek vermektedir: "Hz. Peygamber'in (s.a.s.), Ramazan ayının gündüzünde hanımıyla cinsel ilişkide bulunan bedeviye, -keffâret borcunu yerine getirmekten aciz olduğunu görünce bu borcu onun zimmetinde bırakmayarak ve aşırı cinsel isteği (şebak) oruçtan acziyet sayarak- "*Bunu ailene tasadduk et*" demesiyle⁶⁸² ilgili olarak âlimlerin çoğunluğu bu hükmün o bedeviye özel olduğunu söylemiştir. Takrîb sahibi de, acziyet ve şebak hususunda durumu zikri geçen bedevi gibi olanların da aynı

teker teker ele almır ve denenir. İlet olamayacaklar atılır. Sonuçta geriye kalanın illet olduğuna hükmedilir. bk. Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, s. 399.

⁶⁸⁰ el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 265.

⁶⁸¹ el-Gazzâlî, el-Müstasfâ, II, 439.

⁶⁸² Bu hadis için bk. Buhârî, Savm, 30; Nafakât, 13; Müslim, Sıyâm, 81; Ebû Davud, Savm, 37.

hükme tabi olacağını söylemiştir. Bu hükmün bedeviye özel olduğunu savunanların, bu konudaki dayanakları; bu kapının açılması halinde, aynı hükmün zihâr keffâretinde ve diğer keffâretlerde de uygulanmasının lazım geleceği düşüncesi ve endişesidir. Kur'ân nassı ise bunların (sahabenin) bir vâcibi yerine getirmezlilik etmeyeceğine delildir. O dönemdeki kişilerin acizyet hususundaki durumları birbirinden farklı olsa da bu hükmün hususluğa hamledilmesi, bilinen kuralların yıkılmasından daha ehvendir.”⁶⁸³

Yukarıda geçen ifadelerden de anlaşılacağı gibi el-Gazzâlî, bu durumda hükmün sadece o kişiye ait olduğu ve böyle bir neticenin, bilinen kuralları ortadan kaldırmaktan daha doğru olacağı kanaatindedir. Bu da el-Bâkılânî ile farklı bir kanaatte olduğunu göstermektedir.

⁶⁸³ el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, II, 282.

3. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Fıkıh Usûlü İlmi ile ilgili telifât, hicri II. asırda İmam Şâfiî'nin er-Risâle adlı eseri ile başlamış, sonraki birkaç asır bu eser çerçevesinde yapılan çalışmalarla devam etmiştir. Zamanla bu sahada yapılan çalışmalarda iki metod takip edilmeye başlanmış, bu metodlarda önemli eserler verilmiştir.

Söz konusu metodlardan biri Mütakellimîn Metodudur. Bu metodla eser veren en önemli müelliflerden birisi el-Bâkılânî'dir. Zamanına kadar gelen malzemeyi derleyip bütün usûl konularını içine alan ilk eseri telif ettiği kabul edilen el-Bâkılânî, kendisinden sonraki çalışmalarda da müstağni kalınamamış olan bir usûlcüdür. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'ye sık sık atıfta bulunan müelliflerin ilk sıralarında yer alır.

Bu çalışmada el-Bâkılânî'ye pek çok konuda atıfta bulunan el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'den etkilenip etkilenmediğini, etkilenmişse hangi boyutta olduğunu istinbâtü'l-ahkâm/hüküm çıkarma metodları çerçevesinde ele almaya çalıştık. Vardığımız sonuçları aşağıdaki şekilde sıralak mümkündür:

1-el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'ye sık sık atıfta bulunması, kendisinden önceki malzemeyi kullanırken el-Bâkılânî'den çok istifade etmiş olduğunu göstermektedir. el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini doğrudan onun eserlerinden alma ihtimali yüksektir. Zira el-Bâkılânî'nin görüşlerini aktarırken kullanmış olduğu dil ile et-Takrîb'de Bâkılânî'nin kullandığı dil bir birine çok benzemektedir. Hocası el-Cüveynî'nin et-Telhîs adlı eserinden de istifade etmiş olması muhtemeldir.

2-el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin görüşlerine yer verdikten sonra kimi zaman ona katılmış, kimi zaman onun görüş ve delillerini yetersiz bulmuş, kimi zaman da sadece el-Bâkılânî'nin görüşünü aktarmakla yetinmiş, herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

3-el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'yi yetersiz bulduğu noktalarda kendi görüşünü ortaya koyması, onun belli bir sistem oluşturup önceki görüşleri bu sisteme göre değerlendirmeye tabi tuttuğunu göstermektedir. Ayrıca bu sahada ilk olan bir uygulamayla el-Gazzâlî'nin, el-Müstasfâ'ya mantık ilmini özetleyen bir girişle başlaması, onun kendi sistemini oluşturduğunu göstermesi açısından oldukça önemli bir noktadır.

4-el-Gazzâlî, konuları işlerken genellikle el-Bâkılânî ile aynı usûlü takip etmiş olmakla beraber belki kendi dönemi için zâid kabul edilecek tartışmalara girmemiştir. Bazı konularda el-Bâkılânî'nin dayandığı delillerin isabetsizliğini ortaya koyarak ihtilafı gibi

duran meseleleri çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Bu da usûl ilminin maksadı açacak tartışmalardan arındırılması yönünde önemli bir katkı olmuştur.

5-el-Gazzâlî'nin konuları tasnif ve işleyişte el-Bâkılânî'den daha sistematik bir usul ve usul kullanıldığı görülmektedir. Bu da el-Gazzâlî'nin, Fıkıh Usûlü İlmini daha ileri bir noktaya taşıdığını göstermektedir. Mesela terimler, el-Gazzâlî'de daha oturmuş bir haldedir.

Neticede kanaatimizce el-Gazzâlî, aynı metodu kullandığı el-Bâkılânî'yi temel alarak Mütakellimîn Metoduna daha sistematik ve temel taşları oturmuş bir hüviyet kazandırmış, gereksiz tartışmalara girmeden lüzümlü bilgileri aktarmakla iktifa yolunu tercih etmiştir. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'den etkilenmekle beraber kendi sistemi dâhilinde mevcut bilgiyi değerlendirmiştir. el-Gazzâlî, pek çok ilim dalında olduğu gibi Fıkıh Usûlü İlminde de orijinal bir sima olarak yerini almıştır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

a.Kitaplar

- APAYDIN, Yunus : “Mütercimim Önsözü”, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi”, I-II, trc. Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994.
- el-BAĞDÂDÎ, Babanzâde İsmâil Paşa (ö.1228/1920) : Hediyetü'l-Ârifin: Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin, IV, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1992.
- el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (ö. 463/ 1071): Târîhu Bağdâd, I-XXII, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- BÂH, Ebû Bekr Hâlid : “el-Gazzâlî ve Merâhilu Tahsîlihi”, el-İmâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî: Mutasavvifen ve mütekellimen ve fakîhen, (ed. Abdülhâdî bû Tâlib), Isesco (el-Munazzamatü'l-İslâmiyye li't-Terbiyye ve'l-Ulum ve's-Sekâfe; Dârü't-Takrîb Beyne'l-Mezahibi'l-İslâmiyye), Beyrut 1421/2001, s. 41-52.
- el-BÂKILLÂNÎ, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyîb (ö. 403/ 1013): et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr, I-III, thk. Abdulhamîd b. Ali Ebû Züneyd, 2. baskı, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1418/ 1998.
- el-BASRÎ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali (ö.436/1044): el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh, I-II, 3. baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1426/2005.
- BEDEVÎ, Abdurrahman : Müellefâtü'l-Gazzâlî, 2. Baskı, Vekâletü'l-Matbûât, Kuveyt, 1977.

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (ö.458/1066): es-Sünenü'l-Kübrâ, I-VIII, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1344.

el-BUHÂRÎ, Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed (ö.730/1330): Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî, I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (ö.256/870) : Câmiu's-Sahîh, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

el-CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö.370/981): Usûlü'l-Cessâs (el-Fusûl fi'l-Usûl), I-II, thk. Muhammed Muhammed Tâmir, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/2000.

CUHÂ, Ferîd : “Sîretü'l-Gazzâlî”, el-İmâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî: Mutasavvifen ve mütekellimen ve fakîhen, (ed. Abdülhâdî bû Tâlib), Isesco (el-Munazzamatü'l-İslâmiyye li't-Terbiyye ve'l-Ulûm ve's-Sekâfe; Dârü't-Takrîb Beyne'l-Mezahibi'l-İslâmiyye), Beyrut 1421/2001, s. 19-40.

el-CÜRCÂNÎ, Ebü'l-Hasen Seyyîd Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî (ö.816/1413) : Kitâbü't-Ta'rîfât, thk. Abdülmün'îm Hafenî, Dârü'r-Rüşd, Kâhire, 1991.

el-CÜVEYNÎ, İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdullah (ö. 478/1085): el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, 3. baskı, Dârü'l-Vefâ, ys., 1412/1992.

_____ : et-Telhîs fî Usûli'l-Fıkh, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.

DAĞCI, Şamil : İmam Şâfiî Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2004.

ed-DÂREKUTNÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed (ö.385/995) : Sünenü'd-Dârekutnî,

I-IV, thk. Abdullah Hâşim Yemânî Medenî, Dâru İhyâi't-türasi'l-Arabiyye, Beyrut, 1993.

EBÛ DÂVUD Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî (ö.275/889): Sünenu Ebî Dâvûd, I-II, Thesaurus Islamicus Foundation/Cem'iyetü'l-Meknezi'l-İslâmî, Vaduz, 1421/2000.

EBÛ ZÛNEYD, Abdülhamîd b. Ali: "Mukaddime", Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyîb el-Bâkılânî, et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr, I-III, thk. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd, 2. baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1418/ 1998.

ERDOĞAN, Mehmet : Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998.

EMİROĞLU, İbrahim : Klasik Mantığa Giriş, Elis Yayınları, Ankara, 2004.

FAZLURRAHMÂN (1409/1988): İslâm, trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.

el-GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (ö. 505/ 1111): Esâsü'l-Kıyâs, thk. Fehd b. Muhammed Serhân, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd, 1993.

_____ : Hakikate Giden Yol (el-Münkız Mine'd-Dalâl), trc. Ali Kaya, 3. baskı, Semerkand Yayınları, 2005.

_____ : İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, I-II, trc. Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994.

_____ : el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl, thk. Muhammed Hasan Heyto, 3. baskı, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1419/ 1998.

_____ : el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl, Dâru'l-Erkâm bin Ebi'l-Erkâm, Beyrut, ts.

_____ : Şifâu'l-Ğalîl fî Beyâni'ş-Şebehi ve'l-Muhîl ve Mesâliki't-

Talîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999.

HÂKİM, Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyi Muhammed en-Nisâbü'rî (405/1014): el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn, I-IV, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.

el-HİN, Mustafa Saîd : Ebhâs Havle Usûli'l-Fıkhi'l-İslâmî Târihuhû ve Tetavvuruhû, Beyrut, Dâru'l-Kelimi't-Tayyîb, 1420/2000.

İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Sikâtü'd-Dîn Âli b. Hasen b. Hîbetullah (ö. 571/1176): Tebyîn-u Kezbi'l-Müfterî fimâ Nusîbe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1991.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, (ö.808/1406): Mukaddime, I-III, haz. Ali Abdulvâhid Vâfi, 3. Baskı, Dâru'n-Nahdat-i Mısr, Kahire, ts.

İBN HALLİKÂN, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 681/1282): Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân, I-VIII, thk. İhsân Abbâs, Dâr-u Sâdır, Beyrut, ts.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. 'Umer (ö.774/1373): el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XV, thk. Ahmed Ebû Mülhim v.dğr., Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî (ö.275/888) : Sünenu İbn Mâce, Thesaurus Islamicus Foundation/Cem'iyetü'l-Meknezi'l-İslâmî, Vaduz, 1421/2000.

İBNU'L-MÛLAKKÎN, Ebû Hafs 'Umer b. Ali b. Ahmed (ö. 804/1401): el-Akdü'l-Müzheb fî Tabakâti Hameleti'l-Mezheb, thk. Eymen Nasru'l-Ezherî; Seyyid Mennâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1997.

el-İSFERÂYİNÎ, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şahfur b. Tâhir (ö.471/1078): et-Tebîr fi'd-

Dîn ve Temyîzü'l-Fırkati'n-Nâciye 'ani'l-Fırak, thk. Kemal Yusuf Hût, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1983.

el-İSNEVÎ, Ebû Muhammed Cemalüddîn Abdurrahîm b. el-Hasen (ö.772/1370):
Tabakâtu's-Şâfi'iyye, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1416/ 1996.

el-KÂDÎ İYÂZ, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149): Tertîbu'l-
Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li Ma'rifeti A'lâmi Mezheb-i
Mâlik, I-III, Dâru Mektebeti'l-Fikr, Trablus, ts.

KARADAŞ, Cağfer : el-Gazzâlî, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

KARAMAN, Hayreddîn : İslâm Hukuk Tarihi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999

KEHHÂLE, Ömer Rıza : Mü'cemü'l-Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-
Arabiyye, I-XV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, Beyrut,
ts.

KOCA, Ferhat :İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsîs (Daraltıcı Yorum),
İSAM Yayınları, İstanbul, 1996.

MÂLİK b. Enes (ö.179/795) : el-Muvattâ', I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

MAHLÛF, Muhammed b. Muhammed b. 'Umer (ö.1360/1941): Şeceretu'n-Nûri'z-
Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye, Dâru'l-Fikr, ys., ts.

MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî el-Haccâc (ö.261/875) : Câmiü's-Sahîh,
I-III, ÇağrıYayınları, İstanbul, 1992.

en-NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö.303/915): Sünenu Nesâî, II, Thesaurus
Islamicus Foundation/Cem'iyyetu'l-Meknezi'l-İslâmî,
Vaduz, 1421/2000.

en-NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref (ö.676/1277): Muhtasâru
Tabakâti'l-Fukahâ, thk. Adil Abdulmevcûd; Ali Muavvez,
Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1416/ 1995.

- OCAK, Ahmet : Nizâmiye Medreseleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Salih Gökçe, İÜSBE, Malatya, 1993.
- ÖNER, Necati : Klasik Mantık, 3. baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- es-SAFEDÎ, Salâhuddîn Halîl b. Aybek (ö.279/892): Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât, I-XXIX, İ'tinâ: Helmut Ritter v.dğr., Wiesbaden, 1934-.
- es-SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl (ö.483/1090): Usûlü's-Serahsî, I-II, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993.
- es-SERKÎS, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ (ö.1351/1932): Mu'cemu'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe, I-II, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, ts.
- ŞA'BÂN Muhammed İsmâil :Usûlü'l-Fıkh Târihuhû ve Ricâlühû, 2. baskı, Dâru's-Selâm, Mekke, 1419/ 1998.
- ŞA'BÂN, Zekiyyüddîn :İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh), trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 5. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.
- et-TİRMÎZÎ, Ebû Musa Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî (ö.279/892): Sünenu Tirmîzî, II, Thesaurus Islamicus Foundation/ Cem'iyetü'l-Meknezi'l-İslâmî, Vaduz, 1421/2000.
- ÜLKÜ, Hayati : Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi, I-IV, Hikmet Neşriyat, İstanbul, ts.
- ez-ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Usmân (ö.748/1348): el-İber fî Haberi men Ğaber, I-III, thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.
- ez-ZERKEŞÎ, Bedru'd-dîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah (ö.794/1392): el-Bahru'l-

Muhît fi Usûli'l-Fıkh, I-VI, haz. Abdulkâdir Abdullah el-
‘Ânî, Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, ys., 1413/
1992.

ZERRİNKUB, Hüseyin : Medreseden Kaçış, trc. Hikmet Soylu, Anka Yayınları,
İstanbul, 2001.

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddîn (ö.1396/1976): Kâmûs-u Terâcim li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ', I-
VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1992.

b. Makaleler

ACAR, Abdurrahman : “İmam el-Gazzâlî'nin Bağdat'ı Terketmesinde Siyasî
Faktörlerin Rolüne Dair Bazı Düşünceler”, İslâmî
Araştırmalar Dergisi, c. XIII/ sy. 3-4, Ankara, 2000, s. 495-
504.

APAYDIN, H. Yunus : “el-Müstasfâ”, **DİA**, XXXII, İstanbul, 2006, s. 124-126.

ÇAĞRICI, Mustafa : “Gazzâlî”, **DİA**, XIII, İstanbul, 1996, s. 489-505.

ed-DÎB, Abdülazîm : “Cüveynî”, **DİA**, VIII, İstanbul, 1993, s. 141-144.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi : “Gazzâlî”, **DİA**, XIII, İstanbul, 1996, s. 511-515.

GÖLCÜK, Şerafeddîn : “Bâkılânî”, **DİA**, IV, İstanbul, 1991, s. 531-535.

HAMÎDULLAH, Muhammed (ö.2002): “Usûlü'l-Fıkh'ın Tarihi”, İslâmın Hukuk İlmine
Yardımları (Makaleler Külliyyatı), der. Salih Tuğ,
Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1962.

KAFESOĞLU, İbrahim : “Selçuklular” **İA**, X, İstanbul, 1966, s. 353-416.

KARLIĞA, Bekir : “Gazzâlî”, **DİA**, XIII, İstanbul, 1996, s. 518-530.

MERÇİL, Erdoğan : “Büveyhîler” **DİA**, VI, İstanbul, 1992, s. 496-500.

- ORMAN, Sabri : “Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri”, İslâmî Araştırmalar Dergisi, c. XIII, sy. 3-4, Ankara, 2000, s. 237-248.
- ŞİBAY, Halim Sabit : “Bâkılânî”, İA, İstanbul, 1970, II, s. 253-257.

ÖZGEÇMİŞ

İlyas YILDIRIM, 05.09.1983 tarihinde Rize/İkizdere'de doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini aynı yerde tamamladı. 2000 yılında kazandığı KTÜ Rize İlahiyat Fakültesinden 2004 yılında mezun oldu. Aynı yıl KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalında yüksek lisansa başladı. 2004 yılında imam-hatip olarak Diyanet İşleri Başkanlığına intisap etti. 2007 yılı Aralık ayında Rize İlahiyat Fakültesinde İslâm Hukuku Bilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Halen Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki görevine devam etmektedir. Arapça ve İngilizce bilmektedir.